
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

m-2915

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
शुद्रकमलाकर	—	स्मृति	अपूर्ण	-	८/12	~~154~~ 77	संस्कृत	कागद				

अथशूद्रकमलाकरप्रारंभः

कमलाकर.
शूद्र.
ब्राह्मण.
होमकुंड.
क्षत्रिय.
वैश्य.
शूद्र.

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ प्रणम्यरामंपितरौकमलाकरशर्मणा ॥ रामकृष्णातनूजेन शूद्रधर्मो निरूप्यते ॥१॥ तत्रशूद्रत्वंशूद्रसवर्णाज
त्वंविप्रत्वादिवत् ॥ यद्यपिसर्गाद्यकालीनेविश्वामित्रादौचनैतत्तथापितत्रादृष्टविशेषारब्धशरीरत्वमेवब्राह्मणत्वमन्यत्रतुपूर्वोक्तमेवंशूद्र-
पीतिदिक् ॥ तत्रपद्भ्यांशूद्रोअजायत ॥ शूद्रोमनुष्याणामश्वः पशूनामितिबह्वृचतैत्तिरीयादिश्रुतिभिः ॥ मुखबाहूरुपज्जातास्तस्यव
र्णायथाक्रमं ॥ लोकानांतुविवृद्ध्यर्थंमुखबाहूरुपादतः ॥ ब्राह्मणंक्षत्रियंवैश्यंशूद्रंचनिरवर्तयदितिमन्वादिस्मृतिभिश्च ॥ शूद्रस्यव
र्णत्वेपिकर्मणांनिषेधोवचनान्न्यायाच्चावगम्यते ॥ तथाचशतपथश्रुतिः ॥ पद्युवाएतच्छ्मशानंयच्छूद्रइति ॥ पद्भ्यांयुज्यतेइतिपद्यु
॥ जंगममित्यर्थः ॥ तस्मात्शूद्रोयज्ञेऽनवक्लृप्तोनहिदेवताअन्वसृज्यतेतितैत्तिरीयश्रुतिः ॥ न्यायस्तुपूर्वमीमांसायामाद्याधिकरण
सिद्धोद्वैतीयीकः षाष्ठश्च ॥ तथाहि आद्येधिकरणेस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनस्यकर्मोत्पन्नत्वश्रुत्यास्वाध्यायार्थत्वावगतेरक्षर
ग्रहणार्थत्वेनादृष्टार्थत्वात्तावतैवविध्यर्थविश्रांतेर्विचारानाक्षेपान्नमीमांसाशास्त्रंपूर्वपक्षेनारभ्यते ॥ नविचारमकृत्वैववेदमधीत्यस्नायादिति
स्मृतेः समावर्त्तितव्यं ॥ ततश्चक्रतुभिरध्ययनविधिसिद्धविद्याभावेनस्वयमेवद्विजवच्छूद्रोपिविद्याक्षेपात्पुस्तकादिनाविद्यांसंपाद्यशूद्र
स्याप्यधिकारउक्तः ॥ षाष्ठेचशूद्राधिकरणपूर्वपक्षेसिद्धांतेत्वध्ययनस्यार्थधीहेतुत्वेनदृष्टार्थत्वात्साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारा
स्तोत्रार्थत्वमिवतव्यप्रत्ययावगतस्वाध्यायार्थत्वद्वारार्थज्ञानार्थत्वाद्विचारंविनाचतदयोगात्तदर्थंशास्त्रमारंभणीयं ॥ एतच्चाथातो
धर्मजिज्ञासेत्यत्राध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादित्यतः शब्दव्याख्यायांशबरभाष्येसूचितं ॥ तेनविचारंविनाविध्यर्थासमाप्तेर्वेदमधी-

अथशूद्रकर्मलाकरप्रारंभः

त्यस्नायादितिस्मार्तस्नानोत्कर्षः॥ ततश्च अध्ययनविधेः उपनयीततमध्यापयीत॥ उपनीयगुरुः शिष्यंमहाव्याहृतिपूर्वकं॥ वेदमध्या
पयेदेनंशौचाचारांश्चशिक्षयेदितिस्मृत्याउपनयनदृष्टार्थत्वाच्चोपनीतान्प्रत्येवप्रवृत्तत्वादुपनयनस्यचाधानेसर्वशेषत्वादितिद्विती
याध्यायन्यायेन वसंतेब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मेराजन्यं शरदिवैश्यमितिश्रुतिभिस्त्रैवर्णिकेष्वेवविधानेनशूद्रेतदभावात्क्रतुविधीनां
चाध्ययनविधिसिद्धविद्यत्रैवर्णिकविषयत्वेनोपक्षीणानामन्यथानुपपत्त्यभावेनविद्यानाक्षेपकत्वाच्छूद्रस्यकर्मस्वनधिकारइतिषा
ष्ठः सिद्धांतोपिफलं तत्रयद्यपिश्रुत्यंतरे अष्टवर्षंब्राह्मणंउपनयीततमध्यापयीतेत्यध्यापनेउपनीतग्रहणंनाध्ययनेतथाप्यध्याप-
नस्यवृत्त्यर्थत्वेनयाजयेदितिवद्विध्यनर्हत्वादाचार्यनिष्ठत्वेनमाणवकसंस्कारत्वाभावाच्चब्राह्मणउपगच्छेत्सोधीयीतेतिविपरिणम
तोर्थोज्ञेयइतिविवरणादयः स्वाध्यायवच्चमसाध्वर्यून्वृणीतइतिवच्चोपनयनसंस्कार्यस्यापिबटोरनेनैवविनियोगादुपादेयत्वमितिपार्थ-
सारथिराणकादयः तत्रवसंतादिवाक्यैरुपनयनप्राप्तेर्ब्राह्मणविशिष्टमुपनयनमनूद्याष्टवर्षकालोविधीयते॥ नचवाक्यभेदः उद्देश्या
पर्यवसानेनविशिष्टोद्देशेतदाभावादितिहेमाद्रिः॥ तत्वंतुविनिगमकाभावाच्छारवांतरत्वादुभयत्रापिविशिष्टविधिरिति॥ अतएवो
पादेयत्वेनविवक्षितंपुंस्त्वं॥ अन्यथोपनयनेसंस्कार्यत्वाद्ग्रहैकत्ववत्पुंस्त्वाविवक्षयास्त्रीणामप्युपनयनप्राप्तिः केनवार्येत॥ यत्तुतं
त्ररत्नेतस्यायावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमित्यत्राष्ट वर्षवाक्योद्दितीययासंस्कार्यत्वाल्लिंगाविवक्षयान्यायेनस्त्रियाउपनयनप्राप्तावपि
निषेधादेवोपनयनाभावइत्युक्तं॥ तदध्वर्युंवृणीतइतिवत्स्वाध्यायश्चोपादेयत्वाद्वसंतादिवाक्येपितत्वाच्चिंत्यं॥ अतएवषंढस्योपनय

नंशूद्रसधर्मत्वात् अतएवमिताक्षरायांदेवलः ॥ षंढकोहीनलिंगः स्यात्संस्काराईश्चनैषसः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ षंढंतुब्राह्मणंहत्वाशूद्रहत्याव्रतं
चरेदित्याह ॥ बौधायनसूत्रस्मृत्यर्थसारादयस्तुषंढस्यवचनादुपनयनमाहुः ॥ एतच्चाग्रेवक्ष्यामः ॥ अतएवोपादेयगतत्वादष्टवर्षत्वसंकल्पत्वंचवि
वक्षितं ॥ नन्वेवंन्यायतएवशूद्रस्यकर्मानधिकारसिद्धेः ॥ तस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लृप्तइतिनिषेधोव्यर्थइतिचेत् न्यायप्राप्तानुवादइतिभाट्टाः ॥ वेदं
तिनरुक्तनव्यप्रत्ययेनस्वाध्यायस्यभाव्यत्वावगतेः प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ हुंफडादोतस्यावश्यकत्वादैकरूप्याच्चाक्षरग्रहणमेवभाव्यं ॥ नचक्र
तुभिरर्थज्ञानाक्षेपात्पुस्तकादिनाशूद्रस्याप्यधिकारापत्तिः ॥ यथाभाट्टमतेऽध्ययनविधिसिद्धविद्याग्रहणेनक्रतूनांशूद्रेविद्यानापेक्ष
कत्वं ॥ तथार्थज्ञानमपिअध्ययनविधिद्वाराक्षरग्रहणोपायेनचरितार्थत्वान्नशूद्रस्यपुस्तकाद्युपायमाक्षिपतीतितुल्यः प्राप्यतांवाक्षेपा-
च्छूद्रस्याधिकारः सतुपद्युवाइतिश्रुत्यानिषिध्यते ॥ अस्मान्निषेधादेवाध्ययनस्याक्षरग्रहणार्थत्वं ॥ अन्यथाशूद्रस्यप्राप्त्यभावान्नि
षेधोव्यर्थः स्यादित्याहुः सर्वथाशूद्रस्यकर्मण्यधिकारः सिद्धः ग्रहणविवादस्तुउपनयीनेति ॥ णीञ् धातोः संमाननोत्संजनाचार्यक
रणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनिञ् इतिपाणिनिस्मृतेसचार्यकरणत्वेभाव्येआत्मनेपदस्मृतेरुपनयनस्यांगत्वेनाफलत्वेपि ॥ उपनीयतु
यः शिष्यंवेदमध्यापयेद्द्विजः ॥ संकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षतेइतिस्मृतेरध्यापनफलमेवांगेउपचर्यते ॥ वर्मवाएतदाज्ञायत्क्रिय
तेयत्प्रयाजाइज्यंतेइतिवत् ॥ तेनाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेप्यध्ययनस्यमाणवकनिष्ठत्वेनांतरंगत्वादर्थज्ञानार्थत्वमपिक्रतूनांचतत्सि
द्धविद्योपजीवित्वादुपायांतरानाक्षेपाच्छूद्रस्यानधिकारइतिप्राभाकराः ॥ तदयुक्तं ॥ आचार्यकरणत्वस्यकर्त्रभिप्रायत्वेणीञ् धातो

र्जित्वात्स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येते नात्मनेपदसिद्धेः ॥ संमानने त्यादिविधानं व्यर्थं स्यात् ॥ तेनाकर्त्रभिप्राये प्यात्मनेपदविधानमेतत्सूत्रं तदुक्तं महाभाष्ये अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारंभ इति ततश्च क्रियाफलत्वेप्यकर्त्रभिप्रायत्वान्नाचार्यकरणत्वं भाव्यमितिदिक् ॥ विशेषस्तु विवरणे तंत्ररत्ने च ज्ञेयः ॥ तत्र शूद्रस्य वेदश्रवणे तावन्नाधिकारः ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ॥ वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चांडालतां व्रजेदिति पराशरोक्तेः ॥ उत्तरमीमांसायां व्याससूत्रेपि श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात् स्मृतेश्चेत्यत्र शूद्रस्य वेदश्रवणादिनिषिद्धं ॥ इदं शंकराचार्यैर्व्याख्यातं ॥ श्रवणप्रतिषेधो भवति ॥ अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति ॥ पद्यु वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्र इति भवतिचोदाहरणो जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति तथा वेदार्थज्ञानमपि ॥ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविः कृतं ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदिति पाद्मोक्तेः ॥ मतिर्वेदार्थोपदेशः ॥ न शूद्राय परिज्ञानं दद्याद्वेदसुखं नत्विति पराशरीयपुराणात् ॥ वेदार्थज्ञाननिषेधान्मीमांसाद्यध्ययनमपि निषिद्धं ॥ तथा वेदमूलत्वात्स्मृतिपुराणाद्यध्ययनं निषिद्धं ॥ पुराणं पंचमो वेदः पुराणं वेदसंमितमिति स्मृतेः ॥ तस्मादिदं वेदविद्भिरध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेष्वेव धर्मतः ॥ इति स्मृतिकौमुद्यामत्रिस्मृतेः ॥ मनुरपि निषेकादिश्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः ॥ तस्य शास्त्रेऽधिकारोस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् एवं स्मृत्यादिश्रवणमपि नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधौ ॥ योधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान्बहूनिति कौर्मोक्तेः ॥ वायुसंहितायामपि नावेदविद्भ्यः कथनीयमेतत्पुराणरत्नं पुरशासनस्य ॥ नाभक्तशिष्याय च नास्तिकेभ्यो दत्तं हि यत्तन्नरकं ददाति ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ या

न्येतानित्वयोक्तानिधर्मशास्त्राणिसुव्रत ॥ नेच्छामिश्रोतुंविप्रेंद्रगुह्यान्येतानिहिद्विज ॥ त्रयाणामेववर्णानांप्रोक्तान्येतानिपंडितैः ॥ श्रेय
सेनतुशूद्राणामत्रमेववचनंशृणु ॥ ब्राह्मणादिषुवर्णेषुत्रिषुवेदाःप्रतिष्ठिताः ॥ मन्वादीनिचशास्त्राणितथांगानिचसर्वशः ॥ अत्रश्रवण-
स्यवाचनस्यचशूद्रप्राधान्येनसाक्षान्निषेधः ॥ नतुविप्रद्वारा तदुक्तंमहाभारते श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइति ॥ नारदी
येपि ॥ येचधर्मपराराजन्देवद्विजपरायणाः ॥ तेषांमध्येहरेरग्रेपठनीयंद्विजातिभिरिति ॥ भागवतेपि ॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रु-
तिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह ॥ इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतमिति ॥ द्विजाच्छूद्रायांजातोद्विजबंधुर्व्रात्योवा ॥
भविष्ये ॥ चतुर्णामपिवर्णानांयानिप्रोक्तानिश्रेयसे ॥ धर्मशास्त्राणिराजेंद्रशृणुतानिनृपोत्तम ॥ विशेषतस्तुशूद्राणांपावनानिमनीषि
भिः ॥ अष्टादशपुराणानिचरितंराघवस्यच ॥ वायवीये ॥ एतानिनृपशार्दूलधर्मशास्त्राणिपंडितैः ॥ साधारणानिप्रोक्तानिवर्णानांश्रेयसेसदा
॥ चतुर्णामिहराजेंद्रश्रोतुमर्हाणिसुव्रत ॥ स्कांदेसूतसंहितायां ॥ अन्येचब्राह्मणाविष्णोराजानश्चतथैवच ॥ वैश्याश्चतारतम्येनज्ञानाभ्यासे
धिकारिणः ॥ द्विजस्त्रीणामपिश्रौतज्ञानाभ्यासेधिकारिता ॥ अतिशूद्रस्यशुश्रूषापुराणेनैववेदनं ॥ वदंतिकेचिद्विद्वांसस्त्रीणांशूद्रस
मानतां ॥ तथा ॥ सिद्धांतश्रवणंप्राहुर्द्विजानांमुनिसत्तमाः ॥ शूद्राणांचविरक्तानांतथास्त्रीणांमहामुने ॥ सिद्धांतश्रवणंप्रोक्तंपुराणश्रवणंबु
धैः ॥ सिद्धांतःस्मृत्यर्थः ॥ रामायणेपि ॥ पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात् ॥ वणिग्जनःपुण्यफलत्वमीयाच्छृण्वं-
श्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात् ॥ इदमपिविप्रादिद्वारैव ॥ तदुक्तंभविष्ये ॥ देवार्चापुरतःकृत्वाब्राह्मणांश्चनृपोत्तम ॥ श्रोतव्यमेवशूद्रेणनयान्ये

श्चद्विजातिभिः ॥ पुराणश्रवणविधानादेव तदंतर्गतवैदिकमंत्रश्रवणेपिनदोषः ॥ तदुक्तं वार्तिके ॥ नानेववैदिकान्मंत्रान् भारतादिनिवेशिता
न् ॥ विहायमंत्रनियमंलोकबुद्ध्याप्रयुंजतइति ॥ यद्यप्यदृष्टहेतुत्वंनवैदिकत्वंविनास्ति ॥ तेनस्तोत्रादेरपिवेदकंचित्सत्वंकल्प्यते ॥ तथापि
वचनाद्दोषाभावः ॥ अनित्यस्यापिप्रवाहानादितयाकल्पसूत्रादिवन्नित्यविधिविषयत्वं ॥ यानिशंखेनविद्यास्थानान्युक्ताएतानिब्रह्मणो
धिकुरुते ॥ सचवृत्तिंदर्शयतीतरेषामितिबहुवचनेनज्ञानोपदेशोविप्रद्वारेणैवेतिशूद्रस्याधिकारउक्तः ॥ सोपिश्रवणपरएव ॥ अत्रशूद्रा-
णांविहितनिषिद्धाश्चधर्माःशूद्रसमानामनुपनीतद्विजस्त्रीकुंडगोलकसंकरजात्यादीनामपिज्ञेयाः ॥ तेचाग्रेवक्ष्यंते ॥ तत्सिद्धंशूद्रस्य
विप्रद्वारापुराणश्रवणेनज्ञानमिति ॥ अथशूद्रस्यमंत्रविचारः ॥ तत्रअविद्यत्वाद्वैदमंत्रेनाधिकारः ॥ व्यासोपि ॥ शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिव
र्णत्वाद्धर्ममर्हति ॥ वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेति ॥ नृसिंहतापिनीये ॥ सावित्रींप्रणवंयजुर्लक्ष्मींस्त्रीशूद्रायनेच्छति ॥ प
राशरभाष्येप्येवं ॥ रामतापिनीये ॥ सावित्रींलक्ष्मींयजुःप्रणवंयदिजानीयात्स्त्रीशूद्रःसम्मृतोधोगच्छति ॥ लक्ष्मींश्रीबीजं ॥ व्याहरणेजिव्हाछे
दइतिश्रुतेश्च ॥ गौडनिबंधेतिथितत्वेस्कांदे ॥ स्वाहाप्रणवसंयुक्तंशूद्रेमंत्रंददद्द्विजः ॥ शूद्रोनिरयमाप्नोतिब्राह्मणःशूद्रतामियात् ॥ एवंपुरा-
णविष्णुसहस्रनामचंडीस्तोत्रादिपाठेप्यनधिकारः ॥ श्रवणमात्रेऽधिकारेणपाठाप्रसक्तेः ॥ तदुक्तंहरिवंशे ॥ स्फगतिमियाच्छ्रवणाच्चशू
द्रजातिरिति ॥ अतएवभारतेविष्णुसहस्रनामस्फ ॥ वेदांतगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ वैश्योधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःस्फखमवाप्नुया
दित्यत्रशूद्रःश्रवणेनैवेतिशंकराचार्यैर्व्याख्यातम् ॥ किंबहुनाशूद्रकर्तृकस्नानदानश्राद्धादौविप्रस्यैवपौराणमंत्रपाठः शूद्रस्यतुश्रवण

मात्रं ॥ श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यस्य निषादस्थपतिं याजयेदितिवच्छृणुयुरित्यर्थेन शूद्रं प्रतिश्रवणजन्यज्ञानस्यैव कर्मभिर्ग्रहणात् पुराणपाठाभा
वेन तन्मंत्रेषु पाठप्रसंगाच्च ॥ वाराहेपि ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते ॥ अस्य श्रा
द्धप्रकरणपाठेपि इयं परिभाषा ॥ न च सा वाक्यरूपा प्रकरणेन नियंतुं शक्या ॥ अतः शूद्रकर्तृकदानश्राद्धादौ अर्थप्रकाशनार्थं सर्वत्र विप्रेण मं
त्रपाठः कार्य इति शूलपाणिः ॥ वैदिकोपि विप्रेण पठनीय इत्याचार्यचूडामणिः ॥ माधवीयेप्येवम् ॥ श्राद्धे यस्यां शाखायां विप्रस्य मंत्रपाठ उक्तः ॥
स शूद्रश्राद्धेपि स्यादेवेति स्मृतिकौमुद्यां ॥ मदनपारिजातव्याख्यालयुक्ताविषयाभावात् ॥ अमंत्रस्येति विशेषणात् स्त्रीणां तत्तुल्यानां चेति शूल
पाणिः ॥ यत्तु तेनोक्तं ॥ मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेणैवानुज्ञातोस्य नमस्कारो मंत्र इति गौतमोक्तेरिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ दृष्टद्वारे
वहितप्राप्तिर्न स्वातंत्र्येण न च मंत्रनिषेधे नियमादृष्टप्राप्तिः नमस्कारेणैव तत्सिद्धिश्च न हि सः न मंत्रः अन्यथा नरवावपूतेष्यवघातजन्या
दृष्टार्थं सोपि क्रियेत ॥ कल्पतरुस्तु पौराणकर्मणां स्त्रीशूद्रान्प्रति विशिष्य विधानात्तेषां च मंत्रविशिष्टानामुत्पत्त्यात थैव नियोगात्पौराणमंत्र
पाठो भवत्येवेत्याह तन्न नमस्कारेण बाधाद्वाराहविरोधाच्च वैदिकमंत्रस्थाने नमः शब्द इत्यन्ये ॥ तत्तन्मंत्रकेष्वेव सः तेन पितॄणां नामगोत्रत
इत्यादौ यत्र द्विजानामपि नाममंत्र उक्तस्तत्र शूद्रस्य सर्वमंत्रनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवमात्रार्थं गौतमीयम् ॥ न तु तिलावपनादावपि अन्ये तु ॥ आ
वाहनादिकर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ॥ देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रत इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः सर्वत्र दैवे देवेभ्यो नमः पित्र्ये पि
तृभ्यो नम इति नाममंत्रमाहुः ॥ केवलस्य नाम्नः प्रयोगानर्हत्वात् तेन नम इत्येतावानेव मंत्र इति आचार्यचूडामणिमदनपारिजातोक्तिः

परास्ता नमस्कारः पंचमहायज्ञमात्रपुरःसरः इतिहरदत्तादयः तन्न श्राद्धादौनमोविधानस्यमूलांतरकल्पनावत्त्यासर्वार्थत्वात्॥ अतए
वविज्ञानेश्वरेणकृच्छ्रादौनमोमंत्रजपउक्तः अस्मत्पितृचरणास्तुनमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेदितियाज्ञवल्क्योक्तौयज्ञशब्देनशूद्रकर्म
मात्रोद्देशेननमस्कारविधानंयज्ञानामुद्देश्यानांपंचत्वेनविशेषणेग्रहेकत्वविवक्षावद्वाक्यभेदापत्तेः तेनशूद्रकर्तृकतुलादानादिपूर्तेषुशूद्र
स्यनमस्कारोमंत्रइत्याहुः पौराणस्तुविप्रस्येत्यविरोधः एतेननमस्कारस्यपंचयज्ञेष्वेवविधानात्शूद्रस्यनविवाहहोमादीतिमदनपा
रिजातोक्तिः परास्ता अतएवयोनमसास्वध्वरइतिश्रुतेर्नमस्कारेणवैस्वल्पपिनेवैदेवानमस्कारमितियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवती-
त्याश्वलायनोक्तेश्च॥ नमस्कारस्यापिसर्वकर्मांगत्वंतच्च यथाहिद्विजानांतत्रतत्रवैदिकमंत्रोक्त्या बाधितंयच्चेत्यस्ययज्ञादौप्रवर्तते॥ तथा
शूद्रेपिकर्मोक्तौमंत्रानुक्तौचप्रवर्ततएव। अतएवशूद्रस्यकातीयसूत्रोक्ताअष्टौसंस्काराविवाहश्चोक्तौहरिहरेण॥ अतएवानुमतोस्यनमस्का
रोमंत्रइतिगौतमीयः शूद्रेपिप्रतिप्रसवः तस्यचानुष्ठेयाप्रकाशत्वेपिवचनात्वयथार्थमैंद्र्यास्यादितिन्यायेनांगत्वं एतेनदेवताभ्यः पि
तृभ्यश्चेत्ययंवानमस्कारोमंत्रइतिकृत्वाविज्ञानेश्वरमदनपारिजाताद्युक्तिर्मानाभावात्परास्ता॥ अत्रकेचित्॥ विप्रोमंत्रेणगृह्यतेइत्य
त्रवैदिकोमंत्रोविप्रस्य पौराणस्तुशूद्रैः पठनीयः नवेदेष्वधिकारोहिकश्चिच्छूद्रस्यविद्यते॥ पुराणेष्वधिकारोमेदर्शितोब्राह्मणैरिहेतिशूल
पाणौपाद्मोक्तेः श्रीदत्तोप्येवं तिथितत्वेस्मार्तस्तुवैदिकेतरमंत्रपाठेशूद्रस्याप्यधिकारः॥ वेदमंत्रवर्ज्यंशूद्रस्येत्याचारचिंतामणौ॥ छंदो
गाह्निकेवचनाद्वेदेतिविशेषणात्श्रोतव्यमेवशूद्रेणनाध्येतव्यंकदाचनेतिनिषेधोमंत्रेतरपुराणपरः॥ पंचयज्ञस्नानश्राद्धेषुतुपौराणोपि

न नमस्कारेणमंत्रेणेतिपंचयज्ञेषुब्रह्मक्षत्रविशांत्वेवंमंत्रवत्त्वानमिष्यते तूष्णीमेवहिशूद्रस्यसनमस्कारकंमतमितियोगियाज्ञवल्क्येन ॥ स्नाने॥
अयमेवविधिः प्रोक्तः शूद्राणांमंत्रवर्जितइतिश्राद्धेचवाराहेविशिष्योक्तेरित्याह अनुमतोस्यनमस्कारोमंत्रइतिगौतमोप्येतत्परोवैदिकमंत्रप
रश्चेत्याह तन्न ॥ नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंवृषलस्यतुसन्निधाविर्तिकौर्मेपुराणनिषेधेनवेदस्यदूरापास्तत्वात् ॥ अध्येतव्यंब्राह्मणेनवैश्येन
क्षत्रियेणच ॥ श्रोतव्यमेवशूद्रेणनाध्येतव्यंकदाचन श्रौतंस्मार्तंचवैधर्मंप्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ॥ तस्माच्छूद्रैर्विनाविप्रंनश्रोतव्यंकदाचनेति
शूलपाणौपुराणाधिकारेभविष्योक्तेश्च अतएवविप्रोमंत्रेणगृह्यतेइतिसर्वार्थंनश्राद्धमात्रपरमितिशूलपाणिः एतेनाध्येतव्यमितिनिषेधोमं
त्रेतरपुराणपरइतिश्रीदत्तादिमैथिलमतमपास्तं विनाविप्रमित्युक्तेर्विप्रद्वारैवश्रवणमुक्तं ॥ धर्मशब्दस्तानिधर्माणीतिवल्क्लीबविशेषस्तन्नि
र्णयसिंधौज्ञेयः किंच यथाद्विजानामध्ययनविधौअधीतैर्मंत्रैरर्थस्मृतिंकुर्यादित्यर्थेनकर्मस्फमंत्रपाठस्यैवांगत्वंनतुस्मृतेः मंत्राणामक्रियात्वेन
स्वतः कर्मांग्रहणात् यथाशूद्राणांश्रावयेदितिश्रवणविधौश्रुतैर्विधिभिः प्रवृत्तिंकुर्यात् श्रुतैर्मंत्रैरर्थस्मृतिंकुर्यादित्यर्थेनशूद्रस्यतुलादिमहा
दानादिकर्मसुमंत्रश्रवणस्यैवांगत्वंनपाठस्य नन्वेवंश्रवणविधौश्रावयेच्चतुरोवर्णानित्युक्तेर्द्विजानामपितुलादौमंत्रश्रवणमेवस्यान्नपाठइतिचेत
अत्रब्रूमः अध्येतव्यंब्राह्मणेनवैश्येनक्षत्रियेणचेतिभविष्योक्तेः निषेकादिःश्मशानांतइत्यादिवचनादध्ययनस्यैवकर्मांगत्वं ॥ विदुषाब्रा-
ह्मणेनेदमध्येतव्यंप्रयत्नतइतिमनूक्तेः अन्यथा वेदाथर्वपुराणानिसेतिहासानिशक्तितः ॥ जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् गा-
थानाराशंसीरितिहासपुराणानियत्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानिकल्पान् इत्यादिब्रह्मयज्ञविच्छेदापत्तेः ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशा

स्यांगमिश्रिताः ॥ वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेतियाज्ञवल्कीये ॥ ज्ञानार्थत्वाच्चश्रवणंतुफलविशेषार्थं यइदंशृणुयान्नित्यंय
श्चापिपरिकीर्तयेत् ॥ नाशुभंप्राप्नुयात्किंचित्सोमुत्रेहचमानवः इत्यादौचंडिपाठादौचफलश्रुतेः याज्ञवल्क्योपि यइदंश्रावयेद्विद्वान्द्विजा
न्पर्वसुपर्वसु अश्वमेधफलंतस्यतद्भवाननुमन्यतामिति ॥ तेनद्विजानांयथावेदाध्ययनंज्ञानकरणद्वाराकर्मार्थत्वात्पारायणाद्यर्थमक्षर
ग्रहणार्थत्वाच्चदृष्टार्थंनहिसिद्धांतेऽक्षरग्रहणस्यभाव्यत्वंत्यज्यते पारायणार्थत्वेनदृष्टार्थत्वात् तन्मात्रार्थत्वंतुनेष्यते एतन्न्यायरत्नमा-
लायांस्पष्टमुक्तं ॥ नकेवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्यप्रयोजनंदृष्टार्थंदृश्यते यद्यत्रसर्वंफलमिष्यतेइति तथापुराणाद्यध्ययनश्रवणयोर्द्वयो
र्विधानेप्यध्ययनंज्ञानद्वाराकर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थंश्रवणंत्वदृष्टार्थमेवशूद्राणांतुविपरीतंश्रवणंज्ञानद्वाराकर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थंफलार्थत्वाददृष्टार्थंच अ
ध्ययनंतुनास्त्येव श्रोतव्यमेवशूद्रेणनाध्येतव्यंकदाचनेतिवचनात् यद्यपिवार्तिकेराणकेच ॥ धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचभरतर्षभेति । भा
रतोक्तेर्धर्मादेश्चकारैरधर्मादेश्च ज्ञानमुपादानपरित्यागांगभूतंफलं तेनदृष्टार्थमेवश्रवणमित्युक्तं तदपिशूद्रमात्रपरंज्ञेयं द्विजानांतुपा-
ठएवज्ञानार्थः यद्वास्तुद्विजानांश्रवणंदृष्टार्थं पाठश्रवणयोरन्यतरस्यापिज्ञानार्थत्वेनियामकाभावात् मंत्रपाठस्तुभविष्यवचनादेवेति
ज्ञेयं अन्यथाश्रावयेदित्यस्यशूद्रमात्रपरत्वेशूद्रस्यतदनादरश्रवणादित्युत्तरमीमांसान्यायेनमोक्षेतस्यानधिकारात्मोक्षग्रहणंविरु
ध्येत नन्वाद्यपक्षेश्रवणविधौशूद्रेज्ञानार्थत्वेनदृष्टार्थत्वान्नियमविधिः द्विजेचफलार्थत्वादपूर्वविधिरितिवैरूप्यंस्यात् मैवं ॥ अध्ययन
विधिवत् यच्छ्रुयतइत्युपबंधेनसर्वग्रहात् सर्वत्रापूर्वविधिस्त्वत्वं फलतोनियमादिव्यपदेशइतिवार्तिकोक्तरीत्यापरिहाराच्च सर्वश्रा

६

ध्ययनविधिन्यायस्तत्स्थानापन्नेश्रवणेविधौसंचारणीयः एतच्चएवंभारतादिवाक्यान्यपियोज्यानीत्यादिनावार्तिकेपिसूचितं तदिदम
दुक्तंसुधीभिर्दूरंविभावनीयं तस्माच्छूद्रस्यपूर्तादिकर्मसु पौराणमंत्राणामेव विप्रस्यपाठोनवैदिकानामितिसिद्धं अथशूद्रस्यकर्मा
धिकारः तत्रकामश्रुतयोयथाध्ययनविधिसिद्धविद्य द्विजपराइतिनशूद्रस्यविद्याक्षेपेणश्रौतकर्माधिकारः तथास्मार्तपौराणाः॥ग्र
हयज्ञमहादानपूर्तश्राद्धादिविधयः फलकामित्वाच्छ्रवणविधिसिद्धविद्यत्वाच्चचतुर्वर्णपराइतिशूद्रस्यापितेष्वधिकारः नम्लेच्छा
दीनांविद्याक्षेपाभावात् नन्वेवंतत्रोक्तमहारुद्रलक्षहोमादिष्वप्यधिकारः शूद्रस्यस्यादितिचेन्न तत्रवैदिकमंत्राणामंगत्वेनशूद्र
स्यसर्वांगोपसंहाराभावेनांधादीनामिवानधिकारात् सर्वांगोपसंहारेणहिप्रधानविधिप्रवृत्तिरितिषष्ठेवर्णितं कथंतर्हि शूद्रस्यवैदिक
मंत्रयुक्तेगृह्योक्तहोमांगकुशकंडिकापेक्षेचतुलादावधिकारः॥ उच्यते न्यायतोनिषिद्धोप्यधिकारः कर्मविशेषेषुतत्तद्वचनैः प्र
तिप्रसूयते निषादस्थपतेरिवरौद्रेष्टौनचशूद्रस्यगृह्योक्तांगज्ञानाभावेप्यंशभावनाज्ञानाभावादनधिकारः वेदानधीत्यवेदौवावेदंवा
पियथाक्रममितिस्मृतेरेकवेदाध्ययनपक्षेवेदांतरीयहोत्रौद्गात्रादिकस्येवश्रवणोपदेशादिनातद्धिसंभवादार्त्विज्यत्वाद्वानियमानपेक्षणा
त् नियमस्तुप्रधानमात्रे उक्तंचैतत्सविस्तरंदानकमलाकरेस्माभिः अत्रापिचवक्ष्यते यत्रतुनवैदिकमंत्रांगंतत्रतुवचनाभावेप्य
धिकारः श्रवणविधिसिद्धज्ञानत्वात्कामित्वाच्च यथाविनायकशांत्यादौयत्रवामंत्रांतरंविकल्पः यथाग्रहयज्ञेस्मृतिसंग्रहे॥ नाम
मंत्रेणशूद्रस्यकुर्याद्धोमादिकंबुधइति। तत्रवैकल्पिकमंत्रांतरेणापिसर्वांगोपसंहारात् सोयंकुत्रास्तिकुत्रनास्तीतिधीविच्यते तत्रादौ

विहितानि अगस्त्यसंहितायां ऋषिव्रततमाः शूद्राधार्मिकाद्विजसेवकाः स्त्रियः पतिव्रताश्चान्ये प्रतिलोमानुलोमजाः लोकाश्चांडालपर्यंतं
सर्वेप्यत्राधिकारिणः अत्ररामंत्रे तथा श्रुतिर्ब्रह्माह षड्वर्णस्मृतिवर्णद्वयात्मकं षड्वर्णब्राह्मणादीनांत्रयाणां यद्विवर्णकं ॥ तदन्येषां देशिके
नवक्तव्यं तारकंपरं तत्रैव मंत्रोयमुपदेष्टव्यो ब्राह्मणाद्यनुरूपतः ब्रह्मोत्तरखंडे शिवपंचाक्षरं प्रक्रम्य महापातकदावाग्निः सोयंमंत्रः षडक्षरः
प्रणवेनविनामंत्रः सोयंपंचाक्षरोमतः स्त्रीभिः शूद्रैश्चसंकीर्णैर्धार्यतेमुक्तिकांक्षिभिः नास्यदीक्षानहोमश्चनसंस्कारोनतर्पणं नकाल
नियमश्चात्रजप्यः सर्वैरयंमनुः एतद्दीक्षातत्रैवपरस्कृतिरूपेणोक्ता ॥ पुण्यतीर्थजलेस्नानंराजानंसमुपोषितं प्राङ्मुखंचोपविश्याग्रेनत्वा
शिवपदांबुजं तन्मस्तकेकरंन्यस्यददौमंत्रंशिवात्मकमितिस्मृतिकौमुद्यांवाराहे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांपंचरात्रंविधीयते शूद्रादीनांचतच्छ्रोत्रपद-
वीमुपयास्यति अन्यैस्तु नतच्छ्रोत्रेतिपाठोलिखितः अतएवाग्रेउक्तं अथशूद्रस्यवक्ष्यामिगदतःशृणुमाधवि दंपतीममभक्तौचममक
र्मपरायणौ नमस्कारप्रियोनित्यंममचिंताव्यवस्थितः ऋग्वेदकर्माणिवैदेवियोनित्यंतुसमाचरेत् त्यक्त्वाऋषिसहस्राणिशूद्रमेवतुयाम्य
हं तथातत्रैव चातुर्वर्ण्यस्यवक्ष्यामिदीक्षामद्ययशस्विनीत्युपक्रम्यद्विजानांदीक्षामुक्त्वा ॥ शूद्रस्यापिचवक्ष्यामिमद्भक्तस्यवरांगने
इत्यादिनाशूद्रदीक्षोक्ता वामनपुराणे ततश्चकारभगवांश्चातुर्वर्ण्यंहरार्चने इत्युक्त्वावसिष्ठपुत्रस्यशक्तेस्तच्छिष्यादीनांवाशिवदीक्षा
मुक्त्वाऊर्पोदरस्यशूद्रस्यदीक्षामुक्त्वोक्तं एवंसभगवान्ब्रह्मापूजनायशिवस्यतु कृत्वातुचातुराश्रम्यंस्वयंचभवनंगतइतिभविष्येपि
ब्राह्मणंक्षत्रियंवैश्यंकुलीनंशूद्रमेववा पुरुषंवास्त्रियंवापिदीक्षयेत्सूर्यमंडले एवंत्रयविशेषवचनंतत्रशूद्रस्याधिकारः स्मृतिकौमुद्यां

तु शूद्रादीनांच तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यतीति वाराहे उक्तापंचरात्रोक्तवैष्णवशैवसौरशाक्तवैनायकेषु मंत्रेष्वधिकार उक्तः इतिमंत्रदीक्षा
अथशूद्रस्यदेवस्थापनं कल्पतरौदेवीपुराणे वर्णाश्रमविभेदेनदेवाः स्थाप्यास्तनान्यथा ब्रह्मातुब्राह्मणैः स्थाप्योगायत्रीसहितः प्र
भुः चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः भैरवोपिचतुर्वर्णैरंत्यजानांतथामतः मातरः सर्वलोकेस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरो
त्तमाः लिंगंगृहीयतिर्वापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदा त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणास्तुदेवप्रतिष्ठायांशूद्रादीनांनाधिकारः स्त्रीणाम
नुपनीतानांशूद्राणांचनरेश्वर स्थापनेनाधिकारोस्तिविष्णोर्वाशंकरस्यच यःशूद्रसंस्कृतंलिंगंविष्णुंवापिनमेन्नरः इहवात्यंतदुः
खानिपश्यत्यामुष्मिकेकिमु शूद्रोवानुपनीतोवास्त्रियोवापतितोपिवा केशवंवाशिवंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते इतिबृहन्नारदीयेस्कां
दाद्युक्तेरित्याहुः चतुर्वर्णैरितिपूर्ववचनाद्विष्णवादिप्रतिष्ठायांशूद्रस्यविकल्पइतितुयुक्तं अतएवस्पर्शनेनाधिकारोस्तीत्यन्यत्रपाठः॥
॥ अथशूद्रस्यदेवपूजा शिवसर्वस्वेभविष्ये यस्तुपूजयते लिंगेदेवादिंमांजगत्पतिं ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रोवामत्परायणः त-
स्यप्रीतः प्रदास्यामिसुखभोगाँल्लोकाननुत्तमान् गौडतिथितत्वेस्कांदे शूद्रः कर्माणियोनित्यंस्वीयानिकुरुतेप्रिये तस्याहमर्चांगृण्हामिचं
द्रखंडविभूषिते लैंगे॥ अथ रुद्रोमहादेवोमंडलस्थउवाचह॥ पूज्योहंब्राह्मणानांचक्षत्रियाणांविशेषतः॥ वैश्यानांचैवशूद्राणांशु
श्रूष्यः पूजकस्यच॥ स्त्रीणांचैवाधिकारोस्तिपूजादिषुनसंशयः॥ नृसिंहपुराणे॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः स्त्रियः शूद्रांत्यजातयः॥
संपूज्यतंसुरश्रेष्ठंनरसिंहवपुर्धरं॥ मुच्यंतेचाशुभैर्भावैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः॥ अपिपालधृतेतत्रैवपुराणे॥ अयाचितप्रदातास्यात्कृषिं

वृत्त्यर्थमाश्रयेत्॥ पुराणंश्रृणुयाद्विप्रान्नरसिंहस्यपूजनम्॥ सूतसंहितायां॥ पंचाक्षरेणपूजामुक्त्वाह॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्र
स्थश्चसुव्रताः॥ एवंदिनेदिनेदेवंपूजयेदंबिकापतिं॥ नमोंतेनशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधीयते॥विरक्तानांचशूद्राणामेवंपूजाप्रकीर्तिता,
पंचाक्षरस्यश्रुतौनमआदित्वेपिस्त्रीशूद्रयोर्नमोंतत्वं॥ अन्येत्वंतेभिन्नंनमः शब्दमाहुः अन्येषामपिसर्वेषांनराणांमुनिपुंगवाः॥पूजा
देवालयंदृष्ट्वाप्रणामस्तस्यकीर्तितः॥ एवंपूजाकृतायेनसफलंतस्यजीवितं॥यत्तुमनुः॥जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामंत्रसाधनं॥ देवताराधनं
चैवस्त्रीशूद्रपतनानिषडिति॥ तद्विहितभिन्नपरंस्पर्शयुक्तपूजापरंवा॥ एतच्चपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगपूजाविषयं॥यानितुत्रिस्थलीसेतोनार
दीये॥ यःशूद्रेणार्चितंलिंगंविष्णुंवाप्रणमेन्नरः ‌ नतस्यनिष्कृतिर्दृष्टाप्रायश्चित्तायुतैरपि॥ नमेद्यःशूद्रसंस्पृष्टंशंकरंहरिमेववा॥सस
र्वयातनाभोगीयावदाचंद्रतारकं॥ पाखंडपूजितंलिंगंनत्वापाखंडतांव्रजेत्॥ आभीरपूजितंलिंगंनत्वानरकमश्नुते॥योषिद्भिःपूजितंलिंगंविष्णुं
वापिनमेत्तुयः॥सकोटिकुलसंयुक्तआकल्पंरौरवंवसेत्॥इत्यादीनितानिनूतनस्थापितलिंगविषयाणि॥ यदाप्रतिष्ठितंलिंगंमंत्रविद्भिर्यथाविधि॥
तदाप्रभृतिशूद्रश्चयोषिद्वापिनसंस्पृशेदितितत्रैवोक्तेः॥ अन्येतुजगदुः॥ लिंगनमस्कर्तुर्दोषोस्तुशूद्रस्यपूजायांफलमस्त्येव नूतन
लिंगार्चाशालग्रामादौतुस्पर्शरहितापूजाशूद्राद्यैःकार्या॥शूद्रोवानुपनीतोवास्त्रियोवापतितोपिवा॥ केशवंवाशिवंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते॥ ब्रा
ह्मण्यपिहरंविष्णुंनस्पृशेच्छ्रेयइच्छती॥ यातुपूजयतेलिंगंविष्णुंवाशिवमेववा॥ सनाथामृतनाथावातस्यानास्तीहनिष्कृतिः स्त्रीणा
मनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर स्पर्शनेनाधिकारोस्तिविष्णोर्वाशंकरस्यचेतिस्कांदोक्तेः चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोराजन्यजातिभिः

वैश्यैर्द्वीवैवसंपूज्यौतथैकः शूद्रजातिभिरितिस्कांदोक्तेः॥ वाराहेतु शालग्रामेस्पर्शनिषेधोनप्रतिमादावित्युक्तं॥ शालग्रामंनस्पृशेत्तु
हीनवर्णोवसुंधरे॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शोवज्रस्पर्शाधिकोमतः॥ मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रोयोषिद्वापिकदाचन॥ सपतेन्नरकेघोरेयावदाभू
तसंप्लवं॥ यदिभक्तिर्भवेत्तस्यांस्त्रीणांवापिवसुंधरे॥ दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितः॥ सर्ववर्णैस्तुसंपूज्याः प्रतिमाःसर्वदेव
ताः लिंगान्यपितुपूज्यानिमणिभिःकल्पितानिचेति विष्णुपुराणेपि ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चपृथिवीपते॥ स्वधर्मतत्परोविष्णु
माराधयतिनान्यथा यत्तुप्रयोगपारिजातेविष्णुधर्मोत्तरे शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा॥ ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यंक्षत्रियादि
र्नपूजयेदिति तत्स्पर्शसहितपूजापरं अदीक्षितपरमित्यन्ये विशेषस्तुकमलाकृतेपूर्तकमलाकरेनिर्णयसिंधौचज्ञेयः॥ एवंपार्थिवलिंगपूज
नेप्यधिकारः॥ मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयंतुवा॥ कृत्वालिंगंसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतंदिवीतितिथितत्वे भविष्योक्तेः वैदिकमंत्राभ्या
वाच्च तदुक्तं तत्रैवस्कांदेमृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाव्हानमेवच॥ स्थापनंपूजनंचैवविसर्जनमतःपरं॥ हरोमहेश्वरश्चैवशूलपाणिःपिनाकधृक्॥
पशुपतिःशिवश्चैवमहादेवइतिक्रमः भविष्ये शर्वायक्षितिमूर्तयेनमः भवायजलमूर्त्तयेनमः रुद्रायअग्निमूर्तयेनमः उग्रायवायुमू
र्त्तयेनमः भीमायआकाशमूर्त्तयेनमः पशुपतयेयजमानमूर्त्तयेनमः महादेवायसोममूर्त्तयेनमः ईशानायसूर्यमूर्त्तयेनमः मूर्त्तयो
ष्टौभवस्यैताः पूज्याः पूर्वादितः क्रमात् आग्नेय्यांतःप्रपूज्यास्तुवेद्यांलिंगेशिवंयजेत् अत्रनप्राचीमग्रतःशंभोरितिरुद्रयामलेनिषे
धान्नांतरालंप्राचीकिंतुप्रसिद्धैव एवंनवरात्रेदेवीपूजादौ एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतइत्युपक्रम्य॥ वैश्यैःशूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्ले

च्छैरन्यैश्चमानवैरितिहेमाद्रौभविष्योक्तेः॥ एवंनानाम्लेंच्छगणैः पूज्यतेसर्वदस्युभिः॥ विनामंत्रैस्तामसीस्यात्किरातानांतुसंमतेतिरू
पनारायणीयभविष्योक्तेश्च तथाव्रतोपवासादावपिशूद्रस्याधिकारः श्रवणादिविधिसिद्धविद्यत्वाद्वैदिकमंत्राभावाच्च प्राच्यास्तुवैश्यशू
द्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः वैश्याःशूद्राश्चयेमोहादुपवासंप्रकुर्वते॥ त्रिरात्रंपंचरात्रंवातेषांव्युष्टिर्नविद्यते॥ इतिहेमाद्रौभविष्यो
क्तेरित्याहुः॥ तत्वंतु प्रक्रमान्महातपोविषयोयंनिषेधइति नवरात्रेतुभवत्येवनवरात्रोपवासत इत्युक्त्वा ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शू
द्रैरन्यैश्चमानवैः॥ स्त्रीभिश्चकुरुशार्दूल तद्विधानमिदंशृणु॥ ॥ इतिभविष्ये शूद्रस्याप्युक्तेः॥ एवंप्रायश्चित्तंशूद्रेजपहोमरहितंदेयं
॥ तस्माच्छूद्रंसमासाद्यसदाधर्मपथेस्थितं॥ प्रायश्चित्तंप्रदातव्यंजपहोमविवर्जितमितिमिताक्षरायामंगिरसोक्तेः अत्रजपहोमवर्ज्यं
प्रायश्चित्तदानतीर्थयात्रादौनशूद्रसंबंधविधेरुपसंहारः हविरुभयत्ववद्विशिष्टोद्देशेवाक्यभेदाद्विजानांतदभावापत्तेश्च किंतुशूद्रसं
बंधिप्रायश्चित्तोद्देशेनजपहोमवर्जत्वविधिलाघवात्॥ अत्रकेचित्प्रधानभूतयोर्जपहोमयोर्निषेधोनत्वंगभूतयोः अतएवमहार्णवेलौ
किकाग्नौस्त्रीशूद्रयोः प्रायश्चित्तांगव्याहृतिहोमोविप्रद्वारोक्त इत्याहुः तन्न आरंभेसर्वकृच्छ्राणांसमाप्तौचविशेषतः आज्येनैवच
शालाग्नौजुहुयाद्व्याहृतीः पृथक्॥ श्राद्धंकुर्याद्व्रतांतेतुगोहिरण्यादिदक्षिणं॥ स्त्रीणांहोमोनकर्तव्यः पंचगव्यंतथैवचेतिजाबालिना
गृह्याग्निनियमात्॥ नचाग्नेः प्रतिनिधिरस्तीत्युक्तं नवमेनवालौकिकाग्नेर्वचनमस्तितेनाविशेषादुभयोर्निषेधः॥ अतोमहादानेष्व
प्यधिकारः॥ तथाचहिरण्यगर्भदानेमात्स्येशूद्रस्यैकादशसंस्काराः स्त्रीणांचषट्॥ नमोमंत्रश्चेतिमदनरत्नादिसर्वग्रंथाः॥ महा

दानेषुमात्स्येपि ॥ स्त्रीणांकुंडानिविप्रेंद्रयोन्याकाराणिकारयेत् ॥ शारदातिलकेपि ॥ वैश्यानामर्धचंद्राभंशूद्राणांचत्रिकोणकमितिशूद्राणांकुंडोक्तेः ॥
स्त्रीशूद्रयोः सधर्मत्वाच्च ॥ अतएवमात्स्येहिरण्यगर्भे नरोवायदिवानारी सर्वब्रह्मात्मसंभवं । यः करोतिमहापुण्यंशृणुतस्यापितत्फलमि
त्युक्तं ॥ कामधेनुदानेप्याग्नेये ॥ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांकर्तव्यायत्नतोनृपेति ॥ भविष्योत्तरेहलपंक्तिदानेपि ॥ प्रयत्नेनमहीपालदानमेत्त-
न्नृपोत्तम ॥ दातव्यंभक्तियुक्तेनस्त्रियावापुरुषेणवा ॥ ब्रह्मांडेसप्तद्वीपदाने ॥ सप्तद्वीपाह्वयंदानमेवंकृत्वातुमानवः ॥ नारीवापुरुषोवापि
वैरिंचिंलोकमाप्नुयात् ॥ धान्यपर्वतेपि ॥ दिव्यंविमानमारुह्यनारीवापुरुषोपिवा ॥ तत्रैवकार्पासाचलेपि ॥ इत्युच्चार्यनरोदद्यान्नारीवावि
धिपूर्वकं ॥ तिलपर्वतेपि ॥ पुण्यक्षयादिहागत्यराजाभवतिधार्मिकः ॥ नारीवातस्यपत्नीचसुभगारूपसंयुता ॥ तथा मांधात्रायुव
नाश्वेनकार्तवीर्येणचैवहि ॥ दानमेतत्सुरादत्तंतत्पत्नीभिस्तथैवच नचवचनात्तावन्मात्रेधिकारः अनुवादेनफलार्थत्वात् यद्यपिनरें
द्रेत्यादिसामान्यस्यविद्वद्विषयत्वात्द्विजपरत्वमेवार्हं ॥ तथापिक्वचिच्चतुर्वर्णग्रहणात्क्वचिच्छूद्रस्यक्वचिच्चस्त्रियाः परामर्शः ॥ स्त्रीशूद्र
योः समानधर्मत्वाच्छ्रवणविधिसिद्धविद्यत्वात्कामित्वाच्चशूद्रस्याप्यधिकारः तदुक्तं अधिकारीभवेच्छूद्रः पूर्तधर्मेनवैदिकइति मोक्ष
धर्मेपि ॥ मंत्रवर्जंनदुष्यंतिकुर्वाणाः पौष्टिकींक्रियामिति ॥ पंचगव्येतुस्त्रीणांविकल्पः ॥ स्त्रीशूद्रस्यविशुद्ध्यर्थंप्राजापत्यंसमादिशे-
त् ॥ पंचगव्यंतुकुर्वीतस्नात्वापीत्वाशुचिर्भवेदितिपराशरोक्तेः शूद्रेतुनर्निषेधः ॥ यत्त्वत्रिः ॥ पंचगव्यंपिबेच्छूद्रोब्राह्मणस्तुसुरांपि
बेत् ॥ उभौतौतुल्यकर्माणौपुमारव्येनरकेवसेत् ॥ इतितत्प्रायश्चित्तंविनाज्ञेयं ॥ विशेषः प्रायश्चित्तरत्नेज्ञेयः एवंपूर्तेपि जलाशयोत्स

गभ्रासादप्रतिष्ठामहादानादिष्वपिशूद्रस्याधिकारः ॥ अधिकारीभवेच्छूद्रः पूर्तेधर्मेनवैदिकेइतिव्यासजातूकर्ण्योक्तेः ॥ पूर्तमाहहेमाद्रौमद
नरत्नेचजातूकर्ण्यः ॥ वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच ॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ तत्रैवनारदः ग्रहोपरागेयद्दानंसू
र्यसंक्रमणेषुच ॥ द्वादश्यादौचयद्दानंतदेतत्पूर्तमुच्यते ॥ शंखः ॥ रोगिणांपरिचर्याचपूर्तमित्यभिधीयते ॥ तत्रैवस्मृत्यंतरे ॥ ग्रहोपरागेयद्दा
नंसूर्यसंक्रमणेषुच ॥ बहिर्वेद्यांचयद्दानंतत्पौर्तिकमुदाहृतं ॥ तेनकर्मविपाकेनदानादावप्यधिकारः ॥ मनुः ॥ दानधर्मंनिषेवेतनित्यमैष्टि
कपौर्तिकं ॥ श्रौतस्मार्ताग्निकर्मांगंदानमिष्टंतुपौर्तिकं ॥ व्यासोपि ॥ वर्णानामाश्रमाणांचचातुर्वर्ण्येयुधिष्ठिर ॥ दानंधर्मंप्रवक्ष्यामियथा
व्यासेनभाषितं ॥ विशेषस्तु मत्कृतेदानकमलाकरेज्ञेयः ॥ अत्रयत्रमहादानजलाशयोत्सर्गादौवैदिकमंत्रयुक्तेवचनाद्वयकारस्येवा
धानादावधिकारः शूद्रस्योक्तः तत्रद्वयीगतिः वैदिकमंत्ररहितंविप्रैः कार्यमित्येकः पक्षः ॥ मंत्रवर्जंनदुष्यंतिकुर्वाणाः पौष्टिकींक्रिया
मितिमोक्षधर्मेषुव्यासोक्तेः ॥ मनुरपि धर्मेप्सवस्तुधर्मज्ञाः सतांधर्ममनुव्रताः ॥ मंत्रवर्जंनदुष्यंतिप्रशंसांप्राप्नुवंतिच ॥ यत्तुमेधातिथिनो-
क्तंयानिमंत्ररहितानिव्रतोपवासादीनितान्यनुतिष्ठंतः शूद्रानदुष्यंति ॥ नपुनः समंत्राण्यपिमंत्रवर्जमनुतिष्ठंतोनदुष्यंतीति ॥ समंत्र
कविधौशूद्रान्प्रत्यप्रवृत्तत्वेनमंत्रवर्जानुष्ठानेशाब्दमनुष्ठानंस्यादिति ॥ तन्न ॥ स्थपतीष्टिवच्छूद्रंगग्राहिकयाविधानेमंत्रवर्जताविधानात् ॥ अन्यथामंत्रहीनेव्रतोपवासादावनधिकारप्रसक्त्याविधिवैयर्थ्यात् तस्मात्संनिधानार्थमेवैतत् ॥ अन्येत्वाहुः विप्रैर्वैदिक
मंत्रेणेवहोमादिकार्यं ॥ वक्ष्यमाणपराशरोक्तेः माधवीयेप्येवं ॥ पौराणमंत्रेष्वाचार्यकर्तृकेषुपाठएव ॥ याजमानेषुपाठएवेतिकल्पतरु

स्मार्तगौडादयः ॥ युक्तंतुश्रवणविधिवशात्तेषांश्रवणमात्रंउक्तयुक्तेः श्रवणजन्यज्ञानस्यैवांगत्वात् ॥ वैदिकेतुयाजमानेननमस्कारमात्रं ॥ अनुम
तोस्यनमस्कारोमंत्रइतिगौतमोक्तेः गौडामैथिलाश्चैवं एवमुभयतोमुखीदानेनमोमंत्रेणहोमः ॥ यज्ञोवैनमइतिश्रुतेश्च ॥ अस्येतिषष्ठीश्रुत्या
यजमानस्ययाज्येतिवत् तत्संबंधित्वात् पौराणोविप्रस्य अमंत्रस्यतुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृह्यतइतिपूर्वोक्तवाराहोक्तेः ॥ यत्तुसमंत्रकहोमस्य
पुत्रप्रतिग्रहांगत्वाद्व्याहृत्यादिमंत्रपाठेचस्त्रीशूद्रयोरनधिकारात्तयोर्दत्तकः पुत्रोनभवत्येवेतिशुद्धिविवेकेरुद्रधरेणोक्तम् ॥ तन्न भर्त्रनुज्ञ
यास्त्रियाअपिप्रतिग्रहोक्तेः ॥ तदाहवसिष्ठः ॥ नस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृण्हीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति इदंतज्जीवनेतदूर्ध्वंतुस्वातंत्र्यान्नानु
ज्ञापेक्षा ॥ यद्यपिमेधातिथिनाभार्यात्ववदष्टरूपंदत्तकत्वंहोमसाध्यमुक्तं स्त्रियाश्चहोमासंभवस्तथापिव्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादिकारयेदिति
हरिनाथादयः ॥ गौडनिबंधनत्वेप्येवं ॥ एवंशूद्रस्याद्भुतरोगशांतिकर्मविपाकतुलादावपिस्त्रीशूद्राश्चसधर्माणइतिस्मृतेः ॥ अतएवशूद्रकर्तृ
कहोमोविप्रद्वारैवपराशरेणोक्तः ॥ दक्षिणार्थंतुयोविप्रः शूद्रस्यजुहुयाद्धविः ॥ ब्राह्मणस्तुभवेच्छूद्रः शूद्रस्तुब्राह्मणोभवेदिति ॥ अत्रमाध
वाचार्यः ॥ योविप्रः शूद्रदक्षिणामादायतदीयंहविः शांतितुष्ट्यादिसिद्ध्ये वैदिकैर्मंत्रैर्जुहोतितत्रविप्रस्यैवदोषः ॥ शूद्रस्तुहोमफलंलभेतै
वेतिव्याचचक्षे ॥ एतच्चास्माभिर्निर्णयसिंधौसविस्तरमुक्तं ॥ तेनसर्वत्रशूद्राणांवैदिकतंत्रहोमेद्वौपक्षौ ॥ विप्रद्वारासमंत्रक अमंत्रकोना
म्नाचेति ॥ ॥ अथशूद्रस्यसंस्काराः ॥ ॥ यमः ॥ शूद्रोप्येवंविधः कार्योविनामंत्रेणसंस्कृतः ॥ नकेनचित्समसृजच्छंदसातंप्रजापतिः
छंदसामंत्रेण व्यासोपि गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोजातकर्मच ॥ नामक्रियानिष्क्रमोन्नप्राशनंवपनक्रिया ॥ कर्णवेधोव्रतादेशोवेदारंभक्रि

विधिः ॥ केशांतस्नानमुद्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः ॥ त्रेताग्निसंग्रहश्चैवसंस्काराःषोडशस्मृताः इत्युक्त्वाह नवैताकर्णवेधांतामंत्रवर्जंक्रियाःस्त्रियः॥
विवाहोमंत्रतस्तस्याःशूद्रस्यामंत्रतोदश ॥ यत्तुस्मृतिकौमुद्यांमदनपालेनोक्तम्॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानांगर्भाधानसीमंतजातकर्मनामकरणा
न्नप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्याध्ययनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानिसमानानीति॥ क्रमंतूक्तौद्विजानामेवोक्तेर्विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदे
ति ब्राह्माच्च॥ नशूद्रस्यजातकर्मादि एवंचौलाभावः चूडाकर्मद्विजातीनांसर्वेषामेवधर्मतइतिमनूक्तेरिति॥ तच्चिंत्यं॥ सीमंतवचनस्योपनयना
दिसाम्यार्थत्वादन्यथादानेप्यनधिकारापत्तेः॥मानवीयेचधर्मतइत्युक्तेः शूद्रेहोमादिनिषेधात्॥ तदाहमनुः॥ बैजिकैर्गार्भिकैर्होमैःशूद्रामौं-
जीनिबंधनैः॥ बैजिकंगार्भिकंचैनोद्विजानामपमृज्यतइति अतएवमदनरत्नेहिरण्यगर्भदाने गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंतथा॥ कुर्युर्हिर
ण्यगर्भस्यततस्तेद्विजपुंगवाः इत्युक्त्वा जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाःषोडशचापराः॥ इत्यत्रमात्स्ये स्त्रियाजातकर्मनामकरणनिष्क्रमा
न्नप्राशनचूडाविवाहाःषट्संस्काराःशूद्राणांतुषडेतेपंचमहायज्ञाश्चेत्येकादशेत्युक्तम्॥ रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवं॥ शूद्रस्योपन
यनवर्जागर्भाधानादिविवाहांताः नवसंस्काराइतिजयपालः॥ शार्ङ्गधरस्तु द्विजानांषोडशैवस्युःशूद्राणांद्वादशैवहि॥ पंचैवमिश्रजातीनां
संस्काराःकुलधर्मतः॥ वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतं॥ विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममंत्रतइत्याह॥ अपरार्कस्तु॥ गर्भाधानमृतौ
पुंसइत्यत्राह॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपरंनद्विजानिमात्रपरं तथासत्युपनयनंविधायवाच्यंस्यादितितेनतन्मतेगर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामक
रणनिष्क्रमान्नप्राशनचौलाख्याः अष्टौभवंति कल्पतरौब्राह्मेनु विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदेत्युक्तम्॥ अत्रसदसच्छूद्रगोचरत्वेन

देशभेदाद्व्यवस्थेतितत्वं ॥ यत्तुमनुः ॥ नशूद्रेपातकंकिंचिन्नचसंस्कारमर्हतीति तदर्थमाह मेधातिथिः ॥ यत्सामान्यतोनिषिद्धंस्तेयानृता
दिनतदतिक्रमेस्यतथापापंयथाद्विजानां उपनयनरूपंसंस्कारंचनार्हतीति तेचतूष्णींकार्याः पूर्वोक्तयमाद्युक्तेरितिदिक् ॥ शूद्रस्यचौलेचनपं
चचूडतादिपक्षः तस्यगोत्रचिन्हत्वाच्छूद्रेचतदभावात् यद्यपितस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इतिशतपथश्रुतेर्गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिहे
माद्रौव्याघ्रपादोक्तेश्चकाश्यपंगोत्रमस्ति अतएवपिंडादिनिर्वपेद्द्वीरनामतोगोत्रनस्तथेति हेमाद्रौशूद्रश्राद्धेभविष्यवचनं तथापिश्राद्धेएवतत्
नतुप्रवरप्राप्तौप्रमाणमस्ति ऋष्यपत्यत्वाभावाच्च ॥ अतएवमनुनाद्विजानांधर्मतइत्युक्तं अर्थप्राप्त शूद्रस्यकेशवपनंतुनवार्यतइतिमेधातिथिः
तत्रचौलेविकल्पेनशूद्राणांसर्वमुंडनंशिखाधारणंवाशूद्रस्यानियताः केशवेशाइतिवसिष्ठोक्तेः अतएवहारीतः स्त्रीशूद्रौतुशिखांछि-
त्वाक्रोधाद्वैराग्यतोपिवा ॥ प्राजापत्यंप्रकुर्यातांनिष्कृतिर्नान्यथाभवेदिति तच्छूद्रेप्रायश्चित्तमाह अतएवगौडस्त्रीणांविधवानांशिखादृश्यते
यत्तुपाद्मे नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं ॥ मध्यपत्रेनभुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनि इति तन्मुंडितपरिग्रहपक्षेइतिदिक् ॥ विशेषस्त्व
मत्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयः ॥ तथा शूद्राणांपंचमहायज्ञाश्चभवंति भार्यारतः शुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः ॥ नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहा
पयेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ एतच्चमिताक्षरायांस्पष्टं ॥ भारतेराजधर्मेषु तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयं ॥ दक्षिणापाकयज्ञानांहिरण्यं
तुविधीयते ॥ तेचवाजसनेयिशाखयाकार्याः शूद्रावाजसनेयिन इतिगौडनिबंधेदक्षोक्तेः ॥ हरिहरभाष्येविवाहप्रकरणेप्येवमुक्तम् ॥ अन्य
स्यायोगेव्यक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः ॥ ॥ इतिश्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरकृतेशूद्रधर्मेशूद्रसंस्काराः ॥

॥ अथशूद्रश्राद्धनिर्णयः ॥ ॥तत्रश्राद्धक्रियारतइतिप्रागुक्तेर्नित्यनैमित्तिककाम्येषुसिद्धोधिकारः॥ एवंस्त्रीणां॥ स्वभर्तृप्रमृतित्रिभ्यः
स्वपितृभ्यस्तथैवच॥ विधवाकारयेछ्राद्धंयथाकालमतंद्रितेतिस्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनूक्तेः॥तच्चश्राद्धंस्त्रीशूद्राणांमंत्रवर्जंतूष्णींभवति॥स्त्री
णाममंत्रकंश्राद्धंतथाशूद्रासुतस्यच॥ प्राग्द्विजाश्चवृत्तादेशान्तेचकुर्युस्तथैवतदितिहेमाद्रौमरीचिवचनात्॥ अयमेवविधिः प्रोक्तः शूद्रा
णांमंत्रवर्जितः॥ अमंत्रस्यतुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृह्यतइतिब्राह्मोक्तेश्च॥ अत्रश्राद्धप्रकरणेपिपरिभाषात्वाच्छूद्रस्यस्नानदानादौसर्वत्रवि
प्रेणमंत्रपाठः कार्यः॥ सोपिपौराणस्यैव एवंस्त्रियाअपीतिशूलपाणिः प्राग्द्विजाश्चेत्यचूडाःत्रिवर्षपरं॥ अनुपेतोपिकुर्वीतमंत्रवत्पैतृमेधिक
म्॥ यद्यसौकृतचूडःस्याद्यदिस्याच्चत्रिवत्सरः॥ इतिसुमंतूक्तेः स्मृत्यर्थसारे अनुपनीताः स्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमृत्विजाकारयेयुः स्वयंवामंत्रकंकु
र्युः द्विजस्त्रियस्तु स्वयंसंकल्पमात्रंकृत्वावैदिकमंत्रयुक्तंसर्वंब्राह्मणद्वाराकारयेयुरितिप्रयोगपारिजातः अतएवस्त्रीणामित्यकृतविवाहस्त्री
परमितिहेमाद्रिराह॥ अनुपनीतस्तुवैदिकमंत्रयुक्तंसर्वंस्वयमेवकुर्यात्॥विशेषस्तुनिर्णयसिंधौज्ञेयः॥ शूद्रस्यतुसदाऽमश्राद्धमेव॥सदा
नैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविधीयते इतिसुमंतूक्तेः॥पृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्येपि॥ एवंशूद्रोपिसामान्यंवृद्धिश्राद्धंचसर्वदा॥ नमस्कारेणमंत्रेणकुर्यादा
मान्नवत्सदा॥ तत्रैववृद्धपराशरः॥ आमान्नेनतुशूद्रस्यतूष्णींतुद्विजपूजनं॥ आमश्राद्धंतुनिर्वाप्यसजातीनाशयेदथ॥ सएव॥ आमं
शूद्रस्यपक्वान्नंपक्वमुच्छिष्टमुच्यते॥ तेनशूद्रगृहेपक्वहोमोनेतिकेचित्॥ हेमाद्रौभविष्ये॥ धर्मेप्सवस्तुधर्मज्ञायदिशूद्राः प्रकुर्वते॥ अ
ग्नौकरणमंत्रश्चनमस्कारोविधीयते॥ अग्नयेकव्यवाहनायनमः सोमायपितृमतेनमइत्ययंमंत्रः आवाहनादिकर्त्तव्यंयथाशूद्रेणतच्छृणु॥

देवानांदेवनाम्नातुपितॄणांनामगोत्रतः पिंडादिनिर्वपेद्वीरनामतोगोत्रतस्तथा॥ शूद्राणांकाश्यपंगोत्रमितिहेमाद्रिः एवंतर्पणादिषुज्ञेयं॥
येतुऋष्यपत्यत्वाभावाच्छूद्रेगोत्रमेवनास्तीत्याहुस्तेमूर्खाएव॥ तत्रैवभविष्ये॥ शूद्रस्तुगृहपाकेनतत्पिंडान्निर्वपेत्तथा॥ सक्तुमूलंफलं
तस्यपायसंवाभवेत्स्मृतं॥ तेनपक्वमुच्छिष्टमुच्यते इत्येतद्विहितभिन्नपरं श्राद्धपरंवा शूद्रकर्तृकवैश्वदेवपरमितिस्मार्तगौडाः अन्यथास
र्वत्रपक्वनिषेधादेवश्राद्धप्याप्तसिद्धेः॥ शूद्रस्यामविधिर्व्यर्थःस्यात्॥ तेनश्राद्धेसर्वत्रामप्राप्तौपिंडेपायसादेः प्रतिप्रसवः॥ देवताभ्यःपितृभ्यः
श्चेत्ययंवानमस्कारमंत्रइतिविज्ञानेश्वरमदनपालादयः हेमाद्रिस्तुशूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुधइतिमात्स्येमंत्रनिषेधान्ना
ममंत्रेणेत्याह॥ यच्चपृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे॥ राजकार्यनियुक्तस्यबंधनिग्रहवर्तिनः॥ व्यसनेषुचसर्वेषुश्राद्धंविप्रेणकारयेदिति॥ तच्छूद्रे
पितुल्यं॥ किंतु श्राद्धेसूर्यस्यनब्राह्मणः प्रतिनिधिः॥ ब्राह्मणोहीनवर्णस्यनकुर्यादौर्ध्वदेहिकं॥ शूद्रोपिवाब्राह्मणस्यविनापारसवात्क
चित् इतितत्रैवपारस्करोक्तेः पारसवःऊढशूद्रापुत्रः विष्णुपुराणे दानंचदद्याच्छूद्रोपिपाकयज्ञैर्यजेतवा॥ पित्र्यादिकंचयत्सर्वंशूद्रः
कुर्वीततेनवै॥ तेनपाकेन॥ इदंकलीतरपरमितिस्मार्तगौडाः यत्तुभारतेराजधर्मेषु यवनाः किरातागांधाराश्चीनाः शबरबर्बराः॥ त्रा
कास्तुषाराः कंकाश्चपल्हवाश्चांध्रमद्रकाइत्युक्त्वा ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः कथंधर्मांश्चरिष्यंतिसर्वेविषयवासि
नः इतिचोक्त्वा वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मोविधीयते पितृयज्ञास्तथाकूपाः प्रपाश्चशयनानिवा॥ दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योवि
सृजेत्सदा तथा दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता॥ पाकयज्ञामहार्हाश्चकर्तव्याः सर्वदस्युभिरितिम्लेच्छादीनांश्राद्धविधानं

तदपिसजातीयभोजनंद्रव्यदानादिपरं॥ विष्णूद्दानसौ नपक्वंभोजयेद्विद्वान्सच्छूद्रोपिकदाचन॥ भोजयन्प्रत्यवायीस्यान्नचतस्य फलंलभे
त्॥ यत्रापिद्विजानांपाकनियमः यथालघुहारीतः॥ एकोद्दिष्टंतुकर्तव्यंपाकेनैवसदास्वयमिति यथावास्मृतिदर्पणेगालवः मृताहंचसपिंडं
चगयाश्राद्धंमहालयं॥ आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामंनकर्हिचिदिति लौगाक्षिः अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्धेम्नावामेननक्वचिदिति तत्रापिशू
द्रस्याममेव॥ सद्भिन्नैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविधीयतइतिसुमंतूक्तेः शूद्रस्यदशपिंडाद्यामेनैवेतिहलायुधः॥ तन्न पूर्ववचनैः पाय
सादेरपिविधानात्॥ तच्चशूद्रकर्तृकमामश्राद्धमपराण्हएव॥ नतुद्विजवत्पूर्वाण्हे॥ मध्यान्हासरतोयस्तुकुतुपःसमुदाहृतः आमश्राद्धं
तुतत्रैवपितृणांदत्तमक्षयमितिसुमंतूक्तेरित्यपरार्के हेमाद्रौचोक्तं॥ पुत्रजन्मनिहिरण्यश्राद्धमेव तदाहहेमाद्रौसंवर्तः पुत्रजन्मनिकुर्वीतश्राद्धंहेम्नै
वबुद्धिमान्॥ नपक्वेननचामेन कल्याणान्यभिकामयन् आमहेमश्राद्धादौविशेषस्त्वस्मत्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयः॥ क्रियानिबंधेव्यासः॥ हिरण्य
मामश्राद्धीयंलब्ध्वंयत्क्षत्रियादितः॥ यथेष्टंविनियोज्यंस्याद्भुंजीयाद्ब्राह्मणान्स्वयं विप्राल्लब्धंभुंजीयात्क्षत्रियादिलब्धेतुयथेष्टंविनियोगः
तेनापिश्राद्धंवैश्वदेवादिनकार्यं॥ देवोद्देशेनत्यक्तस्यदेवतांतरायत्यागायोगादितिदेवयाज्ञिकः॥ शूद्रलब्धेतूक्तंतत्रैवषट्त्रिंशन्मते आ
मंशूद्रस्ययत्किंचिच्छ्राद्धिकंप्रतिगृह्यते॥ तत्सर्वंभोजनायालंनित्यनैमित्तिकेनतु॥ गौडश्रद्धितत्वेंऽगिराः शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंवायदि
वादधि॥ निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतदपिस्मृतं॥ शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नंप्रविष्टंतुसदाशुचि पराशरः तावद्भवतिशूद्रान्नंयावन्नस्पृशति
द्विजः द्विजातिकरसंस्पृष्टंसर्वंतन्नविरुध्यते॥ विष्णुपुराणे॥ संप्रोक्षयित्वागृण्हीयाच्छूद्रान्नंगृहमागतं॥ अंगिराः॥ पात्रांतरगतंग्रा-

ह्यंदुग्धंस्वगृहमागतं॥ तथा अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेरुत्तरीयेणसव्यापसव्येज्ञेये॥ तच्चोत्तरीयंवस्त्रोत्तरीयाभावेद्व्यंगुलंत्र्यंगुलंचतुरंगुलंवा
परिमंडलं॥ षण्णवत्यंगुलंदीर्घमितिजानूकर्ण्योक्तंज्ञेयं तदभावे उपरिवासोमात्रं अपसव्यंक्रमाद्रुद्रकलाकश्रीवत्सगोत्रजः॥ इतिब्राह्मो
क्तेरितिमैथिलवाचस्पतिः॥ स्मृतिकौमुद्यांबौधायनः॥ शूद्राणामित्युपक्रम्यउपवीतंवस्त्रविन्यासादिति॥ शंखः॥ चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्रा
ह्मणस्यपवित्रकं॥ एकैकंन्यूनमुद्दिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमं॥ मंडलेतुशूद्रस्याभ्युक्षणंमतमित्यादिनिर्णयसिंधौज्ञेयं॥ शूद्रस्यतिलकविधिरु
क्तः॥ पराशरपुराणे॥ ऊर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंचवर्तुलंचतुरस्रकं॥ अर्धचंद्रादिकंलिंगंवेदनिष्ठोनधारयेत्॥ वेदनिष्ठइत्युक्तेः शूद्रस्यानुज्ञा मदनपा
रिजाते ब्राह्मे॥ ऊर्ध्वपुंड्रंद्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकं॥ अर्धचंद्रंतुवैश्यश्चवर्तुलंशूद्रजातिषु॥ विष्णवाश्वलायनौ॥ शंखचक्राद्यंक
नंचगीतनृत्यादिकंतथा॥ एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याद्द्विजन्मनः॥ पुरुषार्थप्रबोधशिवसर्वस्वादौतुस्त्रीशूद्रयोर्विभूतिधारणमप्युक्तम्॥
॥ इतिरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतेशूद्रस्याह्ननिर्णयः॥ ॥ अथशूद्राणांविहितनिषिद्धधर्माः॥ ॥ लघुपराशरः॥ विक्री
णन्मद्यमांसादिलभक्ष्यस्यचभक्षणं॥ कुर्वन्नगम्यागमनंशूद्रः पततितत्क्षणात्॥ कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच॥ वेदाक्षरविचारे
णशूद्रश्चांडालतांव्रजेत्॥ यत्तुसएव लवणंमधुमद्यंचदधितक्रंघृतंपयः॥ नदुष्येच्छूद्रजातीनांकुर्यात्सर्वेषुविक्रियमिति॥ तदापद्विज्ञेय
मितिस्मृतिकौमुदी॥ असच्छूद्रपरमुक्तं॥ एवमसच्छूद्राणांमद्यमांसभक्षणेपिनदोषः निषिद्धमांसंविना। अतः सुरापशूद्रसंसर्गेनदोषः॥
पतितसंसर्गेहिसः नचायंतथा॥ द्विजानांतुनिषेधात्सांनित्यमिति तत्संसर्गेशूद्रस्यदोषएव शूद्रस्यवर्जनेत्वभ्युदयः तदाहमनुः नमांसभक्ष-

णेदोषोनमद्येनचमैथुने॥ प्रवृत्तिरेषाभूतानांनिवृत्तिस्तुमहाफलेति सच्छूद्रैर्वर्ज्यमेव यत्तुकालिकापुराणे॥ विक्रयंसर्ववस्तूनां कुर्वन्शूद्रोन
दोषभाक्॥ मधुचर्मसुरांलाक्षांमुक्त्वामांसंचपंचममिति॥ अत्र अनापदिमद्यादिनिषेध इतिकल्पतरुः॥ पराशरपुराणेपि॥ पिण्याकमासवस्ते
लंगव्यं तक्रादिकंतथा॥ शूद्रोदेवतुसंग्राह्यंनद्विजेभ्यःकदाचन॥ स्कांदेप्रभासखंडे॥ नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोनपिबेत्कापिलंपयः॥ मध्यपत्रेनभुं
जीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनि॥ नोच्चरेत्प्रणवंमंत्रंपुरोडाशंनभक्षयेत्॥ नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं॥ नपठेद्वेदवचनंत्रिषवं
नहिसेवयेत्॥ नमस्कारेणमंत्रेणक्रियासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्॥ निषिद्धाचरणंकुर्वन्पितृभिःसहमज्जति॥ अन्यान्यपिनिषिद्धानिमात्स्येकलि
धर्मेषु॥ ततःप्रभृत्ययंलोकःसर्वोव्यापत्स्यतेभृशमित्युपक्रम्य ब्राह्मणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रावैमंत्रयोनयः॥ उपस्थास्यंतितान्विप्रान्वे
दार्थमभिलिप्सवः॥ लैंगेपि शूद्राणांमंत्रयोनिश्चसंबंधोब्राह्मणैःसह॥ भवतीहकलौतस्मिन्शयनासनभोजनैः॥ राजानःशूद्रभूयि
ष्ठाब्राह्मणान्बाधयंतिते॥ शूद्राश्चब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्चब्राह्मणाः॥ अक्षत्रियाश्चराजानोविप्राःशूद्रोपजीविनः॥ शूद्राभिवा
दिनःसर्वेब्राह्मणैरभिवंदिताः आसनस्थान्द्विजान्दृष्ट्वानचलंत्यल्पचेतसः॥ ताडयंतिद्विजेंद्रांश्चशूद्रावैस्वल्पबुद्धयः॥ आस्येनिधायवैह-
स्तंकर्णेशूद्रस्यवैद्विजाः॥ नीचस्यचतदावाक्यंवदंतिविनयेनतु॥ आधीयंतेतथावेदान्शूद्राधर्मार्थकोविदाः॥ यजंतेचाश्वमेधेनराजानः
शूद्रयोनयः॥ तस्मादायुर्बलंरूपंकलिंप्राप्यप्रहीयते॥ तदात्वल्पेनकालेनसिद्धिंगच्छंतिमानवाः॥ धन्याधर्मंचरिष्यंतियुगांतेसमुपस्थिते॥
त्रेतायांवार्षिकोधर्मइत्युक्त्वातदन्हाप्राप्यतेकलौ॥ कौर्मेप्येतेश्लोकाःपाठांतरयुताः कौर्मे॥ शुक्लदंताजिनाख्याश्चमुंडाःकाषायवास

सः ॥ शूद्रा धर्मं चरिष्यंति युगांते समुपस्थिते ॥ नाडयंति द्विजेंद्रांश्च शूद्रा राजोपजीविनः उच्चासनस्थान् शूद्रांश्च द्विजमध्ये परंतप ॥ पुष्पैश्च भूषणैश्चैव
तथान्यैर्मंडनैर्द्विजाः ॥ शूद्रानभ्यर्चयंत्यल्पश्रुतभाग्यबलान्विताः ॥ नप्रेक्षंतोर्चनस्यापि शूद्राद्विजवरान्नृप ॥ सेवावसरमालोक्य द्वारि तिष्ठंति
च द्विजाः ॥ वाहनस्थान् समावृत्य शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ॥ सेवंते ब्राह्मणास्तांस्तु स्तुवंति स्तुतिभिः कलौ ॥ अध्यापयंति वै वेदान् शूद्रान् शूद्रो
पजीविनः ॥ पठंति वैदिकान्मंत्रान्नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः ॥ अत्र तस्मादेवं न कुर्यादिति निषिध्यते ॥ स्कांदकौर्मयोः कलिधर्मेषु ॥ यत्रोमाया नरोव
क्तासंवादो नारदस्य तु ॥ तत्र बौद्धं च जैनं च शाक्तं शैवं च वैष्णवम् ॥ योगज्ञानमतं चान्यं तं विरुद्धं वेदशास्त्रतः ॥ वर्तिष्यंते कलौ ब्रह्मन् तन्मते न द्वि
जातयः ॥ स्त्रियः शुश्रूषणं पत्युर्विप्राणां शूद्रजातयः ॥ पित्रोः पुत्राः परित्यज्य जपहोमादिसाधनं ॥ कुर्वंते काम्यकर्माणि दृष्टार्थानि पतंत्यधः
लौकिकैर्नामभिर्गीतैर्देवताराधनं तु यत् ॥ शूद्रादीनामयं धर्मो न द्विजानां कदाचन ॥ शूद्राणां कृतकैर्गीतैर्देवताग्रे कलौ युगे ॥ नृत्यं कुर्वंति विप्रा
द्यारवज्ञाय श्रुतीरितं ॥ गायंति विविधा गीतं श्रोतॄणामपि पापदाः ॥ विष्णुपुराणे ॥ अपहाय निजं कर्म कृष्णकृष्णेति वादिनः ॥ ते हरेर्द्वेषिणः
पापा धर्मार्थं जन्म यद्धरेः ॥ तत्रैव द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ॥ निजाजनंचतिवैलोकान् शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ दानं च दया-
च्छूद्रोपि पाकयज्ञैर्यजेत च ॥ पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत वै नरः ॥ पाकयज्ञाः पंचमहायज्ञाः पाकशब्दस्य तं पाकेन मनस्येत्यादौ प्राश-
स्त्यार्थत्वात् ॥ यद्वायोस्मत्पाकतरइति वदल्पार्थः ॥ मदनपारिजाते बृहस्पतिः ॥ शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ॥ शूद्रकर्म तथा
मंत्रो नमस्कारोस्य चोदितः ॥ भारते आनुशासनिके पर्वणि ॥ दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः द्विजस्य शुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्र

शू.क.
१५

सुक्तवान्॥ नश्यंतितामसाभावाः शूद्रस्यद्विजभक्तितः॥ द्विजशुश्रूषयाशूद्रः परंश्रेयोधिगच्छति॥ अहिंसकःशुभाचारोदेवताद्विजपूजकः
शूद्रोधर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैवयुज्यते॥ तथा स्वाहाकारनमस्कारौमंत्रोशूद्रोविधीयताम्॥ ताभ्यांशूद्रः पाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयं॥ ब्रह्म
मंत्रः संचयांश्चनकुर्वीत जातुशूद्रः कथंचन॥ पापीयान्हिधनंलब्ध्वाबाधेतापिगरीयसः॥ राज्ञावासमनुज्ञातः कामंकुर्वीतिधर्मतः॥ आ
पस्तंबः॥ शुश्रूषाशूद्रस्येतरेषांवर्णानांपूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् निःश्रेयसंभूयः बौधायनः॥ शूद्राणामार्याधिष्ठितानांमासिमासिवपनमर्थवदा
चमनकल्पउपवीतंवस्त्रविन्यासादि अर्योवैश्यः अर्यः स्वामिवैश्ययोरितिपाणिनिः॥ मनुरपि शूद्राणांमासिकंकार्यंवपनंन्यायवर्त्ति
नां॥ वैश्यवच्छौचकल्पश्चद्विजोच्छिष्टंचभोजनम्॥ शौचमाचमनंसूतसूतकंचैववैश्यवत्॥ त्रिराचमनंपंचदशरात्रमाशौचमित्यर्थः॥ य
तुयाज्ञवल्क्यः॥ शुद्धेरनस्त्रीचशूद्रस्यसकृत्स्पृष्टाभिरंततइति॥ तदसच्छूद्रपरमितिमदनपालः अंततः तालुगाभिः ओष्ठेनमार्जन
घ्राणस्पर्शादिकंतुस्त्रीशूद्रयोर्नभवतिइति॥ त्रिः प्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्भिः समुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्येनत्रिः प्राशनेएवतदुक्तेरि-
तिकेचित्॥ अन्येतूपलक्षणत्वात्स्त्रीशूद्रयोरपिभवति॥ अतएवस्त्रीचशूद्रश्चेति शूद्रेविशेषमात्रमुक्तमित्याहुः॥ उच्छिष्टंभांडस्थः
शेषः नतुभुक्तिपात्रस्थं॥ नशूद्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टंनहविः कृतमितिपूर्वोक्तेः॥ ॥ अन्येतुयथाश्रुतमाहुः॥ गौतमः॥ शूद्रश्चतुर्थोवर्ण
एकजातिस्तस्यसत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थेपादप्रक्षालनमेवैके॥ श्राद्धकर्मभृत्यभरणंस्वदारवृत्तिरनुज्ञातोस्यनमस्कारोमंत्रः पाकयज्ञैः
स्वयंयजेनेत्येकेइति॥ पाकयज्ञैरष्टकादिभिः स्वयंयजेतनर्लिंगादिभिरितितद्भाष्येस्वयमितिपत्नीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमितिलक्ष्मीधरः॥

१५

एकेत्युक्तेर्विप्रद्वारापिप्रतिष्ठादावुक्तत्वात्॥ शक्तः स्वयमशक्तस्तु विप्रद्वारा॥ सच्छूद्रः स्वयमसच्छूद्रो विप्रद्वारेतिजयपालः॥ हेमाद्रौभा
रते॥ श्राद्धकर्मनयश्चैवसत्यमक्रोधएवच॥ स्वेषुदारेषुसंतोषः शौचंनित्यानसूयता॥ आत्मज्ञानंतितिक्षाच धर्मः साधारणोनृप॥ चातुर्वर्ण्य
स्येतिशेषः॥ शूद्राणांपुराणश्रवणेनात्मज्ञानं॥ श्रोतव्यइतिनियमस्तुद्विजपरइतिव्रतहेमाद्रिः॥ भगवद्गीतासु॥ मामुपाश्रित्यकौंतेययेपि-
स्युः पापयोनयः॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिम्॥ हेमाद्रौविष्णुः॥ क्षमाशौचंदमोदानमिंद्रियंसत्यसंयमौ॥ अहिंसागुरु
शुश्रूषातीर्थानुसरणंदया॥ आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनम्॥ अनभ्यसूयाचतथाधर्मः सामान्यउच्यते॥ तद्वृत्तिमाहतुर्मनुपराश
रौ॥ शुश्रूषैवतुशूद्रस्यधर्मोनिःश्रेयसः परः॥ शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः॥ ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यमुत्कृष्टांजातिमश्नुते॥ शूद्रस्तुवृत्ति
माकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि॥ धनिनंवाप्युपाराध्यवैश्यंशूद्रोजिजीविषेत्॥ स्वर्गार्थमुभयार्थंवाब्राह्मणानेवराधयेत्॥ विप्रसेवैवशूद्रस्यविशिष्टं
कर्मकीर्त्यते॥ यदतोन्यद्धिकुरुतेतद्भवत्यस्यनिष्फलम्॥ विप्रसेवांविनाकृतमपिस्नानदानाद्यकृतमित्यर्थः॥ सेव्यंप्रत्याह॥ प्रकल्प्यातस्यतैर्वृ
त्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः॥ शक्तिंचापेक्ष्यदाक्ष्यंचभृत्यानांपरिसंग्रहे॥ तैर्द्विजैः पुत्रवदसौपालनीयइतिमेधातिथिः॥ उच्छिष्टमन्नंदातव्यंजी
र्णानिवसनानिच॥ पुलकाश्चैवधान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः॥ पुलकाधान्यकणाः॥ उच्छिष्टंभुक्तशिष्टंभांडस्थमितिमेधातिथिः॥ गौतमः॥
तेभ्योवृत्तिंविलिप्सेतजीर्णान्युपानच्छत्रवासः कूर्चादीन्युच्छिष्टाशनंशिल्पंवृत्तिश्चयद्यर्यमाश्रयेद्भर्त्तव्यस्तेनक्षीणोपिशूद्रेणचोत्तरस्तदर्थोस्य
निचयः स्यादिति॥ क्षीणोवृत्तिहीनस्तेनार्येणभर्त्तव्यस्तेनशूद्रेणचोत्तरअर्येभर्त्तव्यइत्यर्थः॥ उच्छिष्टदानंदासपरम्॥ अन्येतुउच्छिष्टमन्नं

दातव्यंशूद्रायागृहमेधिने॥ गृहस्थायतुदातव्यमन्नमेवदिनेदिनेइतिव्याघ्रोक्तेरुच्छिष्टनिषेधेगृहस्थपरइत्याहुः॥ मदनरत्नेप्येवम्॥ तथा
तपः शूद्रस्यसेवनम्॥ याज्ञवल्क्यः॥शूद्रस्यद्विजशुश्रूषातयाजीवन्वणिक्भवेत्॥शिल्पैर्वाविविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्॥ नृसिंहपुरा
णे॥ अयाचितंप्रदातास्यात्कृषिंवृत्त्यर्थमाश्रयेत्॥पुराणंशृणुयान्नित्यंनरसिंहस्यपूजनम्॥ उशना॥ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषासर्वशिल्पानि
चाप्यथ॥ विक्रयः सर्वपण्यानांशूद्रधर्मउदाहृतः॥ देवलः॥ शूद्रधर्मस्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्वहनपण्य
व्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुमृदंगवादनानीति॥ मनुः॥ अशक्नुवंस्तुशुश्रूषांशूद्रः कर्तुंद्विजन्मनां॥ पुत्रदारात्ययंप्राप्तोजीवेत्कारुक
कर्मभिः॥ यैःकर्मभिःप्रचरितैः शुश्रूष्यंतेद्विजातयः॥ तानिकारुककर्माणिशिल्पानिविविधानिच कुर्यादितिशेषः॥ नृसिंहपुराणे॥ दूराच्छू
द्रेणोपचार्योब्राह्मणोग्निरिवज्वलन्॥ एवंधर्माचरणेलोकमाहपैठीनसिः॥ गांधर्वंशूद्रस्यस्थानमित्यर्थः॥ ॥ इतिश्रीरामकृष्णभट्टसुत
कमलाकरभट्टकृतेशूद्रकमलाकरेशूद्राणांविहितनिषिद्धानि॥ ॥अथशूद्रस्यसंस्कारप्रयोगः तत्रादौसर्वकर्मांगत्वात्पुण्याहवाचन
माचारानुसारेणोच्यते व्यासः संपूज्यगंधमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयेत् काम्यकर्मणिमांगल्येसंग्रामाद्भुतदर्शने यमः सोंकारंब्रा
ह्मणेकुर्यान्निरोंकारंमहीपतौ उपांशुचतथावैश्येस्वस्तिशूद्रेप्रकीर्तयेत् कर्ताचस्य सुमुखश्चैकदंतश्चेत्यादिपठित्वाशुक्लादेशकालौसंकी
र्त्य असुककर्मकरिष्येतदंगतयागणेशपूजनपुण्याहवाचनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशंपूजयेत् तथा हेहेरंबत्वमेह्येहि अंबिकात्र्यंबकात्मज
सिद्धिबुद्धियुतत्र्यक्षसर्वलोकपितःपितः नागास्यनागहारत्वंगणनाथचतुर्भुज भूषितः स्वायुधैर्दिव्यैः पाशांकुशपरश्वधैः आवाहया

मिपूजार्थं रक्षार्थं च मम क्रतोः इहागत्य गृहाण त्वं पूजां रक्ष च मे क्रतुम् इत्यावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य पात्रे सफलमर्घ्यमादाय रक्ष रक्ष गणा
ध्यक्ष त्र्यक्ष त्रैलोक्यरक्षक भक्तानामभयंकर्ता त्राता भव भवार्णवात् द्वैमातुर कृपासिंधो देवषाण्मातुराग्रज वरदस्त्वं वरं देहि वांछितार्थप्रदो
भव॥ अनेन फलदानेन फलदो भव मे प्रभो इत्यर्घ्यं दत्वा वक्रतुंड महाकायेति प्रार्थयेत् यद्वा विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लंबोदराय सक
लाय जगद्धिताय नागाननाय सितसर्पविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते भक्तार्त्तिनाशनपराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभ
दाय सुरेश्वराय विद्याधराय विकटाय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय ते नमः नमस्ते रुद्ररू
पाय करिरूपाय ते नमः॥ इति प्रार्थना ततः स्वाग्रे धान्यराशिद्वये कलशौ संस्थाप्य तत्र गंधदूर्वापंचपल्लवफलहेमपंचरत्नादि क्षिप्त्वा धा-
न्यपूर्णपात्रद्वयं न्यस्य तत्र पाशहस्तं च वरुणं यादसांपतिमीश्वरम् आवाहयामि यज्ञेऽस्मिन्पूजेयं प्रतिगृह्यताम् इति वरुणमावाह्य संपूज्य
कलशस्य मुखे विष्णुरित्याद्यैः संप्रार्थ्य मातृदेवो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भव आशिषः प्रार्थयंते॰ एताः सत्या आ
शिषः संतु अवनिकृतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना स्वर्णपूर्णकलशं धारयित्वा दीर्घा नागा नद्यो गि
रयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्तु॰ अक्षतं चारिष्टं चास्तु॰ गंधाः पांतु सु
मंगल्यं चास्तु॰ अक्षताः पांत्वायुष्यमस्तु॰ पुष्पाणि पांतु सौश्रियम॰ तांबूलानि पांत्वैश्वर्यमस्तु॰ दक्षिणाः पांतु बहुदेयं चास्तु इति विप्र
हस्ते दत्वा यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तंते तमहमोंकारमादिं कृत्वा भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये वा-

च्यतामितितैरुक्ते माविघ्नंमाचमेपापंमासंतुपरिपंथिनः सौम्याभवंतुसुखिनः सर्वेलोकाः सुखावहाः इतिकर्तावदेत् विप्रास्तथास्त्वित्युक्त्वा
करोतुस्वस्तिते ब्रह्मास्वस्तिवापिद्विजातयः सरीसृपाश्चयेश्रेष्ठास्तेभ्यस्तेस्वस्तिसर्वदा ययातिर्नहुषश्चैव धुंधुमारोभगीरथः तुभ्यंराजर्षयःस
र्वेस्वस्तिकुर्वंतुनित्यशः स्वस्तितेस्तुद्विपादेभ्यश्चतुष्पादेभ्यएवच स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्चसर्वेभ्यःस्वस्तिसर्वदा स्वाहास्वधाशचीचैवस्व-
स्तिकुर्वंतुतेसदा लक्ष्मीररुंधतीचैव कुरुतांस्वस्तितेऽनघ असितोदेवलश्चैवविश्वामित्रस्तथांगिराः स्वस्तितेद्यप्रयच्छंतुकार्तिकेयश्चषण्मुखः
विवस्वान्भगवान्स्वस्तिकरोतुतवसर्वशः दिग्गजाश्चैवचत्वारःक्षितिश्चगगनंग्रहाः अधस्ताद्धरणींयोऽसौनागोधारयतेसदा॥ शेषश्चप
न्नगश्रेष्ठः स्वस्तितुभ्यंप्रयच्छतु इतिवदेयुः ततः कर्ताब्राह्मणाः मनः समाधीयतां समाहितमनसः स्मइतितेप्रसीदंतुभवंत प्रसन्नाः
स्मः इत्युक्तेकुंभाज्जलंपातयन्वदेत् शांतिरस्तु. पुष्टिरस्तु. तुष्टिरस्तु. वृद्धिरस्तु. अविघ्नमस्तु आयुष्यम॰ आरोग्यम॰ शिवंकर्म॰
कर्मसमृद्धिर॰ पुत्रसमृद्धिरस्तु. धनधान्यसमृद्धिरस्तु. इष्टसंपदस्तु. अरिष्टनिरसनमस्तु. यत्पापंतत्प्रतिहतमस्तु. यच्छ्रेयस्तदस्तु. उत्तरेकर्मण्यवि
घ्नमस्तु. उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु. उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाःसंपद्यंतां. तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंप॰ तिथिकरणमुहूर्त
नक्षत्रग्रहलग्नादिदेवताःप्रीयंताम् दुर्गापांचाल्यौप्रीयेतां. अग्निपुरोगाविश्वेदेवाःप्रीयंतां. इंद्रपुरोगामरुद्गणाः प्रीयंताम्. ब्रह्मपुरोगाःसर्वे
वेदाःप्री॰ वसिष्ठपुरोगाऋषिगणाःप्री॰ अरुंधतीपुरोगाएकपत्न्यः प्री॰ ब्रह्मचब्राह्मणाश्चप्री॰ श्रीसरस्वत्यौप्रीयेतां. श्रद्धामेधेप्रीयेतां.
भगवतीकात्यायनीप्रीयतां. भगवतीमाहेश्वरीप्री॰ भगवतीपुष्टिकरीप्री॰ भगवतीतुष्टिकरीप्री॰ भगवतीवृद्धिकरीप्री॰ भगवतीऋ

द्धिकरीप्री॰ भगवंतौविघ्नविनायकौप्रीयेतां. भगवान्स्वामीमहासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयतां. हरिहरहि
रण्यगर्भाः प्री॰ सर्वाग्रामदेवताः प्री॰ सर्वाः कुलदेवताः प्री॰ सर्वाइष्टदेवताः प्री॰ हताब्रह्मद्विषः हताः परिपंथिनः हता अस्यकर्मणो
विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवंयांतु. शाम्यंतुघोराणि. शाम्यंतुपापानि. शाम्यंत्वीतयः. शुभानिवर्धंतां. शिवाआपःसंतु. शिवाऋत-
वः संतु. शिवाअग्नयः संतु. शिवाओषधयःसंतु. शिवावनस्पतयःसंतु. शिवाअतिथयःसंतु. अहोरात्रेशिवेस्यातां शुक्रांगारक
बुधबृहस्पतिशनैश्वरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वेग्रहाः प्रीयंतां. भगवान्नारायणःप्रीयतां. भगवान्पर्जन्यःप्रीयतां. भ
गवान्स्वामीमहासेनःप्रीयतां. पुण्याहकालान्वाचयिष्ये वाच्यतां ब्राह्मंपुण्यमहर्यच्चसृष्ट्युत्पादनकारकं वेदवृक्षोद्भवंनित्यंतत्पुण्या
हंब्रुवंतुनः दीयंतेयत्रदानानिपूज्यंतेचद्विजातयः दृश्यंतेयत्रमांगल्यंतत्पुण्याहंसदास्तुमे ममगृहेस्यकर्मणः पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु स्व
स्तिपुण्याहमितित्रिर्विप्राः ततः स्वस्तिर्याचाविनाशाख्यापुण्यकल्याणवृद्धिदा विनायकप्रियानित्यंतांस्वस्तिंभोब्रुवंतुनः ममगृहेस्व
स्तिभवंतोब्रुवंतु आयुष्मतेस्वस्तिइतिविप्राः सागरस्यतुयाऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता संपूर्णापूर्णचंद्रेयातामृद्धिंभोब्रुवंतुनः मम
गृहेऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ऋध्यतामितित्रिः पृथिव्यामुद्धृतायांतुयत्कल्याणंपुराकृतं ऋषिभिःसिद्धगंधर्वैस्तत्कल्याणंब्रुवंतुनः ममगृ
हेकल्याणंभवंतोब्रुवंतु कल्याणमितित्रिर्विप्राः ततः क्षीरोदधिसमुद्भूतामथ्यमानेमहोदधौ विष्णोश्रीवैप्रियानित्यंतांश्रियंभोब्रुवंतुनः मम
गृहेश्रीरस्त्विति भवंतोब्रुवंतु अस्तुश्रीरिति तैरुक्ते वर्षशतंपूर्णमस्तु शिवमस्तु वंशाभिवृद्धिरस्तु प्रजापतिःप्रीयतां ततोविप्राः सुरा

स्त्वामभिषिंचतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते आखंडलोग्निर्भगवा
न्यमोवैनिर्ऋतिस्तथा वरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः ब्रह्मणासहिताःसर्वेदिक्पालाः ॰ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधापुष्टिःश्रद्धाक्रियामृ
तिः ॥ बुद्धिर्लज्जावपुःशांतिः कांतिस्तुष्टिश्चमातरः ॥ एतास्त्वामभिषिंचंतुदेवपत्न्यःसमागताः ॥ आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजीवसितार्क
जाः ग्रहास्त्वामभिषिंचंतुराहुकेतुश्चतर्पिताः ॥ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयोमुनयोगावोदेवमातरएवच ॥ देवपत्न्योद्रु
मानागादैत्याश्चाप्सरसांगणाः ॥ अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच ॥ औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्चये ॥ सरितःसा
गराः शैलास्तीर्थानिजलदानदाः ॥ एतेत्वामभिषिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये इत्याद्यैः पूर्वोक्तैरभिषिंचेयुः तत्रपत्नीवामे ततः करोतु
स्वस्तिब्रह्मेत्याद्यैः पूर्वोक्तैर्यजमानस्यनीराजनतिलकौ आशीर्वादश्च एवंसर्वत्र ॥ ॥ इतिकमलाकरभट्टकृतौशूद्रस्यपुण्याहवा
चनं ॥ ततःकर्तातंडुलपुंजेषु गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया ॥ देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः ॥ धृतिःपुष्टिस्त-
थातुष्टिरात्मनःकुलदेवताः ॥ गणेशेनाधिकाह्येतावृद्धौपूज्यास्तुषोडश ॥ ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा ॥ वाराहीचतथें
द्राणीचामुंडाःसप्तमातर इति गणेशपूर्वकागौर्यादिषोडशब्राह्म्यादिसप्तचनामभिर्मातृरावाह्य कुड्येघृतेनपंचसप्तवाधाराः कृत्वा
वसुधारायैनमइत्यावाह्य षोडशोपचारैःसंपूज्य नांदीश्राद्धंकुर्यात् यथा सर्वसव्येनदेवतीर्थेनयवैश्चपित्र्यपि मात्रादित्रय पि
त्रादित्रय मातामहादित्रय संबंधिनांदीमुखसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवस्थानेभवद्भ्यांक्षणःकर्तव्यः प्राप्नुतांभवंतौप्राप्नवावेतिद्वौविप्रौ

कुशाचंटो वा दैवेनिधाय मातृपितामही प्रपितामहीनाममुकदेवीनांदासीनामित्याचार्यचूडामणिः नांदीमुखानांस्थानेइत्यादिनाद्वौपितृपितामहप्र
प्रितामहानांनांदीमुखानांस्थानेइत्यादिनाद्वौ मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानांसपत्नीकानांनांदीमुखानांस्थानेइत्यादिनाद्वौ॥ कोकिलमतानु
सारिणांतुमातृमातामहप्रमातामहा इतिमातामहेनमहमातुःश्राद्धं॥ तदापार्वणद्वयमेव॥ नात्रनामगोत्रेमूलंनिर्णयसिंधौज्ञेयम्॥ ततः सत्यवसंज्ञ-
काविश्वेदेवाः इदंवः पाद्यम्॥ एषवोर्घः एवंमात्रादयः पित्रादयः मातामहादयश्च इदंवः पाद्यं॥ ततः विश्वेदेवाः इदमासनमास्यतांनमः एवं
मात्रादौ अर्घ्यस्थानेसंकल्पसिद्धिरस्तु विश्वेदेवाः एषवोगंधः एवंमात्रादौ॥ एवंइमानिपुष्पाणिधूपः दीपः आच्छादनं एते अमुकेभ्यः गंध
पुष्पधूपदीपाच्छादनांताः सर्वेउपचाराः संपूर्णाः भवंतु॥ ततोर्धचंद्रमंडलमभ्युक्षणंवाकृत्वापात्रेष्वामान्नानिद्विगुणानिसमानिवादत्वा प्रोक्ष्यपा
त्रमालभ्य यवान्विकीर्यान्नेंगुष्ठंदत्वा सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाः नांदीमुखाः इदंवः युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तंद्विगुणमामंसोपस्करं आम
मूल्यभूतंयथाशक्तिहेमवासंप्रददेस्वाहानमः एवंमातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुख्यः इदंवः युग्मेत्यादि॰ पितृपितामहप्रपितामहाः नांदी
मुखाः इदंवः युग्मेत्यादि॰ एवंमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः सपत्नीकाः नांदीमुखाः इदंवः इत्यादि॥ एवंमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमाता
महाः सपत्नीकाःनांदीमुखाइत्यादि अत्रपिंडाः कृताकृताः॥ पिंडपक्षेवेदिंकृत्वापूर्वाग्रालेखाः तिस्रःकृत्वा दर्भानास्तीर्य मातर्नांदीमुखि अवनेनिं
क्ष्वेतिजलंदत्वा एवंपितामहीप्रपितामही॰ एवंपितः नांदीमुखेत्यादि ततः सक्तुनागुडेनवादधिबदरयवमिश्रान्पिंडान्कृत्वा एतत्तेमातर्नांदीमु
खिएषतेपिंडः इदमन्नंवास्वाहानमः इत्येकंपिंडंदत्वापरंतूष्णींद्वितीयं एवमेकैकस्यद्वौद्वौदत्वा पुनः प्रत्यवनेनिंक्ष्वेतिप्रत्यवनेजनं प्रागुवद

त्वाभ्यंजनांजनेवासांसिचदत्वा शेषमाघ्राय पात्रस्यंजलंपरिषिच्यशिवा आपः संत्वित्यादि कृत्वैतन्नांदीश्राद्धकर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थंद्राक्षामलक
यवः तन्निष्क्रयद्रव्यंवादक्षिणांतुभ्यंसंप्रददेस्वाहा नमइति प्रत्येकं दत्वानेन नांदीश्राद्धेन नांदीमुखदेवताः प्रीयंतां मातापितामहीचैवतथैवप्रपि
तामही॥ पितापितामहश्चैवतथैव प्रपितामहः॥ मातामहस्तत्पिताच प्रमातामहकादयः एतेभवंतुमेप्रीताः प्रयच्छंतुचमंगलमितिसंप्रार्थ्यपिंडा
न्विसृजेत्॥ ॥ इतिवृद्धिश्राद्धं॥ एतदंतं सर्वत्रसंस्कारेषुसमानम्॥ यत्रतुग्रहयज्ञतुलादौ ऋत्विग्वरणं तत्राचाराच्छरावे आपः क्षीरंकुशाग्राणिद
धिदूर्वाक्षतास्तथा॥ सर्षपाः कुंकुमंचेति अर्घोष्टांगः प्रकीर्तितइति अष्टांगमर्घ्यंकृत्वापिधाय स्वागतंभोद्विजश्रेष्ठामदनुग्रहकारकाः॥ इदमर्घ्यमि
दंपाद्यंभवद्भिः प्रतिगृह्यतामितिपादार्घमाचारात् कृत्वाचार्यब्रह्मर्त्विग्वरणंकृत्वाब्राह्मणान्प्रार्थयेत्॥ ब्राह्मणाः संतुमे शस्ताः पापात्पांतुसमाहि
ताः॥ वेदानांचैवदातारः पातारः सर्वदेहिनाम्॥ जपयज्ञैस्तथाहोमैर्दानैश्चविविधैःपुनः॥ देवानांचपितॄणांच तृप्त्यर्थंयाजकाःकृताः॥ ये
षांदेहेस्थितावेदाः पावयंतिजगत्त्रयं॥ रक्षंतुसततंतेमांजपयज्ञेव्यवस्थिताः॥ ब्राह्मणाजंगमंतीर्थंत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् येषांवाक्योदकेनैवशुद्ध्यं
तिमलिनाजनाः॥ पावनाः सर्ववर्णानांब्राह्मणाब्रह्मरूपिणः॥ सर्वकर्मरतानित्यंवेदशास्त्रार्थकोविदाः॥ श्रोत्रियाः सत्यवाचश्चदेवध्यानरताः
सदा॥ यद्वाक्यामृतसंसिक्ताऋद्धिंयांतिनरद्रुमाः॥ अंगीकुर्वंतुकर्मैतत्कल्पद्रुमसमाशिषः॥ यथोक्तनियमैर्युक्तामंत्रार्थेस्थिरबुद्धयः॥
यत्कृपालोचनात्सर्वाऋद्धयोवृद्धिमाप्नुयुः॥ ममयज्ञेजपेपूज्याः संतुमेनियमान्विताः॥ अक्रोधनाः शौचपराः सततंब्रह्मचारिणः॥ देव-
ध्यानरतानित्यंप्रसन्नमनसः सदा॥ अदुष्टभाषिणः संतुमासंतुपरनिंदकाः॥ ममापिनियमाह्येतेभवंतुभवतामपि॥ आस्तांप्रासंगिकम्॥ ॥

अथगर्भाधानं ॥ तत्राद्येरजोदर्शने दुष्टवारर्क्षतिथ्यादौ शांतिं मत्कृतशांतिरत्नोक्तविधिना कृत्वा आद्यरात्रिचतुष्टयवर्जंसमरात्रिषु गत्कृत
निर्णयसिंधावुक्ते काले तत्कार्यं ॥ कर्तासभार्योदेशकालौस्मृत्वाऽस्यांममभार्यायांजनिष्यमाण सर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधानंकरिष्ये इत्युक्त्वा तदंगत यागणेशपूजा पुण्याहवाचन मातृकापूजानांदीश्राद्धानि प्राग्वत्कृत्वालंकृतोनववस्त्रंधृ
त्वाश्वगंधारसंदूर्वारसंभार्यादक्षिणनासाबिलेसेचयेत् ॥ नीराजिता: सूर्यंनमस्कुर्यात् ॥ ततोरात्रौशय्यायांविष्णवेनमः एवंत्वष्ट्रे० प्रजापतये० धात्रे०
सिनीवाल्यै० सरस्वत्यै० अश्विभ्यां० पर्जन्यायनमः इतियोनिमभिमृश्यस्त्रियंगत्वाऋतौस्नानायात् ॥ स्त्रियानस्नानं ॥ अनृतौमूत्रवच्छौचाच
मने ॥ ॥ इतिगर्भाधानं ॥ ॥ अथपुंसवनम् ॥ द्वितीयेतृतीयेचतुर्थेवामासेपुंनक्षत्रेभर्ताभ्यंगंकृत्वादेशकालौस्मृत्वाऽस्यांममभार्यायांज
निष्यमाणगर्भस्यपुंरूपताप्राप्त्यर्थंबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणार्थंचपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्याहवाचनमातृका
पूजानांदीश्राद्धानिकृत्वासमानवर्णसवत्सगोर्दधिपल्यादक्षिणपाणौदत्वामध्येप्रागग्रंयवंद्वौमाषौपार्श्वयोर्दत्वाकिंपिबसीतित्रिः स्पृष्ट्वापुंसवनं
पुंसवनमितित्रिरुक्त्वासाप्राश्नीयात् ॥ एवंत्रिःकुर्यात् ॥ ॥ इतिपुंसवनम् ॥ ॥ अथसीमंतः ॥ ॥ चतुर्थेषष्ठेष्टमेवामासिप्राग्वा
प्रसवात्पुंनक्षत्रे भर्तादेशकालौसंकीर्त्य ममास्यांभार्यायांजनिष्यमाण सर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनोनिरसनद्वाराप्रतिगर्भसंस्कारातिशय
द्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसीमंतोन्नयनंकरिष्ये इत्युक्त्वा तदंगतयागणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानांदीश्राद्धानिकृत्वालंकृतोनववस्त्र
धरोदूर्वारसंभार्यादक्षिणनासायांअग्नयेनमः राज्ञेवरुणायनमइतिसिंचेत् ततः स्त्रिः शलाकांशाल्मलींकुशत्रययुतामुदुंबरफलगुच्छयुतामा

दायपश्चात्स्थित्वा प्रजापतयेनमइतिभ्रूमध्यादारभ्यामूर्धांद्विधाकेशान्कृत्वात्रिःसीमंतंकुर्यात्॥ ततोनीराज्यतदुत्संगेफललड्डुकादिदत्वाविप्रेभ्योद
शामान्नानिदक्षिणांचदद्यात्॥ नारदः॥ विप्रक्षत्रिययोः कुर्यात्द्विधासीमंतकर्मतु॥ वैश्यशूद्रकयोस्त्वेनद्वीवानिश्रयपिकैंचन॥ अत्रविशेषोग
र्भिणीतत्पतिधर्माश्चमल्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयाः॥ इतिसीमंतः॥ ॥अथजातकर्म॥ पृथ्वीचंद्रोदयेकार्ष्णाजिनिः॥प्रादुर्भावेपुत्रपुत्र्योश्चंद्रसूर्योग्रहे
तथा॥ स्नात्वानंतरमात्मीयान्पितॄन्श्राद्धेनतर्पयेत्॥ कुमारेजातेनाभिछेदात्प्राक्पितासचैलंस्नानंकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यगर्भांबुपा
नजनितदोषपरिहारद्वाराबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराबलायुर्वर्चोभिवृद्ध्यर्थंश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्या
हवाचनंमातृकापूजांहेम्नानांदीश्राद्धंचकृत्वाज्यमधुनीहेम्नाघर्षयित्वाहेम्नाप्राशयित्वाकर्णयोर्निधायदेवायसवित्रेनमः सरस्वत्यैनमः अश्वि
भ्यांनमः इत्युक्त्वासावभिमृश्येंद्रायनमः इत्युक्त्वाविप्रान्पूजयेत॥ इतिजातकर्म॥ ॥ अथषष्ठीपूजा॥ ॥ मिताक्षरायांमार्कं
डेयः रक्षणीयास्तथाषष्ठीनिशातत्रविशेषतः॥ रात्रौजागरणंकार्यंजन्मदानांतथाबलिः॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्चनृत्यगीतैश्चयोषितः॥ रात्रौजा
गरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसूतके॥ व्यासः॥ सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः॥ तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्जन्मनिकीर्तिता॥ प्रथमेदिवसेषष्ठेदश
मेचैवसर्वदा॥ त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि॥ अपरार्केब्राह्मे॥ कन्याश्चतस्रोराकाद्यावातघ्नीचैवपंचमी॥ क्रीडनार्थांचबालानांषष्ठीच
शिशुरक्षिणी॥ खड्गेतुपूजनीयावैवैश्यव्रात्यैर्द्विजातिभिः॥ राकानुमतिःसिनीवालीकुहूरितिचतस्रः कन्याइत्यर्थः॥ पितादेशकालौस्मृत्वा म
मास्यशिशोःसर्वारिष्टशांत्यायुरारोग्यसिद्ध्यर्थंगणेशजन्मदाजीवंतिकाराकादीनांपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यकलशंसंस्थाप्यतत्रपूर्णपात्रेच-

ष्ट्योपरिगणेशं जन्मदां जीवंतिकां स्कंदं राकामनुमतिं सिनिवालीं कुहूं वा नाम्नीं च प्रतिमास्वावाह्य खड्गे शिशुरक्षिणीं कुड्ये लिखितां षष्ठीं चावाह्य षोडशोप
चारैः संपूज्य माषभक्तादिबलिं दत्वा प्रार्थयेत्॥ गौरीपुत्रो यथा स्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा॥ तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नम इति॥ इति
षष्ठिपूजा॥ ॥ अथ दत्तकपुत्रविधिः॥ व्याहृत्यादिहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहांगत्वात्तत्र च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात्तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति
रुद्रधरादयः॥ विप्रद्वारा होमादिकारयेदिति वर्द्धमानहरिनाथादयो गौडाः॥ संबंधतत्वेप्येवं॥ प्रयोगपारिजाते शौनकः॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पु
त्रार्थं समुपोष्य च॥ वाससी कुंडले दत्वा उष्णीषं चांगुलीयकम्॥ बंधून्नन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः॥ अन्वाधानादियत्तंत्रं कृत्वाज्योत्प
वनांतकम्॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत्॥ देवस्यत्वेति मंत्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च॥ अंगादंगेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि॥ गृ
हमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः॥ यस्त्वाहृदेत्यृचा नैव तुभ्यमग्ने ऋचैकया॥ सोमोददादित्येताभिः प्रत्यृचं पंचभिस्तथा स्विष्टकृदादि होमं च कृ
त्वा शेषं समापयेत्॥ मिताक्षरादौ वसिष्ठेन तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः॥ स च विप्रद्वारा कारणीयः। विशेषस्तु मत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः॥ स-
च दत्तकः पंचवर्षमध्ये ग्राह्यो नोर्ध्वं॥ ऊर्ध्वं तु पंचमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृपेति कालिकापुराणात्॥ उर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं॥ विक्रयं चैव दा
नं च न देयाः स्युरनिच्छवः॥ दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेदिति हेमाद्रौ व्यासोक्तेः॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः॥ स्वकुटुंबाविरोधेन देयं दारसुताद
ते इति॥ तत्स्वदानानिच्छुपुत्रपरमित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति दत्तकपुत्रविधिः॥ ॥ अथ सूतिकास्नानं॥ ज्योतिःशास्त्रे॥ करेंद्रभाग्यानिलवासवां-
त्यमैत्रे द्वेंदवाश्विध्रुवभे न्हि पुंसाम्॥ तिथावरिक्ते शुभमामनंति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनींद्राः॥ अथ नामकर्म॥ मदनरत्ने बृहस्पतिः॥ द्वादशे दश

मेवापिजन्मतोपित्रयोदशे॥षोडशेविंशतौचैवद्वात्रिंशेवर्णतःक्रमात्॥ नारदीये॥ सूतकांतेनामकर्मविधेयंस्वकुलोचितम्॥ नामपूर्वंतुबा
लस्यमंगलंस्फुसमाक्षरैः॥ तत्रैवगार्ग्यः॥ मासनामगुरोर्नामदद्याद्बालस्यवैपिता॥ कृष्णोनंतोच्युतश्चक्रीवैकुंठोथजनार्दनः॥ उपेंद्रोयज्ञपुरुषोवा
स्फुदेवस्तथाहरिः॥ योगीशः पुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात्॥ अत्रमार्गशीर्षादित्वैत्रादिर्वाक्रमइतिमदनरत्ने॥ नाक्षत्रमपिनामकार्यं॥ कुलदे
वतानक्षत्रसंबद्धंपितानामकुर्यादितितत्रैवशंखोक्तेः॥ परिशिष्टेपि॥ तदक्षरादिकंनामयस्मिन्धिष्ण्येयदक्षरम्॥ मनुः॥ शूद्रस्यप्रेष्यसंयुतम्॥
तत्रस्वाशौचांतेद्वात्रिंशेवान्हिपितादेशकालौस्मृत्वास्यकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारानामव्यवहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्य
र्थंनामकरणंकरिष्ये इतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानांदीश्राद्धानिकृत्वाकांस्यादिपात्रेतंडुलपूर्णेहेम्नागणेशनामततःकुलदे
वतानामततोमासनामततोनाक्षत्रंततोव्यावहारिकंशिवदासइत्यादिलिखित्वानामदेवताः संपूज्यशिशोर्दक्षिणकर्णेऽमुकभक्तोसि अमुका
सीत्यादिनामानिउक्त्वोर्ध्वकृतांजलिः कुलदेवतानाम्नामुकदासोभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते॥ आयुष्मान्भवत्वमुकदासइतिविप्राः॥
एवंमासनाम्नानाक्षत्रेणनाम्नाव्यावहारिकेणनाम्नेत्यादिवाच्यम्॥ ततः शतंदशवामान्नानिदत्वाविप्रेभ्योआशिषोगृह्णीयात्॥ इतिनाम
कर्म॥ ॥ अथदोलारोहः॥ पारिजातेबृहस्पतिः॥ स्वद्वारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा॥ ज्योतिर्निबंधे॥ आंदोलाशयनेपुंसोद्वाद-
शोदिवसःशुभः॥ त्रयोदशस्तुकन्यायानक्षत्रविचारणा॥ करत्रयेवैष्णवरेवतीषुदितिद्वयेचाश्विनकद्वयेषु॥ कुर्याच्छिशूनांनृपतेश्च
तद्वदांदोलनंवैस्फुरिवनोभवंति॥ ॥ अथकर्णवेधः॥ ज्योतिर्निबंधेगर्गः मासेषष्ठेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे॥ कर्णवेधंप्रशंसंतिपु

पयायुःश्रीविवृद्धये॥ मदनरत्नेवसिष्ठः॥ मासेषष्ठेसप्तमेवाष्टमेवावेध्यौकर्णौद्वादशेषोडशेन्हि॥ हेमाद्रौव्यासः॥ कार्तिकेपौषमासेवा
चैत्रेवाफाल्गुनेपिवा॥ कर्णवेधंप्रशंसंतिशुक्लपक्षेशुभेदिने॥ सचमृगार्द्राहस्तचित्रापुनर्वसुपुष्यश्रवणधनिष्ठारेवतीषुरिक्तापर्ववर्ज
तिथौकार्यः॥ मदनरत्ने॥ सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः॥ शूद्रस्यचायसीसूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका॥ चंडेश्वरः॥ सार्धमा
सद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः॥ अथनिष्क्रमणंज्योतिर्निबंधेयमः॥ तृतीयेवाचतुर्थेवामासिनिष्क्रमणंभवेत्॥ मनुः॥ मासेचतुर्थेक
र्तव्यंशिशोर्निष्क्रमणंगृहात्॥ षष्ठेन्नप्राशनंमासियद्वेष्टंमंगलंकुले अत्रशिशूक्तिर्नतुद्विजोक्तिः॥ तेनशूद्रस्यापीतिमेधातिथिः॥ मदनर
त्नेबृहस्पतिः॥ अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम्॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ दिगीशानांदिनेतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विज॥ पूजनंवासुदेवस्य
गगनस्यचकारयेत्॥ बर्हिर्निष्कासयेद्गेहाच्छंखपुण्याहनिःस्वनैः पितादेशकालौस्मृत्वाऽस्यशिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराबलायुर्वर्चो
भिवृद्ध्यर्थंनिष्क्रमणंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानांदीश्राद्धानिकृत्वाप्रतिमास्वक्षतपुंजेषुवेंद्रादिदशदिक्पाल
चंद्रसूर्यवासुदेवगगनानांनामभिरावाहनादिपूजांकृत्वाशंखतूर्यमंगलस्वनैः॥ सूर्यंचंद्रधेनूनांदर्शनंकारयित्वापठेत्॥ चंद्रार्कयोर्दिगीशा
नांदिशांचगगनस्यच॥ निक्षेपार्थमिमंदद्मितेत्वांरक्षंतुसर्वदा॥ अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रमथापिवा॥ रक्षंतुसततंसर्वेदेवाःशक्रपुरोगमाः॥
ततोविप्राःकरोतुस्वस्तितेब्रह्मेत्याद्याशिषंदद्युः॥ अथोपवेशनम्॥ प्रयोगपारिजातेपाद्मे॥ पंचमेचतथामासिभूमौतमुपवेशयेत्॥ तत्रसर्वे
ग्रहाःशस्ताभौमोप्यत्रविशेषतः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ वाराहंपूजयेद्देवंपृथ्वींचैवतथाद्विजम्॥ पितादेशकालौस्मृत्वास्यकुमारस्यसर्वारिष्ट

शांत्यायुरारोग्यक्षेमार्थमुपवेशनंकरिष्ये इतिसंकल्प्यगणेशपूजांपुण्याहवाचनंचकृत्वापीठेप्रतिमायां वाराहंपृथ्वींचनाम्नाषोडशोपचारैः
संपूज्यतदग्रेपंचसप्तवाधान्यपुंजान्कृत्वातन्मध्येभूमौवस्त्रेकरोतुस्वस्तितेब्रह्मेत्याद्यैर्वाद्यघोषेणशिशुमुपवेश्यमृत्युंजयंस्मृत्वाभस्म
नारक्षांकृत्वापठेत् रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे॥ आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये॥ अचिरादायुषस्त्वस्ययेकेचित्परिपं-
थिनः॥ जीवितारोग्यवित्तेषुनिर्दहस्वाचिरेणतान्॥ धारिण्यशेषभूतानांमातात्वमसिकामधुक्॥ अजराचाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृता॥
चराचराणांभूतानांप्रतिष्ठाचाव्ययाह्यसि॥ कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतामिति अत्रैवकटिसूत्रबंधनं शिष्टास्त्वन्नप्राशन
दिनेएवनिष्क्रमणमुपवेशनंचकुर्वंति॥ ॥अथान्नप्राशनम्॥ मदनरत्नेनारदः॥ षष्ठेवाप्यष्टमेमासिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे॥ सप्तमेमा
सिवाकार्यंनवान्नप्राशनंशुभम्॥ लौगाक्षिः॥ षष्ठेन्नप्राशनंजातेषुदंतेषुवा॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ ब्रह्माणंशंकरंविष्णुंचंद्रार्कौचदिगीश्वरा
न्॥ भुवंदिशश्चसंपूज्यहुत्वावन्हौतथाचरुम्॥ देवतापुरतस्तस्यधात्र्युत्संगगतस्यच अलंकृतस्यदातव्यमन्नपात्रेसकांचनम्॥ मध्वा
ज्यदधिसंयुक्तंप्राशयेत्पायसंतुवा॥ सर्वत्रमूलंविशेषश्चमत्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयः॥ पितादेशकालौस्मृत्वाऽस्यशिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोवि
नाशद्वाराबलायुर्वर्चोभिवृध्य्यर्थमन्नप्राशनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजानांदीश्राद्धानिकृत्वाब्रह्मादीन्प्रति
मासुतंडुलपुंजेषुवासंपूज्यतन्नामभिर्वन्हौचरुंहुत्वाज्यदधिमधुयुतमन्नंपायसंवाप्राशयित्वातांबूलंचदत्वारत्नहेममणिभाजनाद्यग्रे
निधाययंतंबालःस्पृशेत्सास्यजीविकेतिपरीक्षयेत्॥ इत्यन्नप्राशनम्॥ ॥अथाब्दपूर्तिः॥ गौडव्यवहारनिर्णये॥ नवांबरधरोभूत्वा

पूजयेच्चचिरायुषम् ॥ मार्कंडेयंनरोभक्त्यापूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततोदीर्घायुषंव्यासंरामंद्रोणिंकृपंबलिं ॥ प्रल्हादंच हनूमंतंबिभीषणमथार्चयेत् ॥ स्व
नक्षत्रंजन्मतिथिंप्राप्यसंपूजयेन्नरः ॥ षष्ठींचदधिभक्तेनवर्षेवर्षेपुनःपुनः ॥ तिथितत्वेतन्नाम्नातिलहोमोप्युक्तः ॥ आदित्यपुराणे ॥ सर्वैश्चजन्म
दिवसेस्नातैर्मंगलवारिभिः ॥ गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रंचपितरस्तथादेवःप्रजापतिः ॥ प्रतिसंवत्सरंयत्नात्कर्तव्यश्च
महोत्सवः ॥ कृत्यचिंतामणौ ॥ गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्तेग्रंथींचबंधयेत् ॥ गुग्गुलंनिंबसिद्धार्थंदूर्वागोरोचनादिकम् ॥ संपूज्यभानुंविघ्नेशोम
हर्षिंप्रार्थयेदिदं जन्मतिथिश्चौदयिकीग्राह्या ॥ तदुक्तंकृत्यतत्वार्णवेस्कांदे ॥ युगाद्यावर्षवृद्धिश्चसप्तमीपार्वतीप्रिया ॥ रवेरुदयमीक्षंतेनतत्र
तिथियुग्मतेति ॥ पितासुबालोभ्यंगंकृत्वान्नववस्त्रधरोदेशकालौस्मृत्वास्यशिशोर्दीर्घायुरारोग्यार्थंवर्षदिनकृत्यंकरिष्यइत्युक्त्वाप्रतिमास्व
क्षतपुंजेषुवागणेशंसूर्यंमार्कंडेयंव्यासंपरशुराममश्वत्थमानंकृपंबलिंप्रल्हादंहनुमंतंबिभीषणंषष्ठींस्वनक्षत्रंपितरौप्रजापतिंगुरुमग्निंचसं
पूज्यपक्षेतन्नाम्नातिलहोमंचकृत्वागुग्गुलनिंबसर्षपदूर्वारोचनागुडानांपोटलिंहस्तेबध्वामार्कंडेयंप्रार्थयेत् ॥ चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्या
मितथामुने ॥ रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रियायुक्तश्चसर्वदा ॥ मार्कंडेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पांतजीवन ॥ आयुरारोग्यसिध्यर्थंप्रसीदभगवन्मुने ॥ चिर
जीवीयथात्वंतुमुनीनांप्रवरद्विज ॥ कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामांचिरजीविनं ॥ मार्कंडेयमहाभागसप्तकल्पांतजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थम
स्माकंवरदोभव ॥ पितात्वेनमितिवदेत् ॥ ततोगुडतिलयुतंदुग्धमादाय सतिलंगुडसंमिश्रंजल्यर्धमितंपयः ॥ मार्कंडेयाद्वरंलब्ध्वापिबाम्यायुर्विवृ
द्धये ॥ इतिपीत्वाततोगुरुदे[illegible]विप्राःपूज्याः ॥ गौडतिथितत्वेस्कांदे ॥ खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमौतथा ॥ आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौवि

वर्जयेत्॥ तत्रैव॥ कृतांतकुजयोर्वारियस्यजन्मतिथिर्भवेत्॥ अनृक्षयोगसंप्राप्तोविघ्नस्तस्यपदेपदे॥ कृतांतः शनिः जन्मनक्षत्रयोगेनदोषः॥ त
स्यसर्वौषधिस्नानं॥ गुरुदेवाग्निपूजनं॥ विशेषोनिर्णयसिंधौज्ञेयः॥ अथहेमाद्रौवर्धापनेविशेषः॥ भविष्ये॥ युधिष्ठिरउवाच॥ देवदेवमहाभा
गबालानांहितकाम्यया॥ वर्द्धापनविधिंब्रूहिराज्ञामपिविशेषतः॥ कृष्णउ०॥ ॥ प्रयागेव्यासेनपृष्टः सनत्कुमारः प्राह॥ मासिप्रविष्टेप्रथ
मेबालवर्द्धापनंबुधैः॥ राज्ञांवातन्मुनिश्रेष्ठसमांतेचविधीयते॥ कुमुदामाधवीगौरीरुद्राणीपार्वतीउमा॥ कालीसरस्वतीचैवसावित्रीब्रह्मणःप्रि
या॥ सतीसंज्ञातथामेधापुष्टितुष्टिसमन्विता॥ नृपडिंभपरित्राणाजीवंतीनामषोडशी॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन सूर्यमध्येविलिख्यतु॥ रजनीपिष्ट
तोवापिलिखेद्वाकुंकुमेनतु॥ गंधपुष्पैःस्रग्गंधैश्चदीपवस्त्रनिवेदनैः॥ पूजनीयास्तुसंस्थाप्य कुमुदाद्याः पृथक्पृथक्॥ नामभिः पूज-
नीयास्ताः पूजयित्वातुबालकम्॥ भूपतिंतुमुनेवाथसर्वालंकारभूषितम्॥ पूजयेन्मातृपितरौबालवर्धापने सति॥ पुरोधाः पूजयेद्ब्रह्मन्रा
जवर्धापनाविधौ॥ कुमुदाद्याः समुद्दिश्यवंशपात्राणिकल्पयेत्॥ एकैकस्याधनाढ्यस्तुदद्यात्षोडशषोडश॥ तदर्धानितदर्धानिद्वेचैकैकम
थापिवा॥ बहुपक्वान्नयुक्तानिबहुपुष्पफलानितु॥ सुवासिनीभ्योविप्राणांदद्याद्भक्तिपुरःसरं॥ प्रीयतांकुमुदाद्यामेबालकायुर्विवर्द्धनाः॥
बलेनयशसातुष्ट्याबालंमेवर्द्धयंतुवै॥ प्रयच्छंतुसदारोग्यसौख्यंसौभाग्यमेवच॥ श्रीश्चवेतितिचमंत्रेणह्यर्घ्यंताभ्यःप्रदापयेत्॥ वस्त्रतांबू
लपुष्पादिदिनेतस्मिन्प्रकल्पयेत्॥ सुवासिनीनांदेयंतुसुकुदाप्रीयतामिति॥ तत्रैवस्कांदे॥ एवंवर्द्धापनंवत्सरांतेवैजन्मवासरे॥ व्यतीतेषुचमा
सेषुबालानांबलवृद्धये॥ नबालरोगाः प्रभवंतितस्यनस्कंदरोगानतुशाकिनीभ्यः॥ भयंभवेन्नैवजलाग्निदिग्भ्योबालस्यभूतादिविशेषत

श्च ॥ संप्राप्य राज्यं नृपतिः समांते कुर्यादिमं शांतिमहोत्सवं च ॥ ग्रहास्तथा पूज्य विनायकं च दुर्गां च भक्त्या कुमुदादिदेवीः यः पूजयेद्भ-
क्तिपुरः सरं हि स हेमपूर्णो बलवृद्धियुक्तः ॥ गोपथब्राह्मणे तु राजानमभिवर्द्धयिष्यन्नायुषा वर्चसा तेजसा यशसा विजयेन कीर्त्या पवित्रैर्मंगले
रभ्युक्ष्य उदके रुक्मेरर्चयित्वा माहेंद्रं हविर्निरूप्य लोकपालेभ्यश्च श्रपयेन्महाइंद्रायेओजसेति लोकपालांश्चेष्ट्वा राजानमन्वारभ्य जुहुयाद्दर्वी
च मिंद्रं त्रातारमिंद्रं वर्धय इति त्रिभिः रक्षां कृत्वा सुगुरुणा स आसते इति रोचने नालं कुर्यात्प्रजायै तं तु मिति सूक्तं संपातवंतं कृत्वा धाता तेयमित्यु
क्तमभिवर्द्धस्वेति ॥ ॥ इति कमलाकरभट्टकृतो शूद्रधर्मेब्दपूर्तिः ॥ ॥ अथ चौलम् ॥ ॥ बृहस्पतिः ॥ पापग्रहाणां वारादौ वि
प्राणां शुभदं भवेत् ॥ क्षत्रियाणां क्षमासूनौ विट् शूद्राणां शनौ शुभम् ॥ ॥ अथ कालनिर्णयः सर्वैर्मातुर्गर्भे रजोदर्शने च न कार्यमित्या-
दिरन्यश्च विशेषो द्विजतुल्यो मत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः ॥ शूद्रस्य विशेषमात्रं तूच्यते ॥ प्रथमे द्वितीये तृतीये पंचमे वाब्दे यथाकुलधर्मं चोक्त
काले पिता देशकालौ स्मृत्वास्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवदोषनाशद्वारा बलायुर्वर्चोभिवृद्ध्यर्थं चौलकर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजा पुण्याह
वाचनमातृकापूजावसोर्धारा नांदीश्राद्धानि कृत्वा भद्रासने शिशुमुपवेश्यैकां शिखां केशपंक्तिं वा संरक्ष्य सर्वं वापनं यथाचारं कार्यं ॥ ततो नी
राजनादि कार्यं ॥ ॥ इति चौलम् ॥ अथ विद्यारंभः ॥ ॥ मदनरत्ने नृसिंहः ॥ अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पंचमहायने ॥ उत्तरायणगे
सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत् ॥ अथ धनुर्विद्यादीपिकायां ॥ अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्यध्रुवहरिवसुमूलेष्विंदुभागां त्यभेषु ॥ श
निशशिबुधवारे विष्णुबोधेपि पौषे स्फसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम् ॥ तच्च हरिं लक्ष्मीं सरस्वतीं च पूजयित्वा कार्यं ॥ सर्वायुधमहामात्र सर्व

देवारिसूदन ॥ चापमांसमरेरक्षसाकंशरवैरैरिह ॥ धृतंकृष्णेनरक्षार्थंसंहारायहरेणच ॥ त्रयीमूर्तिगतंदेवंधनुरस्त्रंनमाम्यहमितिमंत्रेणसंपू-
ज्यनत्वाबाणंप्राच्यांमुक्त्वाविप्रान्पूजयेत् ॥ अथछुरिकाबंधनं ॥ ज्योतिर्निबंधेनारदः ॥ छुरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवाहोक्तेषु
मासेषुशुक्लपक्षेप्यनस्तगे ॥ जीवेशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते ॥ मौंजीबंधर्क्षतिथिषुकुजवर्जितवासरे ॥ संग्रहे ॥ शूद्राणांराजपुत्रा
णांमौंज्यभावेस्त्रबंधनम् ॥ मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौकार्यंभौमदिनंविना ॥ विष्णुधर्मे ॥ पूजयित्वाहरिंलक्ष्मींतथादेवींसरस्वतीम् ॥ स्वविद्यासूत्र
कारांश्चस्वांचविद्यांविशेषतः ॥ एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाद्घृतम् ॥ दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणांकर्तव्यंचात्रपूजनम् ॥ मंत्रस्तु ॥ सर्वायुधानांप्रथ
मंनिर्मितासिपिनाकिना ॥ शूलायुधाद्विनिष्कृष्यकृत्वामुष्टिग्रहंशुभम् ॥ चंडिकायाःप्रदत्तासिसर्वदुष्टनिबर्हणी ॥ तयाविस्तारिताचासि
देवानांप्रतिपादिता ॥ सर्वसत्वांगभूतासिसर्वाशुभनिबर्हणी ॥ छुरिकेरक्षमांनित्यंशांतिंयच्छनमोस्तुते ॥ इतिसंपूज्यनत्वादक्षिणेकटि
भागेबध्नीयात् ॥ अपरार्केवृद्धशातातपः ॥ शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतम् ॥ जलस्थलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके ॥ प्राक्चूडा
करणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ॥ कुमारःसतुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबध्यते ॥ बालस्यपंचमाद्वर्षाद्दीक्षार्थंशौचमादिशेदित्यादिमत्कृतेनि
र्णयसिंधौज्ञेयम् ॥ ॥ अथविवाहः ॥ तत्रसापिंड्यंशूद्राणांद्विजवदेवसर्वत्रावयवानुवृत्तेः ॥ सद्भावादितिविज्ञानेश्वरः ॥ तच्चमयानिर्णी
यसिंधावुक्तमितिनात्रोच्यते ॥ तत्रब्राह्मार्षदैवप्राजापत्यगांधर्वासुरराक्षसपैशाचाष्टौविवाहाः ॥ तानाहयाज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मोविवाहआ
हूयदीयतेशक्त्यलंकृता ॥ यज्ञस्थऋत्विजेदैवआदायार्षस्तुगोद्वयम् ॥ इत्युक्त्वाचरतांधर्मंसहयादीयतेर्थिने ॥ सकायःपावयन्तज्जःषट्षड्

वंशान्सहात्मना॥ आसुरोद्रविणादानाद्गांधर्वः समयान्मिथः॥ राक्षसोयुद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलादितिएषुशूद्रस्यप्राजापत्योमुख्यः॥
॥ आसुरगंधर्वौमध्यमौ॥ राक्षसपैशाचौकनिष्ठौ॥ नदाहमनुः॥ आसुरंवैश्यशूद्रयोः॥ षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान्॥ विट्शूद्र
योस्तुतानेवविद्याद्धर्म्यानराक्षसान्॥ चतुरः आसुरगंधर्वराक्षसपैशाचान्॥ तान्चतुरोराक्षसवर्जान्॥ कल्पतरौब्राह्मविवाहमुक्त्वाब्रा
ह्मणानांसतामेषधर्मइत्युक्तेब्राह्मदैवौविप्रस्यैव॥ अन्येत्रयाणांतुल्याः॥ हेमाद्रौपैठीनसिः॥ पैशाचः प्रतिलोमानां॥ काश्यपः॥ शुल्केन
येप्रयच्छंतिस्वसुतांलोभमोहिताः॥ आत्मविक्रयिणःपापामहाकिल्बिषकारिणः॥ पतंतिनरकेघोरेघ्नंतिवासप्तमंकुलम्॥ शूद्रेणासुरत्व
सिद्ध्यैप्रीत्यादेयंनतुमूल्यं तेननदोषः अतएवगांधर्वासुरयोः फलमादित्यपुराणे॥ गांधर्वेणविवाहेनयस्तुकन्यांप्रयच्छति॥ गंधर्वलोकंव्रजति
गंधर्वैः पूज्यतेचसः॥ शुल्केनदद्याद्यः कन्यांवरायसदृशायच॥ किन्नरैरुपगीयेनगांधर्वंलोकमेतिच॥ हारीतः॥ एषामन्यतमेनोढांधर्मपत्नींपरे
प्राहुः॥ विशेषोमेधातिथौकल्पतरौचज्ञेयः॥ तत्रगांधर्वराक्षसपैशाचान्विनासर्वत्रोदकपूर्वंदानंनियतम्॥ वसिष्ठः॥ नोदकेननवाचाच कन्यायाः
पतिरुच्यते॥ पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वंसप्तमेपदे॥ गांधर्वादिष्वपिहोमादिकार्यमेव॥ गांधर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसश्चयः॥ पूर्वंपरिग्रह
स्तेषुपश्चाद्धोमोविधीयते॥ इत्यपरार्केवसिष्ठोक्तेः॥ अतएवहोमाद्यभावेन्यस्मैदानमाहतुस्तत्रैववसिष्ठबौधायनौ॥ बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदि
नसंस्कृता॥ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा॥ इदंराक्षसपैशाचपरम्॥ तयोरेवबलादपहारात्॥ शूद्रस्यनमोमंत्रएव॥ मनुरपि॥ पा
णिग्रहणिकामंत्रानियतंदारलक्षणम्॥ तेषांनिष्ठातुविज्ञेयाविद्वद्भिःसप्तमेपदे॥ तत्रपाणिग्रहणंसर्ववर्णसमानं॥ पाणिर्ग्राह्यःसवर्णास्वि

त्यविशेषेण याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ उदकपूर्वं कन्यादानस्य शूद्रे विकल्पः ॥ तदुक्तं स्मृतिकौमुद्यां ब्राह्मे ॥ युक्तं तु पाणिग्रहणं सर्ववर्णेषु सर्वशः ॥ जलपूर्वं तु
विप्राणामन्येषामपि काम्यये॑ति ॥ अन्ये त्वेतेन ब्राह्मोपि भवति अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यादेष ब्राह्मो विवाह इत्याश्वलायनेन ब्राह्म एव जलपूर्वतो
क्तेः ॥ अन्ये विशेषानिर्णयसिंधौ ज्ञेयाः ॥ स्मृतिकौमुद्यां ब्राह्मे ॥ इष्ट्वि वै नायकीं कृत्वा शचीयागं च शोभनम् ॥ नांदीमुखेभ्यः श्राद्धं च पितृभ्यः
कार्यसिद्धये ॥ वाराहसंहितायाम् ॥ गृहे स्थितां वै पुरुहूतपत्नीं प्राङ्मध्यसंध्यास्तमयेषु कन्या ॥ स्रक्गंधधूपैः प्रतिपूजयेत्तु पाणिग्रहे या
समुपागतेति ॥ अथ प्रयोगः ॥ शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मंत्ररहितं क्रियामात्रं कार्यमिति हरिहरभाष्ये उक्तम् ॥ तेन कातीयकर्मोच्यते ॥ तत्र वि
वाहोक्ते मुहूर्ते कन्यायाः पिता भ्राता अन्यो वा बंधुर्वरगृहं गत्वाचम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणविवाहांगत्वेन वाग्दानं करिष्य इति संकल्प्य
गणेशं वरुणं च संपूज्य वरस्य पादप्रक्षालनं गंधवस्त्राद्यैः पूजां कृत्वा पूगीफलनालिकेरकुंकुमादिरंजितवस्त्रं चादाय अमुकप्रपौत्राय अमुकपु
त्राय अमुकदासाय वराय अमुकप्रपौत्रीं अमुकपौत्रीं अमुकपुत्रीं अमुकनाम्नीं कन्यां तुभ्यं ज्योतिर्विदुक्ते मुहूर्ते दास्ये इत्युक्त्वा ॥ अव्यंगे पतिते
क्लीबे दशदोषविवर्जिते ॥ तत्कालोपस्थिते कन्यां पिता तुभ्यं प्रदास्यतीति ॥ पिता तु अहं दास्याम्यसंशयमिति वदेत् ॥ स्नाते स्नातामरोगिणीं
वा पाठः ॥ केचित्तु कन्यागृहे गत्वा तां संपूज्य ॥ अव्यंगे पतिते क्लीबे दशदोषविवर्जिते ॥ इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ इति कन्या
पिता वरबंधुहस्ते दत्वा वाचा दत्ता त्वया कन्या वरार्थं स्वीकृता मया ॥ कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भवेति कन्यापिता ॥ वाचा दत्ता त्वया कन्या
वरार्थं स्वीकृता मया ॥ वरावलोकनविधौ इत्यूहेन वरपिता वदेदित्याहुः ॥ ततः परस्परमर्चनं विप्रपूजादि कार्यम् ॥ आचारात् हरिद्रां वंदना

दिविवाहोक्ते मुहूर्ते कार्यम् ॥ इतिवाग्दानम् ॥ ततः पूर्वदिने विवाहदिनेवा प्रातः कन्यावरयोः पिताभ्यंगं कृत्वाग्रहविनायक शांत्यादि कृ-
त्वा देशकालौ संकीर्त्य अमुकस्यविवाहांगतयागणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजावसोर्धाराशचीपूजानांदीमुखानिश्राद्धानिकरि-
ष्यइत्युक्त्वा तानिपूर्ववत्कृत्वा तंडुलपूर्णकुंभद्वयेऽविघ्नार्थंवंशपात्रेशाखास्थ ॥ नंदिनीनलिनीमैत्रीह्युमाचपशुवर्द्धिनी ॥ शस्त्रेभगवतींचमा
तृसंनिधौसंस्थाप्यचतुर्थदिनेमंडपदेवताः पूजयेत् ॥ पीत सूत्रेण कंकणंबध्वाकन्यायाः सप्तभिः पंचभिर्वाकरैर्मितांपंचसप्तसोपानांवे-
दींकुर्यात् ॥ चतुर्हस्तावेदीतिहरिहरः ॥ वरस्यसीमांतपूजांकृत्वागृहागतंवरंसंमानेनोपवेशयेत् ॥ ततआचार्योवेद्यांहस्तमात्रंस्थंडिलंदर्भैः
परिसमूह्यगोमयेनोपलिप्ययज्ञियकाष्ठेन प्रागग्रास्तिस्रोलेखाः कृत्वात्रिर्मृदमुद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यवरस्य प्राङ्मुखस्यमधुपर्कपूजांकु
र्यात् ॥ तथाकन्यापितासनंदत्वा तस्यपश्चात्तिष्ठंतंवरमाह साधुभवानास्तामर्चयिष्यामोभवंतमिति ॥ अर्चयेतिवरः ॥ ततोविष्टरोइत्यनेन-
त्रिरुक्ते दाताप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्प्रतिगृह्यतामितिकूर्चंपंचविंशतिकुशमयंचदद्यात् ॥ तंवर आसनस्यपश्चात्तिष्ठन्गृहीत्वाविष्टराय
नम इत्यासनेदत्वोपविशेत् ॥ ततोन्येनत्रिः पाद्यमित्युक्ते गंधदूर्वाक्षतायुतंपाद्यंदाताप्रतिगृह्यतामितिदद्यात् तेनवरः आदौसव्यंत
तोदक्षिणमितिपादौप्रक्षालयेत् ॥ तदादातान्यंविष्टरमन्येनत्रिर्निवेदितमादायवरपादाधोदद्यात् ॥ ततोगंधपुष्पाक्षतकुशतिलसर्षपदधिदूर्वा
युतमर्घ्यमादायान्येनार्घ्यइतित्रिरुक्ते दाताप्रतिगृह्यतामितिदद्यात् ॥ वरस्तमञ्जलौनमइत्यंजलिनादायशिरसाभिवाद्यभूमौक्षिपेत् ॥ ततो
न्येनाचमनीयमितित्रिरुक्त्वादत्तंप्रतिगृह्यसकृत्प्राश्यान्वाचामेत् ॥ ततोन्येनमधुपर्कइत्युक्ते दात्रादत्तंकांस्यस्थंतेनैवपिहितंदधिमधुघृतंवा

वरो दातृहस्तस्थमुद्घाट्यसवित्रेनमइत्यवेक्ष्यसवित्रेनमइतिप्रतिगृह्यवामेनिधायमधुपर्कायनमइत्यनामिकयालोड्यानामिकांगुष्ठाभ्यां
वहिः क्षिप्त्वापुनरेवंवहिः कृत्वाताभ्यामेवत्रिःप्राश्नीयात्॥ मधुपर्कायनमइतिवाअंगुष्ठानामिकाभ्यांद्वितीयमंगुष्ठमध्यमाभ्यांतृतीयमितिस्मृ
तिकौमुदी॥ तच्चिंत्यं॥ ततः शेषमसंचरेनिनीयद्विराचम्य पुनराचम्यवाचेनमःमुखे प्राणायनमः नसोः चक्षुर्भ्यांनमःचक्षुषोः श्रोत्रा-
भ्यांनमः कर्णयोः बलायनमः बाह्वोः ओजसेनमइत्यूर्वोः अंगेभ्यः इत्यंगेषु ततोन्येनत्रिर्गौरित्युक्तेप्रतिगृह्यरुद्राणांमात्रेवसूनांदुहित्रे
आदित्यस्वस्त्रेगवेनमः ममार्चकस्यचपाप्माहत इत्युपांशुउत्सृजततृणान्यत्तु इत्युच्चैर्विसृजेत्॥ ततोदात्रावस्त्रालंकारगंधस्रगाद्यैर्वरं
पूजयेत्॥ ततः स्वलग्नेंऽतः पटंधृत्वामुखंनिरीक्षेत॥ अन्येतुलग्नसमयेपाणिग्रहणमिच्छंति॥ ततोंऽतः पटमपसार्य वरोवधूमुखमीक्षेत
॥ अत्रवाग्निंप्रतिष्ठाप्यपश्चादग्नेस्तृणफलंकटंवानिधायकन्यापितृदत्तवस्त्रचतुष्टयमध्येद्वे आयुष्मतीदंवासः परिधत्स्वेति आवृत्याद-
द्यात्॥ साचवाससेनमइत्याधृत्यापरिदधीत॥ ततोदात्रावधूमीक्षस्वेतिप्रेषितोवधूमीक्षेत॥ ततः कन्यादानमितिहरिहरः॥ अन्येतुकन्या
दानोत्तरंवस्त्राद्याहुः॥ ततः करोतुस्वस्तितेब्रह्मेत्याद्यैरक्षतारोपणांतेकन्यापितोदङ्मुखः स्वदक्षिणेपत्नीमुपवेश्यकुशपाणिराचम्यदे
शकालौसंकीर्त्य ममसमस्तपितॄणांनिरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तयेऽनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पाद
यिष्यमाणसंतत्याब्राह्मपक्षेद्वादशावरान्द्वादशपरान् प्राजापत्यपक्षेऽष्टावरान् अष्टौपरान्पुरुषान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्चलक्ष्मीनाराय
णप्रीतयेब्राह्मविवाहविधिनाप्राजापत्यविधिनावालंकृत्यकन्यादानमहंकरिष्ये इत्युक्त्वापठेत्॥ कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युतां॥

दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वंभरः सर्वभूतः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ॥ इमांकन्यांप्रदास्यामिपितृणांतारणायचेति ॥ ततः कांस्य
पात्रेवरहस्तोपरिवधूहस्तेस्वहस्तंन्यस्यवरहस्तेसुप्रोक्षितमस्तु ॥ शिवापः संतुसौमनस्यमस्तु इत्युक्त्वाकन्यातारयतुपुण्यंवर्धतांशांतिः पुष्टिस्तु
ष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु पुण्याहमितिविप्राः ॥ स्वस्तिभवंतोब्रु॰ ऋद्धिंभवंतो॰ श्रीरस्त्विितिभवं-
तो॰ अमुकदासोहं ममसमस्तपितृणामित्यादिलक्ष्मीनारायणप्रीतयेइत्यंतंप्राग्वदुक्त्वाकाश्यपगोत्रस्यब्रह्मदासस्यप्रपौत्रायविष्णुदा
सस्यपौत्रायशिवदासस्यपुत्रायकाश्यपगोत्रायदेवदत्तदासायवरायकाश्यपगोत्रांचैत्रदासस्यप्रपौत्रींमैत्रदासस्यपौत्रींभोजदासस्यममपु
त्रीममुकप्रेष्यांनाम्नींवाकंन्यांप्रजापतिदैवत्यांयथाशक्त्यलंकृतामित्युक्त्वापुनरेवंद्विरुच्चार्यशतज्योतिष्टोमातिरात्रफलसमफलप्राप्तिका
मः प्रजोत्पादनार्थंसहधर्मचरणार्थंप्राजापत्येसहधर्मंचरतंभार्यात्वेन तुभ्यमहंसंप्रददेइति कुशयवयुतंजलंकन्याहस्तंचवर हस्तेक्षिपेत् ॥
मयापिदत्तेतिमातापिवदेदिति केचित् ॥ गोत्रोच्चारणंनेतिकेचित् ॥ वरः प्रतिगृण्हामिस्वस्तीत्युक्त्वाभुवंस्पृशेत् ॥ गौरींकन्यामिमांभोत्वंय-
थाशक्तिविभूषितां ॥ गोत्रायचैवदासायतुभ्यंदत्तांसमाश्रय ॥ कन्येममाग्रतोभूयाः कन्येमेदेविपार्श्वयोः ॥ कन्येमेपृष्ठतोभूयास्त्वद्दानात्स्वर्ग
माप्नुयाम् ॥ ममवंशकुलेजातापालितावत्सराष्टकम् ॥ तुभ्यंदासमयादत्तापुत्रपौत्रविवर्द्धिनी इतिपठेत् ॥ ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थमिदंसुवर्ण
गोमिथुनंचदक्षिणांसंप्रददेइति दद्यात् ॥ ततः शक्तौसत्यांताम्रकांस्यपात्रगवाश्वदासीदासादिदद्यात् ॥ कन्याबान्धवाश्चयौतकंदद्युः ॥ वस्त्र
स्त्रियादयोपिदद्युरिति केचित् ॥ होमांतेयौतकंकेचिदाहुः ॥ ततः चतुर्वारंपंचवारंवावधूवरौसूत्रेणावेष्ट्योपरितनमधोमार्गेणाधस्तनंचोपरि

निष्काश्य त्रिगुणं पीतं च कृत्वा धस्तनं वरहस्ते उपरितनं च वधूहस्ते कंकणं बध्नीयात् ॥ येन बद्धो बली राजा दानवेंद्रो महाबलः ॥ तेन त्वामपि बध्नामि
रक्षे माचल माचलेति ॥ ततः वधूवराभ्यां दुग्धार्द्राक्षतारोपणं ॥ बध्वादौ ततो वरेण च कार्यं ॥ मंत्रास्तु भगायनमः ॥ यज्ञायनमः ॥ श्रियैनमः ॥ धर्मायनमः
॥ प्रजायै० ॥ यशसेनमः इति ततः प्राङ्मुखा उपविश्य वस्त्रे कन्यायै दद्यात् ॥ सा च वासोऽर्घ्यं नम इति परिदध्यात् ॥ ततो वरो मांगल्य तंतु
नानेन भर्तृजीवन हेतुना ॥ कंठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदां शतमिति सौभाग्यतंतुं वधूगले बध्नीयात् ॥ ततो विश्वेदेवा युमात विश्वधातृभ्यो
नम इति वधूमीक्षेत् ॥ अत्र वाकोसुंभसूत्रेण कंकणम् ॥ ततो वेद्यां प्राङ्मुखौ तेजनावीरण कटे पश्चादग्नेरुपविश्य दक्षिण ईशान्यां वा मंगलकुंभं
स्कंधे गृहीत्वा कश्चित्तिष्ठेदास प्तमं पदं उत्तरतो दृषदुपले चालंकृते निधाया न्वरः कन्यानामवदेदित्याचारः ॥ ततो वधूपित्रा परस्परं समीक्षित
व्यमित्युक्ते न्योन्यं समीक्ष्य ॥ अघोरचक्षुरपतिघ्नी शिवा च स्कमना स्तथा ॥ सुवर्चाः पुत्रसूर्देवकामा च सुखदा भवेति वरो वदेत् ॥ सोमगंधर्वा
ग्निपूषभ्यो नम इति च शूद्राणां गृह्यसूत्राध्ययनाभावात्तदुक्त होमांग कलापज्ञानाभावात्प्रयुक्तिशक्त्यभावाच्च विवाहे होम एव नास्तीति
मदनपालः ॥ अन्ये तु प्रधानेधिकार सिद्धोस्य पतीष्टिवदंगे पि श्रवणोपदेशादिनाज्ञान संभवाद्धोममाहुः ॥ यथा गुरुर्दक्षिणे ब्रह्मासनं द
त्वा तमुपवेश्य मृन्मये पात्रे जलपूर्णे कुशाग्नि धायोन्तरतः कुशेषु निधाया ग्निं दर्भैः पूर्वादि परिस्तीर्यासादनं कुर्यात् ॥ त्रीणि तृणानि द्वे प
वित्रे प्रोक्षणी माज्यस्थालीं चरुस्थालीं संमार्गकुशाः उपयमनकुशास्तिस्रः समिधः स्रुवं आज्य तंदुलाः लाजाः शूर्पं संस्रावपात्रं अश्मा
आनुडुहं चर्म गोर्दक्षिणेति ततः प्रादेशमात्रे पवित्रे छित्वा प्रोक्षणीं संस्कृत्य पवित्राभ्यामुत्पूय तत्रैते निधाय दक्षिणेन सव्ये कृत्वो दिगनंकृ

त्वापात्राणि प्रोक्ष्य निधायाज्यं स्थाल्यां निरूप्याग्नौ दक्षिणे ऽधिश्रित्योल्मुकेन लाजैः सह पर्यग्निं कृत्वा स्रुवं प्रतप्य कुशैः संमृज्य प्रोक्ष
णीभिः प्रोक्ष्य पुनः प्रताप्य दक्षिणे निधायाज्यमुद्वास्याग्नौ त्पूयावेक्ष्य सन्तूकं निरस्य पुनः प्रोक्षणी रुत्पूयावेक्ष्योपयमनकुशानादायोत्थायाग्नौ
तिस्रः समिधो ऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य वरेणान्वारब्धो गुरुर्दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणा दक्षिणहस्ते नान्वारब्धः स्रुवेण जुहुयात्॥ प्रजाप
तये नमः इंद्राय नम इत्याघारौ॥ इदं प्रजापतये न मेत्यादि वरः सर्वत्र त्यागं कुर्यात्॥ अग्नये नमः सोमायेत्याज्यभागौ॥ अग्नये॰ वायवे॰
सूर्याय॰ अग्निवरुणाभ्यां॰ द्विः अग्नये॰ वरुणसवितृविष्णुविश्वेदेवमरुत्स्वर्केभ्यो नमः॥ वरुणायादित्यायादितये प्रजापतये नमः इ
ति नव॥ ततस्त्रिरग्नये ऽमृत्यवे च जुहुयान्नवा॥ ततः कन्यांजलावुपस्तीर्य बध्वाः भ्राता तत्स्थानो वान्यः शमीपलाशमिश्रान् लाजान् शू
र्पादंजलिना द्विः क्षिपति ततो ऽभिघार्य तिष्ठंती अग्नये नम इति त्रिर्जुहुयात्॥ मंत्रो वरस्यैव॥ ततो वरो वध्वा दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठमुत्तान
मुत्तानेन हस्तेन गृह्णीयात्॥ तत्र मंत्रः॥ भगोर्यमसवितृभ्यो नमः॥ वित्तसौम्यगुणैर्युक्ता वीरसूर्जीवसूर्भव॥ कुले मदीये सम्राज्ञी म
च्चित्तानुगता सदेति॥ ततो गृहीतामेव वधूमुत्तरतो ऽग्नेर्दक्षिणेन पादाश्मानमारोहयति॥ कन्यायै नम इति ततः॰ सरस्वत्यै नम इति॥ गाथा
गायंती॥ ततो ऽग्नये नम इति अग्निं परिक्रम्य पुनर्द्विर्लाजादिपरिक्रमांतं कृत्वा चतुर्थं शूर्पपुटेन वधूभ्राता सर्वलाजान्कन्यांजलावावपति॥ ता
न् भगाय नम इति तिष्ठंती जुहोति॥ ततो ऽग्निं चतुर्थं परिक्रम्योपविश्य ब्रह्मान्वारब्धः प्रजापतये नम इति हुत्वोत्तरतः उदक्संस्थान्सप्ततंडुलपुंजा
न्कृत्वा वधूं विष्णवे नम इति दक्षिणेन पदा वरः सप्तपदानि क्रामयति॥ इषे नमः विष्णवे नमः सर्वत्र ऊर्जे नमः रायस्पोषाय॰ मायोभव्याय॰

प्रजाभ्यो० यातुभ्यो० सखिभ्यो० नमइतिएतैरितिकेचित्ततः सप्तमेपदेगुरुद्वयोःशिरसीसन्निधायपूर्वकुंभोदकेनवरआम्रपल्लवैरभिषिंचेत्॥
वरेणसूर्यमुदीक्षस्वेत्युक्तासूर्यायनमइतिसूर्यंपश्येत्॥ममतवव्रतेचित्तवाग्भ्योनमइतिवधूंदक्षिणांसोपरिहस्तंनीत्वाहृदयमालभ्यउत्तरतोवधूमु
पवेश्यवध्वैनमइत्यभिमंत्र्यतस्याःसीमंतेसिंदूरंदत्वान्योवरोवावधूमुत्थाप्यगोश्वपुरुषेभ्योनमइत्यानडुहेरक्तचर्मणिवधूमुपवेश्याग्नयेस्वि
ष्टकृतेनमइतिहुत्वासंस्रवप्राशनं॥प्रणीतानांपवित्राभ्यांमार्जनम्॥तयोरग्नौक्षेपः॥आचार्यायगोदानंप्रणीताविमोकः॥ब्रह्मणेपूर्णपात्रंविप्रे
भ्यआमान्नसंकल्पः॥दिनेविवाहेरात्रौध्रुवमुदीक्षस्वेतिवरप्रेषितावधूर्ध्रुवायनमइतिपश्येत्॥ततोऽब्दंद्वादशरात्रंषड्रात्रंत्रिरात्रंवाऽक्षारलव-
णाशिनौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौदंपतीस्यातां॥तैलाक्षतचंदनादियथाचारंकुर्यात्॥चतुर्थ्यामपररात्रेपंचभूसंस्कारान्कृत्वावि
वाहाग्निंसंस्थाप्यब्रह्मोपवेशनादिसमिदाधानांतंप्राग्वत्कुर्यात्॥तत्राज्यंनिरूप्यस्थाल्यांतूष्णींचतुरोनिरूप्यतथैवत्रिःप्रोक्ष्यत्रिःप्रक्षाल्या
श्नौपक्त्वासमिधोभ्याधायाग्निंपर्युक्ष्याघाराज्यभागांतेऽग्नयेप्रायश्चित्तायनमः॥एवंवायवे० सूर्याय० चंद्राय० गंधर्वाय० नवाहुत्यंतेप्र
जापतयेनमइतिचरुंहुत्वोदकुंभात्संस्रवानादायाग्निवायुसूर्यचंद्रनक्षत्रगंधर्वप्रजापतिभ्योनमइतिवधूशिरसिदत्वा ममव्रतानुसारि
णीभवेत्युक्त्वोत्तरतोग्नेश्चरुशेषंप्राणेभ्योनमः॥ अस्थिभ्यो० मांसेभ्यो० त्वचेनमइतिवधूंप्राशयित्वातामाचमय्याज्येनाग्नयेस्विष्टकृतेनमइ
तिहुत्वा अग्न्यादिप्रजापत्यंतानवाहुतयः॥ प्राशनार्थंभिन्नपात्रेसंस्रवाः ॥ संस्रवप्राशनमार्जनपवित्रप्रतिपत्तिर्गुरवेदक्षिणाब्रह्मणेपूर्ण
पात्रमामान्नदानंचेति॥स्मृतिकौमुद्यांतुशूद्रस्यकोपिहोमोनेत्युक्तम्॥तन्न साम्प्रतापिहितेनैक्यंगतामंत्राहुतिर्व्रतैरित्यस्यशूद्रेप्यविशेषात्॥

ततोवरस्य तत्पक्षीयाणांपूजनंवरमात्रे वंशपात्रदानंच कार्यम् ॥ कन्यापित्रेपिकेचित् ॥ षोडशालघुशूर्पयुत वंशपात्रे उमामहेश्वरौसंपूज्यप्रा
र्थयेत् ॥ ऐरिणित्वमुमादेवीमहेशोगिरिजापतिः ॥ अतस्त्वांपूजयिष्यामिऐरिणींसर्वकामदाम् ॥ सवस्त्रांचसदीपांचशूर्पैःषोडशभि
र्युताम् ॥ वरमात्रे प्रदास्यामिकन्यादानस्यसिद्धये इत्युक्त्वा कृतस्यकन्यादानस्यपूर्णफलप्राप्त्यर्थमिदंवंशपात्रंवरमात्रे संप्रददे नममे
त्युक्त्वापठेत् ॥ वंशोवंशकरश्रेष्ठो वंशोवंशविवर्धनः ॥ अनेनवंशदानेन तुष्टस्त्वंवृद्धिंकरोतुमे ॥ वंशपात्रमिदंपुण्यंवंशजातसमुद्भवम् ॥
दानानामुत्तमंदानमतःशांतिंप्रयच्छमेइति ॥ इदंकेचिन्नकुर्वंति ॥ ततःकन्यापिता अष्टवर्षामियंकन्यापुत्रवत्पालितामया ॥ इदानीं
तुमयातुभ्यंदत्तास्नेहेनपाल्यतामितिपिता वरांके वधूमुपवेशयेत् ॥ ततोवरोयानेनवध्वासह गृहंगत्वा तत्रश्रियंसंपूज्य स्थापितानां-
मातृणांमंडपदेवतानांच पूजांकृत्वाविसृज्यवस्त्रग्रंथिकंकणमोक्षौकृत्वाविप्रान्पूजयेत् ॥ वध्वागृहप्रवेशेमंडपोद्वासने कालोन्यश्च
विशेषोमत्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयः ॥एतेसंस्काराःसच्छूद्राणां एवंवक्ष्यमाणमाह्निकाद्यपितेषांनियतं ॥ असच्छूद्राणांविवाहमात्र
म् ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टसूनुकमलाकरभट्टकृतेशूद्रधर्मतत्वेशूद्रसंस्काराः ॥ ॥ अथशूद्रस्याह्निकमुच्यते ॥ तत्रविष्णुः ॥
ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायेति ॥ विष्णुधर्मे ॥ शयनादुत्थितोयस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ॥ कीर्तनात्तस्यपापानि नाशमायांत्यशेषतः ॥ तत्रा
चम्यपितरौइष्टदेवंचनत्वा॰ प्रातःस्मरामिभवतीतिमहार्तिशांत्यै नारायणंगरुडवाहनमब्जनाभम् ॥ ग्राहाभिभूतवर वारणमुक्तिहेतुंचक्रा
युधंतरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्ध्नापादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंसः ॥ नारायणस्यनरकार्णवतारणस्यपाराय

शू.क.
२९

णप्रवणविप्रपरायणस्य॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकरंतंप्राग्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै॥ योग्राहवक्त्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्रणाशमकरो
द्धृतशंखचक्रः॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंप्रातःप्रातस्तुयःपठेत्॥ लोकत्रयगुरुस्तस्मैदद्यादात्मपदंहरिः॥ प्रातःस्मरामिशिवमेकमनंतमाद्यमित्यादिय
थावासनंपठित्वा॥ पुण्यश्लोकोनलोराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः॥पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकोजनार्दनइत्युक्त्वाभूमिंनमस्कृत्य अंतर्धाय
तृणैर्भूमिंशिरःप्रावृत्यवाससा॥ वाचंनियम्ययत्नेननिष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषेतुशुचौदेशेसमाहितइत्यंगिरसोक्तविधिना दिवासं-
ध्यासुउदङ्मुखः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषेतुरात्रौचेद्दक्षिणामुखः॥ ग्रामात्पदशतंगच्छेन्नगराच्चचतुर्गुणमितियाज्ञवल्क्यपराशरायुक्तेदेशे
मूत्रपुरीषेकृत्वा अपकृष्यर्चविण्मुत्रंकाष्ठलोष्टतृणादिर्नेतिभरद्वाजोक्तेर्लोष्टादिनावामेनगुदंप्रमृज्य गृहीतशिश्नश्चोत्थायमृद्भिरभ्युद्धृ
तैर्जलैः॥ गंधलेपक्षयकरंशौचंकुर्यादतंद्रितइतियाज्ञवल्क्योक्तेःशौचंकुर्यात्॥ तत्रमूत्रेशातातपः॥ एकालिंगेकरेसव्यतिस्रोद्वेहस्तयोर्द्वयोः॥
मूत्रेशौचंसमाख्यातंशुक्रेतद्द्विगुणंभवेत्॥ पुरीषेतुदक्षयमौ॥ द्वेलिंगेमृत्तिकेदेयेगुदेपंचकरेदश॥ उभयोःसप्तदातव्यामृदःशौचोपपादिकाः॥
शंखः॥ मेहनेमृत्तिकाःसप्तलिंगेद्वेपरिकीर्तिते॥एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश॥ एकोवामः॥तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाकर्तुर्वैनरवशो
धनम्॥तिस्रस्तुपादयोर्ज्ञेयाःशौचकामस्यसर्वदा॥ विष्णुपुराणे॥एकालिंगेगुदेतिस्रोदशवामकरेतथा॥ उभयोःसप्तदातव्यामृदःशौचोपपादि
काः॥ अत्रलेपन्यूनाधिकभावाभ्यांगृह्यपत्यादिपरतयावाव्यवस्था॥ मूत्रेमृत्परिमाणमाहदक्षः॥लिंगेतुमृत्समाख्यातात्रिपर्वपूर्यतेयया॥गुदे
तुमनुः अर्द्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृत्तिकास्मृता॥द्वितीयाचतृतीयाचतदर्धार्धाप्रकीर्तिता॥ आदित्यपुराणे॥ स्त्रीशूद्रयोरर्धमानंशौचंप्रोक्तं

मनीषिभिः ॥ उक्तशौचेनगंधानपगमेतुदेवलः ॥ यावत्साध्विति मन्येत तावच्छौचं विधीयते ॥ दक्षः ॥ यद्दिवाविहितंशौचं तदर्धंचनिशिस्मृ
तम् ॥ तदर्धमातुरेप्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥ वृद्धपराशरः ॥ उपविश्यतुविण्मूत्रंकर्तुंयस्तन्नविंदति ॥ सकुर्यादर्धशौचंतुस्वस्यशौचस्यसर्वदा ॥ बा
लस्यानुपनीतस्यगंधलेपक्षयावहम् ब्राह्मे ॥ नयावदुपनीयेतविप्रः शूद्रस्तथांगना ॥ गंधलेपक्षयकरंशौचंतेषांविधीयते ॥ प्रमाणंशौचसं-
ख्याचानशिष्टैरुपपादितेति ॥ शूद्रेविवाहात्प्रागेवं विवाहाभावेतुद्वादशवर्षोर्ध्वंषोडशवर्षोर्ध्वंवासर्वेधर्मानियताः ॥ नप्राक् ॥ एतच्चवक्ष्यामः ॥
भोजनेगुदस्रावेबृहस्पतिः ॥ भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्प्रस्रवेद्गुदम् ॥ पूर्वंकृत्वातुशौचंतु ततः पश्चादुपस्पृशेत् ॥ ततः कृत्वोपवासंचपंच
गव्येनशुद्ध्यति ॥ हस्तंप्रक्षाल्यशौचंकृत्वागंडूषोत्तरमुपवसेदित्यर्थः ॥ विप्रस्येत्युपलक्षणम् ॥ ॥ इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेशूद्रधर्मकमला
करेशौचविधिः ॥ ॥ अथाचमनम् ॥ शुचौदेशेप्राङ्मुखउदङ्मुखोवोपविश्यांतर्जानुकरंगोकर्णाकृतिंकृत्वातालुगाभिः शुद्धाभिरद्भिः सकृदा-
चामेत् ॥ त्रिर्वेतिस्मृतिकौमुद्यां ॥ अंगष्ठमात्रंस्पृशेदितिभट्टाः ॥ ततोंऽगुष्ठमूलेनोष्ठौद्विरुन्मृज्यांगुष्ठतर्जनीभ्यांनासिकेंऽगुष्ठमध्यमा-
भ्यांचक्षुषी अंगुष्ठानामिकाभ्यांश्रोत्रेंऽगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यांनाभिंपाणितलेन हृदयंसर्वैः शिरोंऽसौचस्पृशेत् ॥ अथदंतधावनम् ॥ बदरोदुंबरा
पामार्गपनसकदंबाम्रजातीबिल्वप्रियंगुमयंकंटकिक्षीरवृक्षोत्थं ॥ द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीनांनवष
ट्चतुरंगुलमिति मदनपारिजातेविष्णूक्तम् ॥ कनिष्ठाग्रस्थूलंपर्वार्द्धकृतकूर्चंदंतधावनंप्रक्षाल्य आयुर्बलंयशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनिच ॥
ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोधेहिवनस्पते इतिमंत्रेण प्राङ्मुखोभक्षयित्वादंतान्संशोध्यतथैवजिह्वोल्लेखंकृत्वाप्राच्यामुदीच्यांवात्यक्त्वाषोडश

शू॰कृ॰
३०

द्वादशवागंडूषान्कुर्यात्॥ एतत्प्रतिपन्नवमीषष्ठ्यमापौर्णमासीचतुर्दश्यष्टमीसंक्रमश्राद्धव्रतरविदिनेषुनकार्यम्॥ तत्रद्वादशगंडूषाः॥ ततःकेशप्रसा
धनंकृत्वास्नायात्॥ छंदोगपरिशिष्टे यथाऽहनितथाप्रातर्नित्यंस्नायाददनातुरः॥ दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौगृहेचेत्तदमंत्रवत्॥ स्मृतिकौमुद्यांयोगया
ज्ञवल्क्यः॥ मृत्तिलान्गोमयंदर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच॥ आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थंप्रयतःशुचिः॥ गंगोदकांतंगत्वातुसंस्थाप्यैतत्पृथक्क्षितौ
॥ त्रिधाकृत्वामृदंतांतुगोमयंचविचक्षणः॥ अधमोत्तममध्यानामंगानांक्षालनंतुवै॥ भागैःपृथक्पृथक्कुर्यात्क्षालनेमृदसंकरः॥ अद्भिर्मृद्भिश्चचर-
णौप्रक्षाल्याचम्यवैशुचिः॥ अद्भिर्मृद्भिश्चगात्राणिक्रमशस्त्ववनेजयेत्॥ एकयाशिरःप्रक्षाल्यद्वाभ्यांनाभेस्तथोपरि॥ कटिबस्त्यूरुजंघेचचरणौ
चत्रिभिस्त्रिभिः॥ प्रक्षाल्यहस्तावाचम्यनमस्कृत्यजलंतुतत्॥ यत्किंचेदंतुमंत्रेणनमस्येत्प्रयतांजलिः॥ ततःकातीयविधिनास्नानमुक्त्वाह॥ ब्र
ह्मक्षत्रविशांत्वेवंमंत्रवत्स्नानमिष्यते॥ तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंमतम्॥ तेनशूद्राणांकातीयएवामंत्रस्नानविधिः॥ मैथिलश्रीदत्तेन
तुपाद्मोक्तंस्नानंसर्ववर्णसाधारणमुक्तं॥ यथा॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैःस्नानंसमाचरेत्॥ तीर्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित्॥
नमोनारायणायेतिमूलमंत्रउदाहृतः॥ दर्भपाणिस्तुविधिनाह्याचांतःप्रयतःशुचिः॥ चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमंततः॥ प्रकल्प्यावा
हयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः॥ विष्णोःपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुपूजिता॥ पाहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात्॥ तिस्रःकोट्योर्धको
टीचतीर्थानांवायुरब्रवीत्॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचतानितेसंतिजान्हवी॥ नंदिनीत्येवतेनामदेवेषुनलिनीतिच॥ वृंदापृथ्वीचसुभगाविश्वकाया
शिवासिता॥ विद्याधरीसुप्रसन्नातथालोकप्रसादिनी॥ वेण्याचजान्हवीचैवशांताशांतिप्रदायिनी॥ एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत्॥

भवेत्सन्निहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी ॥ विप्रेण वाऽयं पठनीयः ॥ सप्तवाराभिजप्त्वेन करसंपुटयोजितम् । प्रागुक्तमूलमंत्रेणेत्यर्थः ॥ मूर्ध्नि कु
र्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पंच सप्त वा ॥ स्नानं कुर्यान्मृदा पश्चादामंत्र्य च विधानतः ॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे । शिरसा धारयिष्यामि
रक्षस्व मां पदे पदे ॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते इति एतत्पूर्वो
क्तवचने शूद्रस्य विशेषोक्तेरत्र तदभावात् पुराणमंत्रपाठे शूद्रस्यानधिकाराच्च चिंत्यं ॥ सत्यपि सर्वेषां पूर्वोक्ते नास्य समुच्चय इति तत्वम् ॥ नृसिंह
पुराणे ॥ नद्यांस्नवल्कचरस्नायात् प्रतिस्रोतः स्थितो द्विजः ॥ तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥ कातीयानां नद्यामपि सूर्यमुखस्य स्नानम् ॥ त
त्रैव ब्रह्मांडपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रकम् ॥ अर्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥ इत्युक्तम् ॥ ललाट शिरः कंठ
बाहु हृदय नाभि पृष्ठ पार्श्वद्वयेषु तिलकं कृत्वा कुशासनोपविष्टः ॥ नमो नम इति त्रिर्जपेत् ॥ अथ तर्पणं व्यासः एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सन
कादयः ॥ अर्हंति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं ॥ मातृवर्गे जलित्रयमेकैकस्य ॥ विष्णुपुराणे तु ॥ त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपि निर्व
पेदिति दैवत्रय उक्ताः ॥ पाद्मे ॥ देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वांस्तर्पयेताक्षतोदकैः ॥ संतर्पयेत् पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचंदनैः ॥ शंखः ॥ सौवर्णेन राजते
नौदुंबरेण शृंगपात्रेण कुशेन वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ॥ तदभावे
निषिंचेत्तु दर्भैर्मंत्रेण वाप्यथ ॥ तृप्यत्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ॥ विधिज्ञो निक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥ सव्यं जान्वाच्य
ततः सतिलदक्षिणामुख इति तेनैवोक्ते दैवपित्र्योर्दक्षिणजानुपातः सिद्धः ॥ यमः ॥ द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिं ॥ गोशृंगमात्र

शू.कु.
३१

सुधृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत् ॥दक्षः॥ अग्नेस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः ॥ पितॄंस्तुकुशमूलाग्रैर्विधिः कौशोयथाक्रमम् ॥ योगयाज्ञव
ल्क्यः ॥ ब्रह्माणं तर्पयेत्सूर्वविष्णुंरुद्रंप्रजापतिम् ॥ देवान्छंदांसिवेदांश्चऋषींश्चैवसनातनान् ॥ आचार्यांश्चैवगंधर्वानाचार्यतनयांस्तथा ॥
संवत्सरंसावयवंदेवीश्चाप्सरसस्तथा ॥ तथादेवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतानपि ॥ सरितोऽथमनुष्यांश्चयक्षान्रक्षांसिचैवहि ॥ पिशाचांश्च
सुपर्णांश्चभूतान्यथपशूंस्तथा ॥ वनस्पतीनोषधींश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् ॥ विष्णुः ॥ ततः कृत्वानिवीतंतुयज्ञसूत्रमतंद्रितः ॥ प्राजाप
त्येनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥ कार्ष्णाजिनिः ॥ सनकश्च सनंदनश्च तृतीयश्चसनातनः ॥ कपिलश्चासुरिश्चैववोढुः पंचशिखस्तथा
॥ पाद्येऽस्यानंतरं ॥ मरीचिमत्र्यंगिरसौपुलस्तिंपुलहंक्रतुं ॥ प्राचेतसंवसिष्ठंचभृगुंनारदमेवच ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ अपसव्यंततः कृ
त्वाभूत्वाचपितृदिङ्मुखः ॥ पितॄन्दिव्यानदिव्यांश्चपितृतीर्थेनतर्पयेत् ॥ दिव्यांबरधरोध्रुवइत्यादयोवसवः ॥ अजैकपादादयोरुद्राइंद्र
धात्रादयआदित्याश्चप्रत्येकंसमुदितावा ॥ सएव ॥ कव्यवालंनलंसोमंयममर्यमणंतथा ॥ अग्निष्वात्ताः सोमपाश्चतथाबर्हिषदोऽपिच ॥
यदिस्याज्जीवत्पितृकएतान्विद्यात्तदापितॄन् ॥ तर्पणेयद्यप्यनेकप्रकाराः स्मृतिकौमुद्यांपाद्मादावुक्तास्तथापिकात्यायनसूत्रसंवादात्
शूद्रावाजसनेयिनइतिगौडोक्तदक्षसंवादात्स्नानादौदर्शनाच्चयोगयाज्ञवल्क्योक्तएवायंप्रकारः ॥ शूद्राणामितितत्त्वं ॥ एवंवैश्वदेवा
द्यपिकातीयमेव ॥ अथप्रयोगः ॥ यथामृद्गोमयकुशतिलपुष्पाक्षतानादायनद्यादौगत्वापाणिपादंप्रक्षाल्यानामिकाभ्यामेककुशपत्रात्मके
पवित्रेधृत्वाकुशोपग्रहः ॥ ऊर्ध्वकेशिविरूपाक्षिमांसशोणितभोजने ॥ तिष्ठदेविशिखाबद्धेचामुंडेह्यपराजिते ॥ इत्युक्त्वाशिखांबध्वाचम्यदे-

३१

त्राकालौ स्मृत्वा मम सर्वपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःस्नानमहं करिष्ये ॥ तीर्थे तु सागरस्वनं निर्घोषदंड हस्तासुरांतक ॥ जगत्स्रष्टा
जगन्मर्दीन मामित्वां सुरेश्वर ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पांतदहनोपम ॥ भैरवायनमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसीति संप्रार्थ्य ॥ वरुणायनम
इति जलमालभ्य तेनैवावर्त्येन मोऽ श्वोमम पापं यात्वित्यंजलिं बहिः क्षिप्त्वाऽ मुकतीर्थायनमइत्यंजलिं दत्वा मृदमादाय कटिं बस्त्यूरुजंघापा
दकरान्त्रिर्विलिप्य प्रक्षाल्यैकं जले परं स्थले पादं कृत्वा विष्णवेनमइति सर्वांगं मृदालिप्त्वा सूर्याभिमुखो द्वित्रिद्वादशवा निमज्याऽश्वोनमइत्युन्मृ
ज्यनिमज्योन्मृज्याचम्य तथैव रुद्रायनमइति गोमयेनालिप्य स्नात्वाचम्य कुशैर्मार्जयेत् ॥ वरुणायनमइत्यष्टवारं परमात्मनेनमः अग्नये
नमः वायवेनमः सूर्यायनमः सवित्रेनमः यज्ञायनमइति निमज्याऽश्वोनमइति द्वाविंशतिवारं यज्ञाग्नयेनमइति त्रिर्जातवेदसे सवित्र
त्रित्यत्यादिभ्योनमइति सवित्रेइत्येतैः नाभिन आनाभिदर्भैः पावयित्वा परमात्मनेनमइति सवित्रेनमइत्यंतैः पुनः पावयित्वा नमइति त्रिः
परमात्मनेनमइतिवा अघमर्षणं कृत्वा स्नात्वा विष्णवेनमइति स्मृत्वा ब्रह्मादिदेवास्तृप्यंतां नमइति वा देवतीर्थेन त्रिः सव्येन देवान्निवीति कृष्ण
द्वैपायनादिऋषयस्तृप्यंतामिति द्वौ द्वावित्यृषीनपसव्येन सोमपितृमदादिपितरस्तृप्यंतामित्यंजलित्रयं त्रिर्दत्वा धौतेवाससी परिधाय मृद
रूकरौ प्रक्षाल्याचम्य वेणुपत्राकारमर्धचंद्रं वर्तुलं वा तिलकं कृत्वा मुद्रादि कृत्वा धृत्वा वा नमो ब्रह्मणे विष्णवे सवित्रे मित्राय वरुणाय दि-
ग्भ्यो दिग्देवताभ्य इति प्रत्येकं जल पुष्पांजलिरित्याचार्यचूडामणिः ततउदितं सूर्यं रक्तचंदनाक्षतपुष्पैरष्टदले भ्यर्च्य तद्युक्तमर्घ्यं नमोवि
वस्वते तुभ्यं भास्वते विष्णुतेजसे नमः सवित्रे जगच्चये सवित्रकर्मदायिने इत्यर्घं दद्यादिति कल्पतरौ ॥ उदितं सूर्यं रक्तचंदनाक्षतपुष्पैरभ्यर्च्य

तद्युतमंजलित्रयंदद्यादितिकल्पतरौ॥ ततः सूर्यमंडलस्थायपरमात्मनेनमइतिपुनरर्घ्यंदत्वाब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्योनमइतिवाविष्णुशिवनाम्नादिवा
यथाशक्त्यावर्त्य नमःसवित्रेजगदेकचक्षुषेजगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे॥ त्रयीमयायत्रिगुणात्मधारिणेविरिंचिनारायणशंकरात्मनेनम
इतिनमस्कुर्यात् एवंस्नानंप्रातर्मध्यान्हेचकार्यं॥ अशक्तोमध्यान्हएव॥ गृहेउष्णोदकेनस्नानेप्येवम् आतुरादिनास्नानाशक्तौदर्भै-
र्मार्जिनंभस्मस्नानंगोरजसावार्द्रवस्त्रेणांगमार्जनंकार्यम्॥ जाबालिः॥ अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुकर्मिणां॥ आर्द्रेणवाससा
वापिमार्जनंदैहिकंविदुः॥ विद्वत्सरस्वतीप्राप्तंस्नानंसारस्वतंविदुः ॥ विप्रवाक्येनेत्यर्थः॥ मार्जनंमानसंवास्नानंकार्यम्॥ यथा॥ध्या
येदादित्यसंकाशंवासुदेवंचतुर्भुजम्॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम्॥ तत्पादोदकजांधारांनिपतंतींस्वमूर्द्धनि॥ चिंतयेद्ब्रह्मरंध्रेण
प्रविशंतींस्वकांतनुं॥ तयासंक्षालयेत्सर्वमंतर्देहगतंमलम्॥ तथा अपवित्रःपवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा॥ यःस्मरेत्पुंडरीकाक्षंसबाह्याभ्यं
तरःशुचिरिति॥ ततः कांस्यपात्रेआज्येप्रतिबिंबमवलोक्य आज्यंतेजःसमुद्दिष्टमाज्यंपापहरंस्मृतम्॥ आज्यंसुराणामाहार आज्ये
लोकाःप्रतिष्ठिताः॥ कामधेनुषुसंभूतंसर्वक्रतुषुसंस्थितम्॥ देवानामाज्यमाहारमतःशांतिंप्रयच्छमे इतिविप्रायदत्वादक्षिणांदद्यात्॥ एतद्वि
ष्णुधर्मोत्तरेस्पष्टम्॥ ततोमध्यान्हेपूर्ववत्स्नात्वाब्रह्मयज्ञंकुर्यात् ॥ तत्रच ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानिकल्पानितिश्रुतेर्वेदाथर्व
पुराणानिसेतिहासानिशक्तितः॥ जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् इतियाज्ञवल्क्योक्तेश्चपुराणभारतादिपाठविधानेपि
शूद्रस्यपाठाप्रसक्तेः श्रवणस्यैवकर्मांगत्वात्पुराणश्रवणमेवब्रह्मयज्ञमितिकेचित्॥ तन्न नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापये

दितियाज्ञवल्क्योक्तेनमस्कारेणतस्यबाधात्॥ तत्रयोनमसास्वध्वरइतिश्रुतेर्यज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिवचनाच्चनमोनमोनमइतित्रिर्जपे
दितिस्मृतिकौमुद्यामुक्तम्॥ तत्वंतुवेदादीनामर्थबाधेस्वरूपस्यैवग्रहणात् नमः श्रुतेश्चतदंतत्वेनाप्युपपत्तेर्नमोंतः शब्दैः कार्यमिति। तद्यथा दर्भास
नेउपविश्यान्चम्यपरमेश्वरप्रीत्यर्थंब्रह्मयज्ञंकरिष्येइतिसंकल्प्योपस्थंकृत्वादर्भगर्भंब्रह्मांजलिंकृत्वानमोनमोनमइतिजपेत्॥ यद्वातत्रऋग्वे
दायनमः एवंयजुर्वेदाय॰ सामवेदाय॰ अथर्ववेदाय॰ शिक्षायै॰ कल्पाय॰ व्याकरणाय॰ निरुक्ताय॰ ज्योतिषाय॰ छंदोविचित्यै॰
अध्यात्मविद्यायै॰ इतिहासपुराणेभ्यो॰ तर्कविद्यायै॰ पूर्वमीमांसायै॰ उत्तरमीमांसायैनमइतिजपित्वा देवताभ्यः पितृभ्यश्चमहायो
गिभ्यएवच॥ नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमइतित्रिर्जपित्वा विद्याधरतपोयोनिरयोर्निविष्णुरीडितः॥ वाग्यज्ञेनार्चितोदेवःप्री-
यतांमेजनार्दनइत्युक्त्वाउदकंस्पृशेत्॥ अथतर्पणम्॥ तच्चब्रह्मणेनमइतिनमोंतैर्मंत्रैः कार्यंतस्यनमः शब्दोक्तेरितिकेचित्॥ अन्येतु
तृप्यतामित्योंकारपूर्वमितिकातीयसूत्रस्यतृप्यतांशब्दस्यत्यागेमानाभावात्तदंतावित्याहुः॥ आसनेदक्षिणंजान्वाच्यसमदर्भाक्षतैर्हस्तद्व
येनदेवतीर्थेनतर्पयेत्॥ तच्चमदनपारिजातेयोगियाज्ञवल्क्यः॥ कातीयसूत्रानुसारेणोच्यते॥ यथाब्रह्मातृप्यताम् विष्णुस्तृप्यताम्॥ रु
द्रः। प्रजापतिः। देवाः। छंदांसि। वेदाः। ऋषयः। पुराणाचार्याः। गंधर्वाः॥ इतराचार्याः॥ संवत्सरः। सावयवः। देव्यः। अप्सरसः।
देवानुगाः। नागाः। सागराः। पर्वताः। सरितः। मनुष्याः यक्षाः॥ रक्षांसि पिशाचाः। सुपर्णाः। भूतानि। पशवः। वनस्पतयः। ओ-
षधयः। भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम्॥ आचार्यचूडामणौतु प्राजापत्यंते देवायक्षास्तथानागागंधर्वाप्सरसोसुराः॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च

तरवोजंभकाः खगाः॥ विद्याधराजलाधारास्तथैवाकाशगामिनः॥ निराहाराश्च येजीवाः पापेधर्मेरताश्चये॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयतेसलिलंमयेति
मात्स्योक्तेर्नतर्पण मुक्तम्॥ अथऋषयः॥ निवीतंकृत्वोदगग्रदर्भमध्येन प्रजापतितीर्थेनतिलाक्षतमिश्रौद्वौद्वावंजलीन्मंत्रावृत्त्यादद्यात्॥ सन
कः। सनंदनः। सनातनः। कपिलः। आसुरः। वोढः पंचशिखः॥ अथपितृतर्पणम्॥ दक्षिणाभिमुखः सव्यंजान्वाच्य प्राचीनावीती॥ पितृतीर्थेन
द्विगुणदर्भैस्तिलमिश्रांस्त्रींस्त्रीनंजलीन्दद्यात्॥ वसवस्तृप्यताम्॥ रुद्राः। आदित्याः। मरुतः। अश्विनौ। कव्यवालनलस्तृ०। सोमः। यमः
॥ अर्यमाः॥ अग्निष्वात्ताः। सोमपाः॥ बर्हिषदः। यमः। धर्मराजः। मृत्युः। अंतकः। वैवस्वतः। कालः। सर्वभूतक्षयः। औदुंबरः। दध्नः। नी
लः। परमेष्ठी वृकोदरः। चित्रः। चित्रगुप्तः। जीवत्पितृकोप्येतदंतान्सर्वांस्तर्पयेत्॥ ततः स्वपितृतर्पणम्॥ पितृभ्योनमइत्यावाह्य काश्यपगोत्रः
अस्मत्पिताऽमुकदासस्तृप्यताम्॥ एवंत्रिः। एवंपितामहः॥ प्रपितामहः॥ पितृभ्योनमइतिषट्त्रिर्मधुशब्देनवा अंजलिंप्रसिंचेत्॥ अस्मन्मा
ताकाश्यपगोत्राऽमुकदेवीदातृप्यतां॥ एवंपितामही। प्रपितामही। सापत्नमाता। एवंपितृभ्योनमः आवाह्य मातामहः प्रमातामहः। वृद्धप्रमा
तामहः॥ एवंमातामही। प्रमातामही॥ वृद्धप्रमातामही॥ एवंस्वभार्या। पुत्रः कन्या। पितृव्यः। मातुलः। स्वभ्रातातत्पत्न्यः॥ पितृष्वसा। मातृ
ष्वसा। स्वभगिनी। सापत्यासभर्तृकेतितिसृषु॥ श्वशुरः। गुरुः। सखा। मित्रभूतः। यद्वा आब्रह्मस्तंभपर्यंतंदेवर्षिपितृमानवाः॥ तृप्यंतुपितरः
सर्वेमातृमातामहादयः॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनां॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तुतिलोदकमिति॥ यत्तु मदनपारिजातेहा-
रीतः॥ वसित्वावसनंशुष्कं स्थलेनिस्तीर्णबर्हिषि॥ विधिज्ञस्तर्पणंकुर्यान्नतुपात्रेकदाचनेति॥ तदनुद्धृतोदकस्थलतर्पणपरं। उद्धृतसएवपा

त्राह्य जलमादाय स्वयंपात्रांतरेक्षिपेत् जले पूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले न तु बर्हिषि योगयाज्ञवल्क्यः यद्युद्धृतेन सिंचेत तिलान्संमिश्रयेज्जले॥ अतो
न्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणे ः॥ एतच्च गृहे पुत्रवता न कार्यम्॥ सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा॥ भृत्यपुत्रः कलत्रार्थी न कुर्यात्तिल
तर्पणमिति मरीचिस्मृतेः॥ ततः ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते गृण्हंतु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति तीरे स्थले वस्त्रं पीडयेत्॥
आचार्यचूडामणौ तु ये बांधवा बांधवा वा ये च जन्मनि बांधवाः॥ ते तृप्तिमखिला यांतु ये वास्मत्तोभिकांक्षिणः॥ नमो नम इति शाठीपीडन
मुक्तम्॥ ततः सव्येन विष्णुपुराणोक्तैस्तर्पयेत्॥ देवासुरास्तथा नागा यक्षगंधर्वराक्षसाः॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्मांडास्तरवः
खगाः॥ जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जंतवः॥ तृप्तिमेतेन यांत्वाशु मद्दत्तेनांबुनाखिलाः॥ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥ ये बांधवा बांधवा वा ये न्ये जन्मनि बांधवाः॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु मया दत्तैस्तिलोदकैरिति॥ संक्षेपस्तु
॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तृप्यतु॥ इत्येकांजलिः॥ ततो ब्रह्मणे नमः विष्णवे॰ रुद्राय॰ सवित्रे॰ मित्राय॰ वरुणाय नम इति जले संपूज्य ह
स्तेन पुनः ब्रह्मणे नमः अग्नये॰ पृथिव्यै॰ ओषधिभ्यो नमः॥ वाचस्पतये॰ विष्णवे॰ महद्भ्यः॰ अद्भ्यः॰ अपांपतये॰ वरुणाय नम
इति तर्पणं कृत्वा मुखं संपूज्य देवेभ्यो नम इति विसर्जयेत्॥ ॥ इति कमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मकमलाकरे शूद्रस्य स्नानतर्पणादि॥
॥ अथ देवपूजा॥ सा च विश्वेश्वरादिजीर्णलिंगार्चादौ स्वस्थापितपार्थिवलिंगादौ स्पर्शसहिता कार्या॥ शालग्रामस्फटिकद्विजस्थापित
लिंगार्चादौ स्पर्शरहिता दूरतः कार्या॥ यदाप्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रवद्भिर्यथाविधि॥ तदाप्रभृति शूद्रश्च योषिद्वापि न संस्पृशेदिति नारदीयात्॥

एतच्च प्रागुक्तम् ॥ साचनाम्नाकार्या ॥ एवंस्त्रिया अपि ॥ विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्यानचान्यथेति मदनपारिजाते विधवाधर्मे स्कांदोक्तेः ॥
तन्त्रैवपाद्मे ॥ आदित्यंगणनाथंचदेवींरुद्रंचयथाक्रमम् ॥ नारायणंविशुद्धाख्यमंतेचकुलदेवताम् ॥ निगमः ॥ ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासूर्यमग्निं
गणाधिपम् ॥ दुर्गांसरस्वतींलक्ष्मींगौरींवानित्यमर्चयेत् ॥ यत्तुमनुः ॥ जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् ॥ देवताराधनंचैवस्त्रीशूद्रपत
नानिषडिति ॥ तद्विहितभिन्नपरम् ॥ मात्स्ये ॥ सौवर्णीराजतीवापिताम्रीरत्नमयीतथा ॥ शैलीदारुमयीवापिलोहसंघमयीतथा ॥ लोह
संघः पंचधातुरसाः ॥ रीतिकाधातुयुक्तावाताम्रकांस्यमयीतथा ॥ शुभदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते ॥ अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तिंया
वदेवतु ॥ गृहेषुप्रतिमाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः ॥ भागवते ॥ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ॥ शिवार्चनचंद्रिकायांपाद्मे ॥ वैदि
कोमिश्रितोवापिविप्रादीनांविधीयते ॥ तांत्रिकोविप्रभक्तस्यशूद्रस्यापिप्रकीर्तितः ॥ तत्रोपचाराअनेकविधाराघवभट्टैः पदार्थादर्शेउ
क्ताः ॥ आचारचिंतामणौ ॥ सपर्याविविधाः प्रोक्तास्तासामेकांसमाश्रयेत् ॥ गंधादिकानिवेद्यांतापूजापंचोपचारिका ॥ अथदशोपचाराः ॥
अर्घ्यपाद्यमाचमनमधुपर्कासनानिच ॥ गंधादिपंचकंचेतिउपचारादशोदिताः ॥ अथषोडशोपचाराः ॥ आसनंस्वागतंचार्घः पाद्यमाचम
नंतथा ॥ मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानिच ॥ गंधपुष्पेधूपदीपौनैवेद्यंचंदनंतथा ॥ अथाष्टदशोपचाराः ॥ आसनावाहनंचार्घ्यंपाद्यमा
चमनंतथा ॥ स्नानंवस्त्रोपवीतंचभूषणानिचसर्वशः ॥ गंधपुष्पेतथाधूपंदीपंनैवेद्यमेवच ॥ माल्यानुलेपनंचैवनमस्कारविसर्जने ॥ अथ
षड्त्रिंशोपचाराः ॥ आसनाभ्यंजनेतद्वदुद्वर्तनविरूक्षणे ॥ संमार्जनंसर्पिरादिस्नपनावाहनेततः ॥ पाद्यार्घाचमनीयंचस्नानीयमधुपर्ककौ ॥

पुनराचमनीयंचवस्त्रंयज्ञोपवीतके ॥ अलंकारोगंधपुष्पेधूपदीपौतथैवच ॥ तांबूलानिचनैवेद्यंपुष्पमालास्तथैवच ॥ अनुलेपंचशय्याचचामरं
व्यजनंतथा ॥ आदर्शदर्शनंछत्रंनमस्कारोथवर्तनम् ॥ गीतवाद्येचदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ॥ दंतकाष्ठप्रदानंचततोदेवविसर्जनम् ॥
उपचाराइमेज्ञेयाषट्त्रिंशत्सुरपूजने ॥ अन्येचतुःषष्ट्युपचाराः तेचकाम्यपूजायां ॥ एतेविकल्पायथाविभवंबहुचपरिशिष्टे ॥ एकंविना
यकेकुर्यात्द्वेसूर्येत्रीणिशंकरे ॥ चत्वारिकेशवेदद्यात्सप्ताश्वत्थेप्रदक्षिणाः ॥ अन्यत्रतु एकाचंड्यांरवेःसप्ततिस्रोदद्याद्विनायके ॥ च
तस्रोविष्णावेदेयाः शिवस्यार्धप्रदक्षिणा ॥ वृषंचंडंवृषंचैवसोमसूत्रंपुनर्वृषम् ॥ चंडंचसोमसूत्रंचपुनश्चंडंपुनर्वृषम् ॥ अपसव्यंयतीनांतु
सव्यंतुब्रह्मचारिणाम् ॥ सव्यापसव्यंगृहिणामेवंशंभोःप्रदक्षिणा ॥ तथाग्नेये ॥ प्रदक्षिणत्रयंकुर्याच्छिवस्यायतनेबुधः ॥ लैंगे ॥ सव्यं
व्रजेत्ततोसव्यंप्रनालंनैवलंघयेत् ॥ तथा उरसाशिरसाचैवमनसावचसातथा ॥ पद्भ्यांकराभ्यांजानुभ्यांप्रणामोऽष्टांगउच्यते ॥ अपिपूजाचदेव
तीर्थेनकार्या ॥ मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानिदेवतीर्थेनेतिहारीतोक्तेः ॥ ब्राह्मे ॥ ब्रह्मांगलग्नंविप्रेभ्योवैष्णवंचप्रदीयते ॥ रुद्रांगलग्नमग्नौतु
दहेत्सर्वंचतत्क्षणात् शिष्टेभ्यस्त्वन्यदेवेभ्योदत्तंदीनेषुनिक्षिपेत् ॥ मदनपारिजातेगारुडे धात्रीफलेनयत्पुण्यंजयंत्याःसमुपोषणे ॥ स्वर्गेंद्रस
लभेन्मर्त्यस्तुलसीपूजनेनतत् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ शतपुष्पंबिल्वपत्रंचंपकंतगरंतथा ॥ करवीरंतथाश्वेतंपालाशकुशपुष्पकम् ॥ वनमालाप्य
शोकंचसेवंतीकुब्जमालती ॥ त्रिसंध्यंचतथाश्वेतंकुंदंचशतपत्रकम् ॥ मल्लिकाचैवजातीचसर्वपुष्पादिशिष्यते ॥ पत्राण्यपितत्रैव ॥ अ
पामार्गभृंगराजंशमीपत्रंचखादिरम् ॥ दूर्वाचकुशपत्रंचदमनंगरुकंतथा ॥ ततःश्रेष्ठंबिल्वपत्रंततश्चतुलसीवरा ॥ पल्लवान्यपिचे

षांस्युः शस्तान्यर्चाविधौहरेः ॥ अगस्त्यवृक्षसंभूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ॥ येर्चयिष्यंतिदेवेशंतैः प्राप्तंवैष्णवंपदम् ॥ तथा ॥ तुलसीमालया
विष्णुः केतक्यावापिपूजितः ॥ समासहस्रं सुप्रीतो भवते मधुसूदनः ॥ शिववर्ज्यानि तत्रैव ॥ जपावंधूकसिंदूरंतथात्रैसंधिके ह्युभे ॥ नदंतीके
तकीयूथीमालती कुटजानिवा ॥ घुसृणंच कुमारंच प्रमादेनापिनार्पयेत् ॥ बर्बरीसर्जपत्राणितथाच कुमुदद्वयम् ॥ विष्णुरहस्ये ॥ जलंपर्युषितं
त्याज्यंपत्राणि कुसुमानिच ॥ तुलस्यगस्त्यबिल्वानिगांगंवारिनदुष्यति ॥ विशेषस्तुमत्कृते निर्णयसिंधौ पूर्तकमलाकरेचज्ञेयः ॥ अथती
र्थमहिमा ॥ स्कांदे ॥ शालग्रामोद्भवो देवोयत्र द्वारवतीभवः ॥ उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्यानिवर्तते ॥ हेमाद्रौ लक्षणकांडे स्कांदे ॥ कुंकु
मंचंदनंपत्रं नैवेद्यंसुसमंजलम् ॥ शालग्रामशिला लग्नंतीर्थकोटिशताधिकम् ॥ पाद्मे ॥ सस्नातः सर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः ॥ शा
लग्रामशिलातोयैर्योभिषेकंसमाचरेत् ॥ गंगागोदावरीरेवा नद्योमुक्तिप्रदास्तुयाः ॥ तावसंतीहसर्वत्रशालग्रामशिलाजले ॥ गौतमांब
रीषसंवादे ॥ येषांधौतांघ्रिगात्राणिहरेः पादोदकेनवै ॥ अंबरीषगृहेतेषांदासोहंवंशगः सदा ॥ हरेः स्नानावशेषंतुजलंयस्योदरेस्थितम् ॥ अं
बरीषप्रणम्योच्चैः पादपांसुः प्रगृह्यताम् ॥ गर्जंति तावदन्यानितीर्थानिभुवनत्रये ॥ यावन्नप्राप्यतेतीर्थंशालग्रामाभिषेचनम् ॥ जन्मप्रभृ
तिपापानांप्रायश्चित्तंयदीच्छसि ॥ शालग्रामशिलावारिपापहारिनिषेव्यताम् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ गंगाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणिपु
ण्यानियानिकुरुजांगलयामुनानि ॥ कालेनतीर्थसलिलंविनिहंतिपापंपादोदकंभगवतस्तुपुनातिसद्यः ॥ ब्रह्मचारीसव्रतीच आश्र
मीचसदाशुचिः ॥ विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिविग्रहे ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ देहः शुद्ध्यतिचाप्यात्मापीत्वापादोदकंहरेः ॥ नित्यनैमित्ति

केकाम्येपीत्वाभुक्त्वानदुष्यति॥ व्रतादौविष्णुपादोदकंपीत्वानंतरंभुक्त्वानदुष्यति॥ कृत्वेतिपाठेनित्येकाम्येचएकादशीव्रतादौनैमित्तिकेसांवत्स
रिकश्राद्धादौपादोदकंपीत्वातत्कर्मकृत्वानदुष्यंतीत्यर्थः॥ ननु जलस्यापिनरश्रेष्ठप्राशनाद्दोषजायते॥नित्यक्रियानिवर्तेतका
म्यनैमित्तिकैःसहेतिकालिकापुराणात्॥नतुतत्कर्मकृत्वानदुष्यतीत्यर्थः॥ अभुक्तेभुक्तवतोयमितिनिषेधाच्चकथंकर्मार्हितेइतिचेन्न॥
सामान्यस्यविशेषेणबाधात्॥ रागप्राप्तनिषेधाच्च॥विष्णवर्चायांशिलार्चागुरुषुनरमतिर्वैष्णवेजातिबुद्धिर्विष्णोर्वैष्णवानांकलिमलमथने
पादतीर्थेषुबुद्धिःविष्णोस्तन्नाम्निमंत्रेसकलकलुषहेशब्दसामान्यबुद्धिर्विष्णौसर्वेश्वरेशेतदितरसमधीर्यस्यवानारकीसइतिदोषदर्शना
च्च॥ तच्चपूजांगेष्वयम्॥ तदुत्तरांगत्वात्॥ येतुउपवासदिनेप्राक्कर्मणश्चनपिबंतितेभ्रांताः॥ अशितानशिताह्यापोजलेनैवहिपारये
दितिदर्शनाच्चेतिविष्णुवाजपेयिनः॥ गरुडपुराणे॥जलंनयेषांतुलसीविमिश्रंपादोदकंचक्रशिलासमुद्भवम्॥नित्यंत्रिसंध्यंप्लवतेनगात्रं
खगेंद्रतेधर्मबहिष्कृतानराः॥ आन्हिकप्रदीपे॥ सूतकेमृतकेवापिआशौचंनैवविद्यते॥तेषांपादोदकंमूर्ध्निप्राशनंयेचकुर्वते॥ अंतकाले
पियस्येहदीयतेपादयोर्जलम्॥सोपिसद्गतिमाप्नोतिपापाचारोबहिष्कृतः॥ भुक्त्वापीत्वाविशङ्कःस्यात्पीत्वापादोदकंहरेः॥ स्कांदेशिवव
चनं॥ दृष्टिपूतंतुयत्तोयंविष्णुनाप्रभविष्णुना॥ तद्धैपापहरंपुत्रकिंपुनःपादयोर्जलम्॥विष्णुरहस्ये॥ विष्णुपादोदकंपीत्वापश्चाद्दत्त
चित्शंकया॥ यश्चाचामतिसंमोहात्ब्रह्महत्यांसविंदति॥ गारुडे॥ पादोदकंपिबेन्नित्यंनैवेद्यंभक्षयेद्धरेः॥शेषंचमस्तकेधार्यमितिवेदानु
शासनं॥ शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमस्तके॥ प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महासनिगद्यते॥ शालग्रामशिलातोयंपिबेत्सोमकरेणतु॥

अज्ञानादेंदद्वं प्रोक्तंज्ञानादद्वंसमाचरेत्॥ विष्णोः पादोदकंपीत्वा कोटिजन्माघनाशनम्॥ नदेवाष्टगुणंपापंभूमौबिंदुनिपातनात्॥ भक्तिर्न्च
द्रोदये॥ आयसेचतथाकांस्येकांष्ठेवालांबुकेतथा॥ उधृत्यपादसलिलंमद्यतुल्यंविनिर्दिशेत्॥ श्रीविष्णोः पादसलिलंकरे कृत्वासुरर्वक्षि
पेत्॥ अदत्वापिव्रतेतोयंरौरवेनरकेवसेत्॥ अदत्वाविष्वक्सेनादिभ्यइतिशेषः॥ ग्रहणमंत्रोहलायुधे। अकालमृत्युहरणंसर्वव्या
धिनिवारणम्॥ विष्णोःपादोदकंपीत्वाशिरसाधारयाम्यहमिति हेमाद्रौमाधवीयेचस्कांदे॥ एकादश्यामुपोष्याथयोश्नातिद्वादशीदिने॥ नै
वेद्यंतुलसीमिश्रंहत्याकोटिविनाशनम्॥ यत्तुश्रीदत्तीये॥ आचारादर्शे॥ सात्वतीमिषुत्यकुलाभक्षयंतीतिचेन्निवेदनसमानकर्तृकभ
क्षणोक्तेः॥ परेणनिवेदितेस्वत्वाभावाद्देवद्रव्यंगुरुद्रव्यंयत्नेनपरिवर्जयेदितिनिषेधात् स्पृष्ट्वादेवलकंचैवसवासा जलमाविशेदितिनि
षेधात्स्पृष्ट्वायूपंदिवाकीर्तिदेवद्रव्योपजीविनम्॥ सवासाजलमाविश्यघृतंप्राश्यविशुध्यतीतिस्मृतेश्च॥ विशेषोमत्कृतेआचारदीपे
ज्ञेयः॥ अथशूद्रस्यवैश्वदेवः॥ शंखः॥ पंचयज्ञविधानंतुगृही नित्यंनहापयेत्॥ यमः॥ ब्रह्मयज्ञोदेवयज्ञःपितृयज्ञस्तथैवच॥ भू
तयज्ञोनृयज्ञश्चपंचयज्ञाःप्रकीर्तिताः॥ सचलौकिकाग्नौकार्यः॥ वैवाहिकेग्नावित्याचार्यइतिविज्ञानेश्वरः॥ अतएवतंत्ररत्नेस्थपतीष्टिर्लौ
किकेग्नावुक्ता॥ येतुलौकिकाग्नावपिशूद्रस्यनभवतीत्याहुस्तेभूर्खाएव॥ विज्ञानेश्वरापरार्कमेधातिथयोप्येवमाहुः॥ तत्रापिपाकाग्नौकार्यः॥
गृह्याग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः॥ यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीयते॥ इतिमनूक्तेः॥ असंभवेशातातपः॥ लौकिके
वैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेजलेक्षितौ॥ वैश्वदेवस्तुकर्तव्यःपंचसूनापनुत्तये॥ सचपक्केनापिकार्यः॥ स्थपतीष्टिवत्॥ अन्यथातत्राप्यामं-

स्यादितिकेचित् ॥ पक्वमुच्छिष्टमुच्यते इत्युक्तेः स्वकर्तृक आमेनैवेति स्मार्तगौडाः ॥ तत्र वैश्वदेवे मन्वाद्यैर्नानाप्रकारा उक्ताः ॥
तेषु मनूक्तो निरग्निर्द्विजपरः ॥ तस्य कातीयसूत्रोक्ते गृह्याग्निं विनानधिकारादिति स्मृतिकौमुदीकारः ॥ तन्न निरग्नेः शाकलमंत्रै
र्होमाद्युक्तेः ॥ तदाह मदनपारिजाते च वसिष्ठः ॥ अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयं ॥ हुत्वा शाकलमंत्रैस्तु शेषाद्भूतब-
लिं हरेत् ॥ शाकलमंत्राः देवकृतस्यैनसोऽइति षट् शूद्रस्यापि प्रागुक्तरीत्या कातीयकर्मोक्तिरेतद्देवतानाम्ना होमः ॥ न तु मनूक्तः ॥ शू
द्रस्य श्रुतिश्रवणाभावेन तत्कर्मण्यनधिकारात् ॥ तेन येषां कठादीनां शाखायां वैश्वदेवो नोक्तस्तेषां मनूक्तः ॥ यद्वा शूद्राणां
पुराणश्रवणाधिकारात्तदुक्तो वैश्वदेवस्तैः कार्यः ॥ तथा मार्कंडेयपुराणे ॥ ततः संपूजयेद्वह्निं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात् ॥ प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात्प्र
जानां पतये ततः ॥ तृतीयां चैव गृह्याभ्यः कश्यपाय तथापरां ॥ ततोऽनुमतये दद्याद्दद्याद्गृहबलिं ततः ॥ पर्जन्यायांभो धरित्रीणां दद्यात्तु मणिके त्रयम्
वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमं ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च
उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ॥ स्वधा नम इत्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥ कृत्वापसव्यं वायव्यां यक्ष्मैतत्त्रावनेजनं ॥ ततस्तोयमुपा
पादाय तेषां नाम्ना क्षिपेद्बुधइति ॥ विष्णुपुराणेप्येवं होममुक्त्वा बलौ विशेष उक्तः ॥ तच्छेषं मणिके पृथ्वी पर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः ॥ द्वा
रे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ॥ इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेंदवे ॥ प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्धुतशेषात्मकं बलिम् ॥ प्रागुत्तरे च
दिग्भागे धन्वंतरिबलिं विदुः ॥ वायव्ये वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशां ॥ ब्राह्मणे चांतरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिं ॥ विश्वेदेवान्विश्व

भूतांस्ततोविश्वपतीन्पितॄन् यक्ष्माणंचसमुद्दिश्यबलिंदद्यान्नरेश्वर कातीयसूत्रेपिइदमेवबलिहरणंकिंचिन्न्यूनम् तेनशूद्रेपीदमेव न
त्रस्वाहाकारेनमस्कारोमंत्रः शूद्रेविधीयते इतिभारतोक्तेर्होमेस्वाहाशब्दोबलौनमः शब्दः इतिस्मृतिकौमुदी तन्ननमस्कारेणमंत्रेणेत्येत
द्विरोधात् तच्चबलिदानंगृहदेशेषुकार्यं अग्नेःपश्चाद्वा अथप्रयोगः दर्भहस्तः आचम्यतूष्णींप्राणानायम्यवादेशकालौस्मृत्वापंचसूनाप
नुत्तयेपरमेश्वरप्रीत्यर्थंवैश्वदेवंकरिष्येइतिसंकल्प्यस्थंडिलंसमृज्योपलिप्योल्लिख्यांगुष्ठानामिकाभ्यांमृदमुद्धृत्याभ्युक्ष्यलौकिकाग्निं
संस्थाप्याग्नयेनमः मुखंयःसर्वदेवानांहव्यभुक्कव्यभुक्तथा पितृणांचनमस्तस्मैविष्णवेपावकात्मने इतिसंपूज्य पर्युक्ष्याग्नौच
रुपाकंकृत्वागृहान्नेनतंडुलैराज्यप्लुतैःफलैर्वाकुर्य्यात् तद्द्रव्यमग्नौनिधायोद्वास्याभ्युक्ष्यहस्तेनघृतप्लुतंजुहुयात् आहुतीर्द्वादशपर्वपू
रिकाआमलकमात्रावा यथा अग्नयेनमः इदमग्नयेनममेतित्यागः एवमग्रेपि वायवे॰ सूर्याय॰ प्रजापतये॰ अग्नये॰ ब्रह्मणे॰
इतिषट् इतिशाकलहोमः अथपौराणः ब्रह्मणे॰ प्रजापतये॰ गृह्याभ्यो॰ कश्यपाय॰ अनुमतये॰ विश्वेभ्योदेवेभ्यो॰ अग्नये
स्विष्टकृते इति ततःपर्युक्ष्य विभूतिंधृत्वानमस्कुर्यात् विज्ञानेश्वरमतेदेवताभ्यः पितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच नमःस्वाहायैस्व
धायैनित्यमेवनमोनमइत्येतेनसकृद्धोमः नमइत्येवमंत्रेणाहोमइत्येके मदनपारिजातेपरिशिष्टेशाकंवायदिवापत्रंमूलंवायदिवाफलम्
संकल्पयेद्यदाहारेतेनाग्नौजुहुयादपि व्यासः जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंतैलक्षारविवर्जितम् दध्यक्तंपयसाभ्यक्तंतदभावेंभसापिवा चतु
र्विंशतिमते अलाभेयेनकेनापिफलशाकोदकादिभिः पयोदधिघृतैःकुर्याद्वैश्वदेवंस्रुवेणतु हस्तेनामादिभिःकुर्यादद्भिरंजलिनाज

ले इतिदेवयज्ञः अथभूतयज्ञः मध्येपर्जन्याय॰ अद्भ्यो॰ पृथिव्यै॰ द्वारशाखयोः धात्रेनमः इदंधात्रे॰ एवमग्रेपि विधात्रेनमः प्र
दिशं वायवे॰ प्रतिदिशंदिग्भ्यो इंद्राय॰ धर्मराजाय॰ वरुणाय॰ इंदवे ईशान्यांधन्वंतरये॰ वायव्यांवायवे॰ ब्रह्मणे अंतरिक्षाय॰ सूर्या
य॰ उत्तरेविश्वेभ्योदेवेभ्योनमः विश्वेभ्योभूतेभ्यो॰ भूतानांपतयेनमः ततः दक्षिणे प्राचीनावीती पितृभ्यः स्वधानमः इदंपि
तृभ्यः जलस्पर्शः अयंकातीयः पक्षः पौराणश्च स्वधाशब्दोनेत्येके पात्रंप्रक्षाल्यवायव्येयक्ष्मेतत्तेइतिनिनयेत् इदंयक्ष्मणे
अथवा देवताभ्यःपितृभ्यश्चेत्यनेनैवभूमौबलिः तेनैवपितृयज्ञइत्येके आचार्यचूडामणौतु ॐ भूः स्वाहेतिविप्रेणोक्तेनमोन
मइतिस्वयंजुहुयात् एवंव्यस्ताःसमस्ताश्च ततोदेवकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहेतिविप्रेणोक्तेनमइतिस्वयंहोमः तन्न नम-
स्कारेणवैदिकबाधात् अन्नयइदं एवंषट् ततोयमायस्विष्टकृतेच भूमौविश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्योनमः नमःपितृभ्योनमइ
तिदक्षिणे ऐशानेयक्ष्मैतत्ते पौराणैरेकः चांडालादिभ्योवायसेभ्यश्चदक्षिणेधर्मराजचित्रगुप्ताभ्यांदद्यादित्युक्तम् ततःशेषमादाय
गृहांगणेप्रोक्ष्य १८ धन्वंतरये १० प्राच्यैदिशे॰ ५ विधात्रे॰ ६ वायवे॰ १३ उदीच्यै॰ २२ सूर्याय॰ १४ इंद्राय॰ ९ वाय॰ २७
विश्वपत॰ २१ अंतरिक्षाय॰ ४ धात्रे॰ १७ इंद्रवे॰ २६ भूपतये॰ २० ब्रह्मणे॰ ११ दक्षिणा॰ १८ वायवे॰ २५ विश्वेभ्यो-
भू॰ ३ पृथिव्यै॰ ७ वायवे॰ २४ १९ यक्ष्मणे॰ २३ विश्वेभ्यो॰ २ अद्भ्यः १५ धर्मराज॰ १२ प्रतीच्यै॰ १ पर्जन्याय॰ २
स्वधापि॰ ८ वायवे॰ तृभ्यः १५ वरुणाय॰ द्वौश्वानौश्यामशबलौवैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यांपिंडंप्रदास्यामिस्यातामेतावहिंसकौ

श्वभ्यांनमइतिदत्वापुनरादाय ऐंद्रवारुणवायव्यांसौम्यावैनैर्ऋतास्तथा वायसाः प्रतिगृण्हंतुभूमौपिंडंमयार्पितमितिकाकबलिंदत्वा इदंवा
यसेभ्यः इत्युक्त्वापुनरादायविष्णुपुराणोक्तैर्मंत्रैर्बलीन्दद्यात् तथा देवामनुष्याः पशवोवयांसिसिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताःपिशा
चास्तरवः समस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तं इदंदेवादिभ्यः पिपीलिकाः कीटपतंगाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः प्रयांतु तेतृप्तिमिदं
मयान्नंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवंतु इदंपिपीलिकादिभ्यः येषांनमातानपितानबंधुर्नैवान्नसिद्धिर्नतथान्नमस्ति तत्तृप्तयेऽन्नंभुविदत्तमेतत्
तेयांतुतृप्तिंमुदिताभवंतु इदमनाथबंधुभ्यः भूतानिसर्वाणितथान्नमेतद हंचविष्णुर्नयतोन्यदस्ति तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छा
मिभवायतेषाम् इदंभूतेभ्यः चतुर्दशोभूतगणोयएष तत्रस्थितायेखिलभूतसंधाः तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेमुदिताभवंतु इदं
भूतगणादिभ्यः इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नंश्रद्धासमन्वितः भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः श्वचांडालविहंगानांभुविदद्यात्ततोनरः ये
चान्येपतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः ततोगोदोहमात्रंवैकालंतिष्ठेत्गृहांगणइति ततःकुष्ठ्यादिपतितपापरोगिश्वपचादिभ्योदद्यादि
तिनागदेवान्हिकेहरिहरभाष्येच तदेतद्वैश्वदेवंद्विजानांयद्यपिसायंप्रातरुक्तंतथापिशूद्राणांदिवैवनतुसायं पंचयज्ञमात्रोक्तेः वैश्व
देवविध्यभावात् तदाहमदनपारिजातेजमदग्निः वैश्वदेवंतथारात्रौकुर्याद्बलिहृतिंतथा महतःपंचयज्ञांस्तु दिवैवेत्याहधर्मवित् तेनरा
त्रौवैश्वदेवः पंचयज्ञभिन्नत्वान्नशूद्रस्येतिसंक्षेपः अथनित्यश्राद्धं तत्पृथक्कार्यंनवा श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथा
पिवेतिछंदोगपरिशिष्टात् मनुः एकमप्याशयेद्विप्रंषण्णामप्यन्वहंगृही प्रचेताः नामंत्रणंनहोमश्चनावाहनविसर्जने नपिंडदानंनसुराग्नि

त्येकुर्याद्द्विजोत्तमः व्यासः नावाहनंस्वधाकारःपिंडाग्नौकरणादिकम् ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथैवच तत्तुषट्पुरुषंज्ञेयंदक्षि
णापिंडवर्जितम् दक्षिणायांविकल्पः किंचिद्दत्वाविसर्जयेदितिप्रचेतसोक्तेः अथप्रयोगः आचम्यदेशकालौस्मृत्वानित्यश्राद्धंकरि
ष्यइत्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानांकाश्यपगोत्राणाममुकदासानां एवंमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानांसपत्नीकानां
स्थानेक्षणःकर्तव्यः इतिक्षणंदत्वा पित्रादयोमातामहाश्चइदंवःपाद्यमितिपाद्यंदत्वाचम्योदङ्मुखंकुशासने उपविश्यपितॄ
णांमातामहानांचेदमासनं पित्र्येक्षणःक्रियतां प्राप्नोतुभवान्प्राप्नवानि इत्युक्ते पितरोमातामहाश्चएषवोगंधः इमानिपुष्पाणि
धूपंदीपआच्छादनंचेतिदत्वापूर्णतांवाचयित्वाद्विगुणमामान्नमुपकल्प्यप्रोक्ष्यपात्रमालभ्यतिलान्विकीर्य अन्नेःपुष्टंदत्वापित
रःइदंवः आमान्नंद्विगुणंसमंवासोपस्कररगयेयंभूःगदाधरोविप्रः ब्रह्मरूपमिदंपितृभ्यः काश्यपगोत्रेभ्योमुकदासेभ्यो वसु
रुद्रादित्यस्वरूपेभ्यस्तथामातामहादिभ्यश्चेदमामंस्वधासंपद्यतांनमः दत्तमक्षय्यमस्तु ब्रह्मार्पणमस्तु मधु ३ इत्युक्त्वा
स्त्रप्रोक्षितमस्तुशिवाआपःसंतुसौमनस्य० अक्षतं० दीर्घमायुःश्रेयःपितरःस्वस्तीतिब्रूतपितॄणांयद्दत्तंतदक्षय्यमस्तु दक्षि
णांदद्यान्नवा एतावत्यशक्तौपित्र्यबलिंनैवलिश्राद्धसिद्धिः इतिनित्यश्राद्धं अथमनुष्ययज्ञः हारीतः सर्वाअस्यदेवताम्हा
नागच्छंतियस्यैवंब्रह्मणोविद्वान्गृहमभ्येतितमभ्युपतिष्ठतः प्राणदेवतांअपशमंति बृहस्पतिः प्रीयतेस्वागतेनाग्निरासनेनशत-
क्रतुः पितरःपादशौचेनभाजनेनप्रजापतिः याज्ञवल्क्यः अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयःश्रोत्रियोवेदपारगः मान्यावेतौगृहस्थस्यब्रह्म

शू.क.
३९

लोकमभीप्सतः अतिथिंश्रोत्रियंतृप्तमासीमांतमनुव्रजेत् यमः नपृच्छेद्गोत्रचरणंदेशंनामकुलंश्रुतम् अध्वनोभ्यागतंविप्रंभोजनार्थमुप
स्थितम् विष्णुपुराणे दिनेतिथौतुविमुखेगतेयत्पातकंनृणाम् तदेवाष्टगुणंपुंसांसूर्येचविमुखेगते सूर्यास्तेइत्यर्थः ततोऽतिथिंप्र
तीक्ष्यपादौप्रक्षाल्यसंपूज्यामान्नंनिवेद्यकस्मैचिद्द्विजायवासनकादिमनुष्येभ्यइदंनममेत्युक्त्वादद्यात् इदंनित्यश्राद्धाद्यागिनिहरि
हरः विष्णुपुराणे इष्टोवायदिवाद्वेष्योमूर्खःपंडितएववा संप्राप्तोवैश्वदेवांतेसोऽतिथिःस्वर्गसंक्रमः ततोगोग्रासः मदनपारिजाते
ऋष्यशृंगः गवांग्रासंचकुर्वीतनित्यमेवसमाहितः गवांकंडूयनंस्पर्शंग्रासमान्हिकमेवच मंत्रस्तु सौरभेयाः सर्वहिताःपवित्राः
पापनाशनाः प्रतिगृण्हंत्विमंग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः सुरभेत्वंजगन्मातर्देविविष्णुपदेस्थिता ग्रासंगृहाणमद्दत्तंगोमातस्त्रातुम
र्हसीति श्रीदत्तीयेभविष्ये तृणोदकेनसंयुक्तंप्रदद्याच्चगवान्हिकम् कपिलाशतदानस्यफलंविद्यान्नसंशयः गवान्हिकमहोरात्रपर्याप्तं
गोभक्ष्यं मंत्रस्तु पंचभूतेशिवेपुण्येपवित्रेसूर्यसंभवे प्रतीच्छेमंमयादत्तंसौरभेयिनमोस्तुते अथभोजनम् बालवृद्धगर्भिण्यातुर
सखीबांधवादीन्संभोज्यपाणिपादंप्रक्षाल्यद्विराचम्यशुचौदेशेरहसि चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्द्धचंद्रकम् कर्त्तव्यमानुपू
र्व्येणब्राह्मणादिषुमंडलमिति व्यासोक्तमर्धचंद्रंशूद्रस्याभ्युक्षणंमतमितिशंखोक्तमभ्युक्षणंवाकृत्वा पंचाशत्पलिकंकांस्यंत्व
धिकंभोजनायवै गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरूप्ययोरितिहेमाद्रावत्रिप्रोक्तंकांस्यादिपात्रेपरिविष्टमन्नंप्राङ्मुखोपविष्टोमौ-
नीघृताक्तंप्रोक्ष्य ० धर्मराजायनमः चित्रायनमः चित्रगुप्तायनमः प्रेतेभ्योनमइतिबलिंदक्षिणतोदत्वाजलंदत्वाजलंप्राश्य

३९

देवतीर्थेन सांगुष्ठेन तूष्णीं नमइत्येव वा पंचग्रासान् प्राश्य यथासुखं भुंजीयात् आदित्यपुराणे नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं दग्ध्वाग्निष्टं न संत्य
जेत् पुलस्त्यः भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन अन्यत्र दधिक्षीराज्यक्षौद्रसक्तुभ्य एव च वृद्धमनुः नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जि
तं पिबेदित्यादि द्विजवच्छूद्रे ज्ञेयं देवलः भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमेत् उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि भो
जनांते पुनर्जलं प्राश्य शेषं सिंचेत् मंत्रस्तु रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ततो मु
खपाणिपादं प्रक्षाल्य द्विराचम्य जानुनी स्पृष्ट्वा पुनराचम्य अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् सुखं ममैतत्परिणा
मसंभवं यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहः अगस्त्यं कुंभकर्णं च शनिं च वडवानलम् आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरं संस्पृश्य तांबूलं प्राश्य पु
राणश्रवणादिना हः शेषं नयेत् ततो रात्रौ रविपर्वसंक्रमव्यतीपातवैधृतिश्राद्धतत्पूर्वदिनभिन्नरात्रौ द्वितीयवारं भुक्त्वा यामोत्तरं अग
स्त्यायनमः माधवायनमः मुचुकुंदायनमः कपिलाय० आस्तिकायनमः इति नत्वा प्राच्यां दक्षिणतो वा शिरः कृत्वा स्वपेत् तत्र स्त्रि
या ऋतावाद्यदिनचतुष्के कादशत्रयोदशवर्जं षोडशदिनमध्ये चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीपर्वद्वयश्राद्धतत्पूर्वदिनभिन्नायां रात्रौ
शनिरविभौमवर्जं भरणीकृत्तिकार्द्रामघापूर्वाविशाखाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदत्रिजन्मसंक्रमपातवैधृतिवर्जं समरात्रौ संगं
कृत्वा मूत्राग्नि त्रिगुणं शौचं स्नानं च कुर्यात् एतच्च प्रागुक्तम् अनृतौ स्नानवर्जं कृत्वा स्वपेत् इद्धमाह्निकं प्रत्यहं कुर्यात् इति श्रीजगद्गुरु
नारायणभट्टसूनु रामकृष्णभट्टात्मज कमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मकमलाकरे शूद्राह्निकम् अथ शूद्रस्य पार्वणश्राद्धप्रयोगः स चोपदेष्टृ

ब्राह्मणवशादनियतशाखयाकार्यइतिमदनपालः तन्न अनियतस्यधर्मत्वायोगात् तेनशूद्रैर्वाजसनेयिनइतिगौडग्रंथेदक्षोक्तेर्हरिह
रभाष्यादिसंवादाच्छिष्टाचाराच्चमाध्यंदिनशाखयोच्यते कर्तापूर्वेद्युर्निरामिषंसकृत्भुक्त्वाप्रदोषेपरेद्युः प्रातर्वाद्विजगृहंगत्वामंडले
तमुपवेश्यसव्येनदक्षिणंजान्वाच्यशूद्रः प्रणतिपूर्वकमितिवचनात्प्रणम्यदेशकालौस्मृत्वाश्वःकरिष्यमाणपार्वणश्राद्धेपित्रादित्रयमातामा
हादित्रयविश्वेदेवार्थंत्वामहंनिमंत्रये यद्वाक्षणंदत्वाभवद्भिः प्रसादःकार्यइतिफलंतांबूलंवादत्वैकंद्वौवाविप्रौनिमंत्र्य तथा निमंत्रितो
स्मीतिवातेनोक्ते॰ अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकर्मणि पूर्वदिनेतु सर्वायासविनिर्मुक्तैः
कामक्रोधविवर्जितैः भवद्भिर्भवितव्यंनःश्वोभूतेश्राद्धकर्मणीतिजपेच्छृणुयाद्वा ततस्तथैवापसव्येनवामंजान्वाच्यश्वःकरिष्यमाण
श्राद्धेपितृस्थानेत्वामहंनिमंत्रये निमंत्रितोस्मि एवंपितामहस्थानेप्रपितामहस्थानेच एवंमातामहादिस्थानेत्रयइतिषट् वैश्वदेविके
चत्वारइतिदश तत्रवैश्वदेवपक्षेप्यष्टौ एकोदैवेतंत्रेणपित्रादावेकोमातामहादौचैकइतित्रयोवा यद्वाषण्णामेकः दैवेचैकइतिद्वौ त
दामान्नंषोढाविभज्य यद्यपिदर्शेमातृमध्यंनवदैवत्यंमातामह्यंतंद्वादशदैवत्यंवाश्राद्धमुक्तमस्तितथापिदेशाचाराद्व्यवस्था ष
ट्दैवतमेवतुबहुसंमतम् सर्वथाविप्रालाभेदर्भबटून्निधायापिश्राद्धंप्रैषप्रत्युक्तिपूर्वंकृत्वातदामान्नंविप्रायदद्याद्गोवाक्षिपेत् स
र्वत्रामंत्रितोस्मीतिप्रत्युक्तिरक्रोधनैरितिचततःपरेद्युः प्रातःस्थानोपलेपनंकृत्वासचैलंस्नातःश्राद्धसामग्रींसंपाद्यदिनस्यषण्मु
हूर्तानंतरंद्विजानाहूयतेषामनिषिद्धदिनेश्मश्रुकर्मकारयित्वास्नानीयजलतैलामलकोद्वर्तनानिप्रेषयित्वामध्यान्हेस्नातागता

४०

न्प्रांजलिस्तिष्ठं स्तान्स्वागतं पृष्ट्वा सुस्वागतमितितैरुक्ते द्विराचम्य देशकालौ स्मृत्वास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां काश्यपगोत्राणां अमुकदासा
नांवसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां पार्वणश्राद्धं सदैवं सपिंडं पार्वणविधिनामान्नेन हविषा सद्यः करिष्ये इति संकल्प्य गोमूत्रगोमयाभ्यां द्वारे प्रादेशमात्र
मुत्तरदक्षिणयोश्चतुरस्रं वृत्तं च मंडलं कृत्वा तत्र कुशान्दैवे यवान्पित्र्ये तिलान्क्षिपेदिति मदनपालः तत्वं तु शूद्रस्याप्यभ्युक्षणं मतमिति वचनादभ्यु
क्षणं कृत्वोत्तरे उदङ्मुखः सव्येन पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवाः स्वागतमिति पृष्ट्वा सुस्वागतमिति तेनोक्ते गंधपुष्पैः सव्यं शूद्रार्येति वचना
दादौ सव्यं ततो दक्षिणमिति पादौ संपूज्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमर्घ्यं च नम इति पादयोर्जलं दत्वा एवं दैवे द्वितीये विप्रे दत्वा
पित्र्यविप्रे कृत्वापसव्येऽस्मत्पितः काश्यपगोत्रामुकदास वसुरूपेदं ते पाद्यमर्घ्यं च नमः एवं पितामहे प्रपितामहे च रुद्ररूपादित्यरूपेति ज्ञेयं ॥
एवं मातामहादित्रये च ततो द्विराचांतास्तानाचम्य दैवे द्वौ प्राङ्मुखौ दैवेभ्यो नमः इदमासनमास्यतामिति वामेनासनं स्पृष्ट्वा दक्षिणेन विप्रा
नुपवेश्यैवं पित्र्येऽपसव्येनोदङ्मुखान् ॥ ततः प्राच्यां मातामहानां श्राद्धारंभे वसाने च पादशौचे तथार्चने ॥ विकिरे पिंडदाने च द्विराचमनमि
ष्यते ॥ ततः सव्येन कर्मपात्रं प्रपूर्य गंधपुष्पकुशान्क्षिप्त्वा तज्जलेन अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा ॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बा
ह्याभ्यंतरः शुचिः पुंडरीकाक्षाय नम इति ॥ श्राद्धीयद्रव्यं प्रोक्ष्य ० तिला रक्षंत्वसुरतो दर्भा रक्षंतु राक्षसान् ॥ पंक्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेद
तिथिः सर्वरक्षकः इति तिलान्विकीर्य प्रतिद्विजं दीपान्दद्यात् ॥ आमान्नादीनापवित्रं नास्तु ॥ केचित्तु सप्तव्याधा दशारण्ये मृगाः कालंजरे गिरौ ॥
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ तेपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥ अमूर्ता

नांच मूर्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम्॥ नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषाम्॥ श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं जनार्दनं॥ वस्वादीं
श्च पितॄन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तये॥ इति जपति॥ ततो नीवीं बध्वापसव्येन च देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च॥ नमः स्वा
हायै स्वधायै नित्यमेव नमो नम इति त्रिर्जप्त्वा देशकालौ स्मृत्वा काश्यपगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकदासानां त-
था काश्यपगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकदासानां सदैवमुपक्रांतं पार्वणश्राद्धमहं करिष्ये कुरुष्वेति तैरुक्ते दक्षि
णं जान्वाच्य पित्रादित्रयमातामहादित्रयसंबंधिनः पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा इदमासनं वो नम इत्यृजु प्रागग्रकुशपत्रद्वयमासने दद्या
दिति दोंदुपद्धतौ पर्षीतुयुक्ता दैवेक्षणः क्रियतामिति कुशं दत्वा तथेति तेनोक्ते प्राप्नोतु भवानित्याह॥ प्राप्नवानिति विप्रः एवं द्वितीयदै
वे॥ ततोऽपसव्येन वामं जान्वाच्य काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकदास वसुरूपेदमासनं ते स्वधा नम इति वा सतिलद्विभुग्नकुशान् दत्वा पित्र्येक्षणः
क्रियतामित्यादि प्राग्वत् एवं पितामहादौ मातामहादौ च सव्येन विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः देवद्विजकरमंगुष्ठे
गृहीत्वा आगच्छंतु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः॥ ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवंतु ते॥ इति श्रुत्वा॥ पुरूरवार्द्रकसंज्ञका विश्वे
देवाः आगच्छतेत्युक्त्वा पादादिमूर्धांतं तिलान्विकिरेदिति कर्कः यवैरन्ववकीर्येति स्मृतेर्यवानित्यन्ये॥ ततो हस्तोदकम्॥ एवं प्रतिपदा
र्थं ततोपसव्येन काश्यपगोत्रानस्मत्पित्रादीनमुकदासान् एवं मातामहादींश्च आवाहये इति पृष्टे आवाहयेति अनुज्ञातः मूर्धादिपादांतं ति
लान्विकीर्यास्मत्पितरमुकदास काश्यपगोत्र वसुरूपागच्छ एवं पितामह रुद्ररूप प्रपितामहादित्यरूप एवं मातामहेषु ततः देवाग्रे सव्येनैकपात्रे द्वे

कुशपात्रे कृत्वादेवतीर्थेनदेवेभ्योनमइतिजलंनमइतियवान्गंधपुष्पेचक्षिपेत् ॥ ततोपसव्येनपित्र्येषट्सुराजततास्रखड्गपलाशपात्रादिमृन्म
यपात्रेष्वेकद्रव्येषुवाद्वेद्वेदक्षिणाग्रेपवित्रेकृत्वाद्भ्योनमइतिजलम् तिलेभ्योनमइतितिलान् ॥ गंधपुष्पाणिचक्षिपेत्सार्घ्यपात्राणिसंपन्ना
नीत्युक्त्वा स्रुसंपन्नानीत्युक्ते सव्येन देवकरेपवित्रेदत्वा दक्षिणहस्तस्थेन पात्रेणपित्रादित्रयमातामहादित्रयसंबंधिपुरूरवार्द्रवसंज्ञका
विश्वेदेवा एषवोर्घोनमः इदंवोर्घ्यंनमइति वादत्वाऽद्भ्यो नमइति स्रवदभिमंत्र्यैवंद्वितीयेदत्वापात्रेपवित्रादिकृत्वा देवेभ्यः स्थानमसीत्युत्त
रतोन्युब्जंकुर्यात् ॥ केचिदेतद्दैवेनेच्छंति ॥ न्युब्जतानेतिढोंढुः ॥ ततोऽपसव्येनपित्र्येकरेदक्षिणाग्रेपवित्रंदत्वा काश्यपगोत्रास्मत्पितरमु
कदासएषतेर्घः स्वधानमः इतिपितृतीर्थेनदत्वाऽद्भ्योनमइतिसंस्रवाननुमंत्र्य तत्रपत्रादिधृत्वैवं पितामहप्रपितामहाभ्यांमातामहादिभ्यश्चद
द्यात् ॥ ततः प्रथमेपात्रेसंस्रवानेकीकृत्यपितृवामेकर्त्तुर्दक्षिणेपितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जंकृत्वादक्षिणांतंनचालयेत् ॥ ततः सव्येनजलंद
त्वा विश्वेदेवाएषगंधोवोनमः इमानिपुष्पाणिवोनमः एवंधूपदीपआच्छादनयज्ञोपवीतालंकारतांबूलानिदत्वाजलंदत्वापसव्येनकाश्य
पगोत्रास्मत्पितरमुकदासएषतेगंधोनमः एवंपुष्पधूपदीपाच्छादनालंकारान्दत्वैवंपितामहप्रपितामहाभ्यांदद्यात् ॥ एवंमातामहादि-
भ्यः ततोर्चनपूर्णतांवाचयित्वाद्विजाग्रेभुवंसंमृज्यपलाशादिपत्रावलीर्न्यस्यगौरमृद्भस्मादिनामंडलंकृत्वाश्राद्धीयादामान्नादग्रंगृहीत्वा
ग्नौकरिष्यइतिपंक्तिमूर्धन्यंपृष्ट्वा कुरुष्वेत्युक्तेसव्येनाग्यद्विजकरेपर्युक्ष्यदर्भानास्तीर्या वदानधर्मेणाद्विरादायाऽग्नयेकव्यवाहनाय
नमः इतिहुत्वेदमग्नयेकव्यवाहनायेतित्यक्त्वा पुनरादायसोमायपितृमतेनमः इदंसोमायपितृमते अपसव्यपक्षेसोमाहुतिः पूर्वं

अग्न्याहुतिरुत्तरा॥ इतिहुत्वा हुतशेषं पिंडार्थमवशेष्य पितामहादिमातामहादिपात्रेषु तूष्णीं दद्यात्॥ ततो दैवेन्यदामं दत्वा पात्राण्यभि
घार्य दैवपूर्वमामं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दत्वा प्रोक्ष्य दैवे दक्षिण जान्वाच्योपवीती दक्षिणोत्तानसव्यनीचाभ्यां पात्रमालभ्य विष्णवे नम इति वि
ष्णो हव्यं रक्षस्वेति वा द्विजांगुष्ठं निवेशयेवं पित्र्ये ऽपसव्येन पात्रमालभ्यांगुष्ठे दत्वा तिलान् विकीर्योदकं स्पृष्ट्वा एवं प्रतिपात्रं कृत्वा वामेन दैवपा
त्रं धृत्वा दक्षिणे कुशयवजलान्यादाय पित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसंबंधि पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवाः इदं वः आमान्नं सपरिकरं ग
येयं भूः गदाधरो भोक्ता अहं ब्रह्म गृहीता ब्रह्म ब्रह्मरूपमामं मनःकल्पितसुवर्णपात्रस्थमक्षय्यवटछायास्थं पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यः अक्षय्यतृप्त्यर्थं संप्रददे स्वाहा न मम इदमामं सोपस्करममृतरूपेण संपद्यतां हव्यं नमः काश्यां विश्वेश्वरपादे दत्तमक्षय्यमस्तु ग
या गदाधरः प्रीतो भवतु ततो ऽपसव्येन द्विगुणभुग्नकुशतिलजलान्यादाय वामेन पात्रं धृत्वा वामं जान्वाच्य काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकदासे
तत्ते आमान्नं सपरिकरं गयेयं भूरित्यादि रजतपात्रस्थमक्षय्यवटछायास्थं काश्यपगोत्रायास्मत्पित्रेमुकदासाय वसुरूपायेदमामं सोपस्कर
मक्षय्यतृप्त्यर्थं संप्रददे स्वधा नमः अमृतरूपेण स्वधा संपद्यतां कव्यं नमः काश्यामित्यादि प्राग्वत् एवं पितामहप्रपितामहयोर्माताम
हादिभ्यश्च दद्यात् असंस्कृतप्रमीतेभ्य एष पिंड इति विकिरं दत्वा आममादाय अग्निदग्धेभ्यो अनग्निदग्धेभ्यश्च एष उच्छिष्टपिंडो न मम
इति सोदकमामं पिंडं दत्वा तिलोदकं दत्वा मधुमध्विति त्रिर्जपेत् अथ पिंडदानम् तच्च पाकेन पायसेन सक्तुभिर्मूलेन फलेन वा कार्यं पिंडार्थं
वेदिं कृत्वा वामं जान्वाच्य अपसव्येन दर्भमूलेन दक्षिणाग्रां रेखां कुर्यात् एवं द्वितीयां कृत्वापः स्पृष्ट्वा रेखाग्रे उल्मुकं निधायोदपात्रेणा ऽद्भिः रेखा

मूलमध्याग्रेषु काश्यपगोत्रास्मत्पितर मुकदास वस्वरूप अवनेनिंक्ष्वैवं पितामह प्रपितामहयोर्दत्वा द्वितीयरेखायां मातामहादिभ्यस्त्रिभ्यो
दत्वा सकृदाच्छिन्नकुशान्दक्षिणाग्रान्रेखाद्वये निक्षिप्य मध्वाज्य सर्वव्यंजनोपेतमन्नमग्नौकरणशेषसहितं पात्रे कृत्वा षट्पिंडान्कृत्वा पि
तृतीर्थेन काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुदासएतत्ते ऽन्नं स्वधा एषते पिंडो नमम इति वा दत्वा इदं पित्रे ततः कुशानंतर्धाय काश्यपगोत्रास्मत्पितामहत्या
दिनात्रिभ्यो दत्वा लेपभुग्भ्यो दर्भमूलेषु करं मार्जयित्वैवं मातामहादित्रिभ्यो दत्वा करौ प्रक्षाल्याचम्योदङ्गावृत्यामंत्र प्राणानायम्य वसंतायन
मः ग्रीष्मायनम इत्येवं षट्ऋतून्नमस्कृत्यापसव्येन पितृभ्यो नम इत्यंजलिंबध्वैवं मातामहेभ्यो नम इति नतो वामावर्तेनोदङ्मुखः श्वासंनि
यम्य पुनरावृत्य पितृभ्यो नमः मातामहेभ्यो नम इति नत्वा० काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकदास प्रत्यवनेनिंक्ष्वेति प्राग्वत् षट्स्वपि पिंडेषु प्रत्यवने
जनं दत्वा नीवीं विसृज्य पितृभ्यो नमः मातामहेभ्यो नमः इति नत्वा पितृभ्यो नमः मातामहेभ्यो नम इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्वा पितृभ्यो न
म इत्यवनेजनशेषं पिंडमात्रं क्षालनजलं वा पितृपिंडेषु प्रदक्षिणं निषिच्यैवं मातामहेभ्यो नमः ततो देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति त्रिर्जप्त्वा पिंडेषु
पित्रादिनाम्नाग्गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलतांबूलदक्षिणा निवेद्य कर्मपात्रजलं सुप्रोक्षितमस्तु० शिवा आपः संतु इति दैवे दत्वा सौमनस्यम
स्तु पुष्पाणि अक्षतं चारिष्टं चास्तु० अक्षता० अपसव्येन पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च दत्वा स्वमूर्ध्नि दीर्घमायुरस्तु० पुष्टि० वृद्धि० यच्छ्र
च्छ्रेयस्तदस्तु० यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु भूमौ द्विपदं चतुष्पदेभ्यः शांतिरस्तु० अस्त्विति द्विजाः ततः पुरूरवार्द्रव संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवे
भ्यः यद्दत्तमामान्नादि तदक्षय्यमस्तु० एवं काश्यपगोत्रस्यास्मत्पितुरमुक दासस्य यद्दत्तमित्यादि एवं पितामहादौ मातामहादौ च

अस्त्वक्षय्यमितिविप्राः अघोराः पितरः संतु० एवंमातामहाः गोत्रंनोवर्धतां दातारोनोभिवर्धंतां संततिश्च० श्रद्धाचनोमाव्यगमत् बहुदेयंचोस्तु अन्नंचनोबहु
भवेत् अतिथींश्चलभेमहि याचितारश्चनः संतुमाचयाचिष्मकंचन तथास्त्वितिविप्राः ततः पित्रादिभ्योमातामहादिभ्यश्चस्वधोच्यताम् अ
स्तुस्वधेतिविप्राः कुशान्पिंडेषुन्यस्यार्घ्यपात्रमुत्तानंकृत्वादैवेसुवर्णंपितॄणांरजतंदक्षिणांदत्वा नानानामगोत्रेभ्यः आमान्नंहिरण्यंच
दत्वापिंडानुद्वास्याघ्रायविश्वेदेवाः प्रीयंतामितिब्रूहीत्युक्त्वा वाचयित्वा० एवंपित्र्येकृत्वा सव्येनस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु० स्वस्तीत्युक्तेसं
पूर्णतांवाचयित्वा० कुशैरुत्तिष्ठंतुपितरः विश्वेदेवैः सहेत्युद्वास्यमंडलेप्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यविसर्जयेत् इतिश्रीकमलाकरभट्टकृ
तौशूद्राणां पार्वणश्राद्धप्रयोगः रामकृष्णतनुजेनकमलाकरशर्मणा शूद्रधर्मान्निरूप्याथतदाशौचंनिरूप्यते तत्रयद्यप्यस्मत्कृ
तेनिर्णयसिंधौसर्वमुक्तमस्ति तथापितत्रत्यमेवसंक्षेपेणशूद्राणांकिंचिदुच्यते मूलंतुतत्रैवज्ञेयं तत्रादौगर्भाशौचं आचतुर्थमासांतंस्रावः
पंचमषष्ठयोः पातः सप्तममासादिपूर्णप्रसवः मनुः रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावेविशुध्यति इदंचतुर्थपरं त्रिमासमध्येरजस्वलात्वेन
वत्रिरात्रसिद्धंमरीचिः गर्भस्रुत्यांयथामासमचिरेतूत्तमेत्रयः राजन्येतुचतूरात्रंवैश्येपंचाहमेवच अष्टाहेनतुशूद्रस्यशुद्धिरेषाप्र-
कीर्तिता अचिरेत्रिमासमध्ये उत्तमेब्राह्मणे अस्यार्थः स्मृतिकौमुद्यां गर्भस्रावेत्रिमासोर्ध्वंचतुर्थमाससमंदिनंचतुर्थंसर्ववर्णसमंमासत्रयमध्ये
त्रिदिनं अपिसर्ववर्णसमं ब्राह्मणेत्रिमासमध्येत्रिदिनांतेत्रयोदिवसाअधिकाः त्रयइत्यस्यावृत्तिरेकशेषश्च तेनत्रिमासमध्येत्रिरात्रांतेविप्रेत्रिदि
नंक्षत्रियादौचतुरहादि ॥ केचित्तु ॥ प्रथमादिमासेष्वपिएकरात्राद्यनंतरंवर्णेषुत्रिरात्राद्याहुः अन्यथापंचमादिमासेषुवैश्यादेः पंचाहादि

त्रिमाससमध्येन्चचतुरह्नादीत्यनौचित्यास्यात् स्त्रावेसपिंडानांस्नानंपितुर्मातुर्यथामासं पित्रादीनांचत्रिदिनंइदंनिर्गुणानांसगुणानांत्वेकाह
मितिमदनपालः इदंसर्ववर्णसमं तुल्येवयसिसर्वेषामतिक्रांतेनथैवचेतिव्याघ्रोक्तेः अथप्रसवाशौचं संवर्तः जातेपुत्रेपितुः स्नानं
सचैलंतुविधीयते पुत्रपदात्कन्यापियत्तुहारलतायां सूतकेतुमुखंदृष्ट्वाजातस्यजनकस्ततः कृत्वासचैलंस्नानंतुशुद्धोभवतितल्लक्षणादिति
ब्राह्मणोक्तेर्मुखदर्शनोत्तरंपुनःस्नानपरत्वंपरास्तं मूलैक्येनदर्शिज्ञानपरत्वात् गौडास्तुसापत्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वंअन्याश्चमातरस्त
द्गृहंनव्रजंतिचेदिति ब्राह्मादित्याहुः अंगिराः नाशौचंसूतकेपुंसः संसर्गंचेन्नगच्छति रजस्तत्राशुचिज्ञेयंतच्चपुंसिनविद्यते संस
र्गोमैथुनं शयनासनादिकमितिमाधवः स्पर्शइतिगौडाः तन्न संस्पर्शेसूतिकायास्तुस्नानमेवविधीयतेइत्यांगिरसोक्तेः एवकाराद्का
लस्पर्शेनदोषः व्यासः प्रथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि अत्रविशेषः षष्ठीपूजादिचप्रागुक्तं प्रयोगपा
रिजातेतुपुंप्रसवेदत्ताहः कन्याप्रसवेतुत्र्यहः स्त्रीजन्मनिसपिंडश्चसोदकश्चत्र्यहाच्छुचिः स्त्रीषुत्रिपुरुषंज्ञेयंसपिंडत्वंद्विजोत्तमाः इत्यग्नि
स्मृतेरित्याह गौडास्तुवाग्दानोत्तरंकानीनकन्याविषयंचैतदित्याहुः अथमृताशौचंहारीतः जातेमृतेमृतेजातेवासपिंडानांदशाहंनाल
छेदोर्ध्वंमृतइत्यर्थः नाड्यांछिन्नायामाशौचमितितेनैवोक्तेः नालछेदात्पूर्वंमातुर्नास्पृश्यतेतिशुद्धि तत्वेनालछेदात्पूर्वंमृतौतुबृह
न्मनुः जीवन्जातोयदिततोमृतः सूतकएवतु सूतकंसकलंमातुः पित्रादीनांत्रिरात्रकं शावनिमित्तंस्नानमात्रं प्राङ् नामकरणा
त्सद्यःशौचमितिशंखोक्तेः नामकरणंचौलकालोपलक्षणमितिमेधातिथिहरदत्तगौडादयः नेतिमाधवादयः नामोत्तरंदंतोत्पत्तेः

शू.कृ.
४४

प्राक्दाहेसतिसपिंडानामहः दाहाभावेस्नानमात्रं आदंतजन्मनः सद्यइतियाज्ञवल्क्योक्तेः दंतोर्ध्वंत्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावेऽहः अत्राग्निदानेत्र्यह
इतिमाधवः त्रिवर्षात्प्रागूर्ध्वंवासच्चूडेत्र्यहएव अब्दोर्ध्वंत्वचूडेपित्र्यहः इदंसपिंडानांपित्रोस्तुदशाहोर्ध्वंमृतेबालेसर्वत्रत्रिरात्रं बालानामजातदं
तानांत्रिरात्रेणशुद्धिरितिकश्यपोक्तेः बैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादघंत्र्यहमितिमनूक्तेश्चेति मिताक्षरामाधवादयः शुचितत्वादयोगौडास्ते
तत्त्रिरात्रंशूद्रपरं द्विजानांत्वजातदंते एकाहः जातदंतेत्रिरात्रम् अजातदंतमरणेपित्रोरेकाहमिष्यते दंतजातेत्रिरात्रंस्याद्यदिस्यातांतुनि
र्गुणौइतिकौर्मात् अनूढानांतुकन्यानां तथावैशूद्रजन्मनामितित्र्यहात्तुवृत्तोशंखोक्तेः त्रिरात्रंतुभवेच्छुद्रेषण्मासेपिशिशौमृतेइति
मत्स्यसूक्ताच्च जातदंतेशूद्रेतुपंचाहः यथाहांगिराः शूद्रेत्रिवर्षमूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः अतऊर्ध्वंमृतेशूद्रेद्वादशाहोविधी
यते षड्वर्षांतमतीतोयःशूद्रःसंम्रियतेयदि मासिकंतुभवेच्छौचमित्यांगिरसभाषितम् तेनानूढभार्येनिर्गुणेशूद्रेमृतेत्रिवर्षोर्ध्वंद्वादशाहःष
डब्दोर्ध्वंमासः यत्तु अनूढभार्यःशूद्रस्त्वितिशंखोक्तंषोडशाब्दोर्ध्वंमासाशौचंतत्सगुणसच्छूद्रपरम् कृतोद्वाहेतुसर्वत्रषडब्दात्प्रागपिमासः
यत्तु तुल्यंवयसिसर्वेषामितिव्याघ्रोक्तेः शूद्रेन्यूनाशौचंतद्दक्षिणात्परम् अन्यदेशेप्रागुक्तकौर्मोक्ताव्यवस्थेत्याहुः तुल्यंवयसिसर्वेषा
मित्येतद्विरोधाच्छिष्टविगानाच्चांगिरसादीनिनादर्तव्यानीतिविज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः षोडशाब्दमध्येविवाहाभावेत्रिरा
त्रंतत्सत्वेमासः ऊर्ध्वंविवाहाभावेपिमासइत्यपरार्कमदनपालादयः कन्यानांतुचौलात्प्राक्मृतौस्नानं अचूडायांतुकन्यायांस
द्यःशौचंविधीयतइत्यापस्तंबोक्तेः इदंत्रिपुरुषमध्ये चौलोत्तरंवाग्दानात्प्रागेकाहः अविशेषेणवर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः

४५

त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिः कन्यासुत्र्यहाविधीयतइत्यंगिरसात्रिरात्रविषये अहोविधानात् अहस्त्वदत्तकन्यास्वित्युक्तेश्चेदंत्रिपुरुषमध्ये अप्रत्ता
नांस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायतेइतिवसिष्ठोक्तेः गौडास्त्विदंवाग्दानोत्तरं अप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमितिकौर्मोक्तेरित्याहुः
वाग्दानोत्तरंप्राक्विवाहान्मृतौभर्तृकुलेपितृकुलेच सप्तपुरुषावधित्रिरात्रं अवारिपूर्वंप्रत्तातुयानैवप्रतिपादिता असंस्कृतातुसाज्ञेयात्रिरा
त्रमुभयोः स्मृतमितिमरीच्युक्तेः अथासंस्कृतेत्र्यूद्धे मृतेविशेषः माधवीयेब्राह्मे स्त्रीणांतुपतितोगर्भःसद्योजातोमृतोऽथवा अजातदंतोमा
सैर्वामृतःषड्भिर्गतैर्बहिः वस्त्राद्यैर्भूषितंकृत्वानिक्षिपेत्तंतुकाष्ठवत् खनित्वाशनकैर्भूमौसद्यःशौचंविधीयते विष्णुः अनिवृत्तेदशाहे
तुपंचत्वंयदिगच्छति सद्यएवविशुद्धिःस्यान्नप्रेतंनोदकक्रिया यमः ऊनद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्बहिः तेननाम्नःपूर्वंखननमेव
तदूर्ध्वंवर्षत्रयात्पूर्वंचौलाभावेऽग्न्युदकयोर्विकल्पः जातदंतस्यवाकुर्युर्नाम्निवापिकृतेसतीतिमनूक्तेः चूडोत्तरंत्वग्निदानंत्रिवर्षात्प्रागू
र्ध्वंवानियतमेव तूष्णीमेवोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवच सर्वेषांकृतचूडानामन्यत्रापीच्छयाद्वयमितिलौगाक्षिस्मृतेः अन्यत्राकृतचू
डेइच्छयेतिविकल्पउक्तः चूडोत्तरंदशपिंडा अपिकार्याः असंस्कृतानांभूमौपिंडंदद्यात् संस्कृतानांकुशेषुइतिप्रचेतसोक्तेः द्वादशाद्वत्सरा
दर्वाक्योगंडंमरणेसतिसपिंडीकरणंनस्यादेकोद्दिष्टानिकारयेदितिहरदत्तधृतदेवलोक्तेश्च द्वादशादित्यनूढत्र्यूढपरंमरीचिः प्रेतपिंडंब
हिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितः एतदसंस्कृतपरमितिविज्ञानेश्वरः त्रिरात्रेदशपिंडानाहपारस्करः प्रथमेदिवसेदेयास्त्रयःपिंडाःसमाहितैः
द्वितीयेचतुरोदद्यादस्थिसंचयनंतथा त्रींस्तुदद्यात्तृतीयेन्हिवस्त्रादिक्षालयेत्ततः अस्थिसंचयनंसंस्कृतेएवनान्यत्र अत्रदेवया

शू.क
४५

ज्ञिकृते क्रियानिबंधे विशेषः गारुडे शिशुरादंतजननाद्बालः स्याद्यावदाशिखः कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौंजिबंधनात् तथा गर्भे न
ष्टे क्रियानास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते पंचपायसं क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः एकादशद्वादशाहे वृषोत्सर्गविधिं विना तथा यत्र प्रणीयते बालस्तत्र
प्रायः प्रदीयते किंचित्समानवयसां सत्कृत्यान्नं यथाविधि भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिका तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानि त
त्समे कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनम् यच्चोपजीवते बालस्तत्तद्धि प्रायदीयते तथा भूमिनिक्षेपणं बाल आवर्षद्वयमाशिखं ततः परं ख
गश्रेष्ठ देहदाहो यथाविधि अचूडेष्वूर्ध्वं खननाभावार्थमावर्षद्वयमिति प्रागपिकृतचूडस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिखमिति चूडाकर्मणि संजाते वि
पत्तिस्तु यदा भवेत् सूतकांते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तदा तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितम् श्राद्धानि षोडशापि स्युः सपिंडीकरणं
विना इदं पंचवर्षोत्तरं जन्मतः पंचवर्षाणि भुंक्ते दत्तमसंस्कृतम् पंचवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः
अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश पायसेन गुडेनैव पिंडं दद्याद्यथाक्रमम् उदकुंभप्रदानं च पददानानि यानि च दीपदानादि य
त्किंचित्संचवर्षाधिके सदा कर्तव्यं तु खगश्रेष्ठ प्रेतार्वाक् प्रेततृप्तये कुशदर्भैस्तिलैः शक्लैः प्राचीनावीतिना तथा वार्षिकं तु न भवत्येव
सपिंडनाभावे पितृत्वाभावात् दिवोदासीये अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिंडीकरणं विना उदकं
पिंडदानं च कृतचूडे विधीयते अनूढकन्यानां पिंडविकल्पः स्त्रीणां चैके प्रत्तानामिति गौतमोक्तेः अथ शूद्रस्य जात्याशौचं तत्र मनुपरा

४५

शरगौतमाद्यैः शूद्रो मासेन शुद्ध्यतीति मासमात्रमुक्तं याज्ञवल्क्यस्तु त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इति पंचयज्ञादिपरसच्छूद्राणां

पंचदशाहमाह अंगिरास्तु सर्वेषामेववर्णानां सूतके मृतके तथा दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोब्रवीदित्याह शुद्धितत्वे देवलोपि आशौचं दश
रात्रं तु सर्वेषामपरेविदुः निधने प्रसवे चैव पश्यंतः कर्मणः फलम् अत्यंतोत्कृष्टकर्मणो हानौ पीडावतो विप्रपरिचर्यापरं शूद्रे दशरात्रमिति हारलताकारः
यत्तु दक्षः सद्यः शौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा षड्दशद्वादशाहाश्च पक्षोमासस्तथैव च मरणांतं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके इति अ
त्र मरणानंतरं सूतकादेर्भिन्नं सद्यः शौचादि षडहांतं यायावरादिपरं अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः आशौचं सर्वकार्येषु देहे
भवति सर्वदेति ब्राह्मोक्ते व्यवस्थेत्यपरार्कादयः तत्र विवाहोत्तरं सर्वत्र शूद्रे पूर्णाशौचं विवाहाभावेपि निर्गुणानां षडब्दोर्ध्वं मास इति गौडाः सगु
णानां विवाहाभावे षोडशाब्दोर्ध्वं मास इत्यपरार्कः अत्रापद्यनापद्विषया गुणवदगुणपरा देशभेदाद्व्यवस्था द्विजदासादीनां तु स्वाम्या
शौचमेव दासीदासश्च सर्वे वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासस्तु सूतकमित्यांगिरसोक्तेः शातातपः तदाश्रि
तस्य तद्वत्स्यादिति तं द्विजमाश्रित इत्यर्थः अन्येषां कुंडगोलकादीनां सूतादीनां च प्रतिलोमानां मास समाशौचं शूद्राणां तु सधर्माणः स
र्वेऽपध्वंसजाः स्मृता इति मनूक्तेः अपध्वंसजा व्यभिचारजाः शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसंकराः इति शुद्धितत्वे ब्राह्माच्च म्लेच्छादीनां तु
ना तु नाशौचे केवलं मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषवच्छौचमात्रमिति विज्ञानेश्वरः तत्र सूतके मातृवर्जमस्पृश्यत्वं नास्ति सूतके सूतिकावर्जं
संस्पर्शो न निषिध्यते इत्यंगिरसोक्तेः पितुरपि स्नानोर्ध्वम् माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति स्मृतेः शौचे तु देवलः स्वा
शौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः इदमल्पे पूर्णाशौचे त्वंगिराः दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् अंगस्पर्शनमिच्छं-

तिवर्णानांतत्वदर्शिनः इदंकलौनिषिद्धं अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेवचेतिहेमाद्र्यादिपुराणेकलिवर्ज्येषूक्तेः सूतिकायास्तुदशाह एव
सूतिकासर्ववर्णेषुदशरात्रेणशुध्यति ऋतौचनपृथक्शौचंसर्ववर्णेष्वयंविधिरितिप्रचेतसोक्तेः यत्तुब्राह्मे ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याप्रसूतादशभि
र्दिनैः गतैः शूद्राचसंस्पृश्यात्रयोदशभिरेवचेति तदसच्छूद्रपरम् कर्मार्हतांत्वाहपैठीनसिः सूतिकांपुत्रवतींविंशतिरात्रेणकर्माणिकार
येन्मासेनस्त्रीजननीं एतच्चविंशतिरात्रमाशौचोत्तरंज्ञेयं अन्यथामासाशौचेसपिंडानामाशौचेमध्येतस्याः कर्मार्हतेत्यनौचित्यात् दशरा
त्रपर्यंतंविधिवैषम्याच्च आपस्तंबः क्षत्रविट्शूद्रजातीनांयेस्तोमृतकसूतके तेषांतुपैतृकंशौचंविभक्तानांतुमातृकम् मनुः दशाहंशावमा
शौचंसपिंडेषुविधीयते दशाहपदंस्वाशौचपरम् तथा शवस्पृशोविशुद्ध्यंतित्र्यहात्तूदकदायिनः सोदकाइत्यर्थः अग्निपुराणे सपिंडता
तुसर्वेषांगोत्रतः साप्तपौरुषी समानोदकभावश्चनिवर्तेताचतुर्दशात् जन्मनामस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते समानोदकानांतुत्र्यहोगोत्रजा
नामहः स्मृतं प्रयोगपारिजाते अग्निस्मृतौ स्त्रीजन्मनिसपिंडश्चसोदकश्चत्र्यहाच्छुचिः स्त्रीषुत्रिपुरुषंज्ञेयंसपिंडत्वंद्विजोत्तमाः वसिष्ठः अ
प्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायते इदमाशौचमौरसस्यैव दत्तकाद्येकादशपुत्राणांजननेमरणेवाद्वयोः पित्रोस्त्रिरात्रमेव तदुक्तंस्मृतिकौमु
द्यांब्राह्मे औरसोयदिनोपुत्रस्तथवापुत्रिकासुतः विद्यतेतत्रतेषांतुविज्ञेयाः क्षेत्रजादयः दत्तकश्चस्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीतएवचेत्युपक्र
म्य एकादशपृथग्गोत्रावंशमात्रकरास्मृते श्राद्धादिदासवत्सर्वंतेषांकुर्वंतिनित्यशः सूतकेमृतकेवापित्र्यहाशौचस्यभागिनः शुद्धितत्वे
प्येवम् एवंजनकस्यापि बैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादहंत्र्यहमितिमनूक्तेः एवंजनकपालकपितृमातृमृतौदत्तकानांत्र्यहमेव अयंच

त्र्यहोविप्रपरः शूद्राणांतत्रद्वादशाहः यत्रत्रिरात्रंविप्राणामाशौचंसंप्रदृश्यते तत्रशूद्रेद्वादशाहंषण्णवक्षत्रवैश्ययोरितिऋष्यशृंगो
क्तेरितिमदनपालः यत्रवर्णविशेषानुपादानेनत्रिरात्रं यथासोदकेदत्तकादौच तत्रद्वादशाहः शूद्रेननुवयोवस्थानिमित्ते तुल्येवयसि
सर्वेषामतिक्रांतेतथैववचेतिव्याघ्रपादोक्तेः ऋष्यशृंगादिवचनानिशिष्टविगानान्नादर्तव्यानीतिविज्ञानेश्वरादयः देशभेदाद्व्यवस्थेतिमदनपा
लः एवंव्यभिचारिणीनांस्त्रीणांदत्तकादीनांच प्रसवेमरणेच पूर्वापरभर्त्रोः पित्रोश्चत्रिरात्रं तथाचत्रिरात्रानुवृत्तौविष्णुः अनौरसेषुपुत्रेषु
जातेषुचमृतेषुच परपूर्वासुभार्यासुप्रसूतासुमृतासुच मरीचिः सूतकेमृतकेचैवत्रिरात्रंपरपूर्वयोः एकाहस्तुसपिंडानांत्रिरात्रंयत्र
वैपितुः यत्तुयाज्ञवल्क्यः अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वन्यगतासुचेत्यहोरात्रमाह तत्सपिंडपरंदेशपरंवा परपत्नीसुतादत्तकादयः बृहस्प
तिः अन्याश्रितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच मृतेष्वाप्लुत्यशुद्ध्येचुत्रिरात्रेणद्विजोत्तमाः माधवीयेहारीतः परपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुचकृते
षुच भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रंस्यादेकाहस्तुसपिंडतः शूद्रेतुद्वादशरात्रंप्रागुक्तं परपत्नीस्वयंसंगृहीतापरपूर्वा इदंसवर्णासु हीनवर्णासुतुआशौ
चाभावः आशौचंतुत्रिरात्रंस्यात्समवर्णेषुनिश्चितमितिब्राह्मोक्तेः पूर्वापरभर्तुरुत्पन्नपुत्रयोस्त्वाहमरीचिः मातुरैक्याद्द्विपितृकौभ्रातरा
वन्यगोत्रजौ एकाहंसूतकंतत्रत्रिरात्रंमृतकेतयोः शूद्रेतुविवाहाभावेषड्वर्षोर्ध्वंजात्याशौचमितिकेचित् तथाचकाश्यपांगिरसौ शूद्रेत्रि
वर्षान्न्यूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः अतऊर्ध्वंमृतेशूद्रेद्वादशाहोविधीयते षट्वर्षंतमतीतोयःशूद्रःसम्म्रियतेयदि मासिकंतुभवेच्छौचमि
त्यांगिरसभाषितम् मेधातिथिरपि प्रागष्टमाच्छुचिः प्रोक्तोन्यैस्त्वाषोडशाद्बालइति येपिषोडशाद्बाल्यनिवृत्तिमाहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्व

मासिकं स्यन्न शुद्धिः ऊर्ध्वं तु षड्वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकीति स्मृतेः अष्टवर्षस्य मास इत्यन्यत्रोक्तमित्याह अपरार्के शंखस्तु विवाहाभावे षो
डशवर्षोर्ध्वं मासमाह अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापि बांधवाः शुद्धिं समधिगच्छंतीति नात्र कार्या
विचारणेति यत्तु मदनपारिजाते हारीतः आमौंजीबंधनाद्विप्रः क्षत्रियश्च धनुर्ग्रहात् आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहादिति तत्रापि वस्त्र
द्वयं षोडशवर्षपरमेव यत्तु मदनो द्वादशो वस्त्रद्वयमाह तन्निर्मूलं अत्र सदसच्छूद्रपरापदनापद्विषया व्यवस्था ऊढकन्यानां तु पितृगृहे प्रसवे
एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापरार्कौ माधवस्तु प्रसवे पित्रोस्त्रिरात्रं पित्रोः एकरात्रं बंधुवर्गस्य दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा
तद्बंधुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरिति ब्राह्मोक्तेरित्याह कल्पतरौ शुद्धितत्त्वे च कौर्मे दत्ता नारी पितुर्गेहे प्रधाने सूयते यदा म्रियते
वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्दिनैः पतिगृहे प्रसवे पित्रादीनामाशौचं नास्ति मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृता
संस्कृतासु च मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति माधवीये कार्ष्णाजिनिस्मृतेः सोदराणां तु भगिनी मृतौ शुद्धितत्त्वे कौर्मे आदंता
त्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् आप्रदानात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् बृहस्पतिस्तु पक्षिणीमाह श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुला-
न्यां च मातुले पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् पित्रोर्मृतौ तु माधवीये वृद्धमनुः पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् त्रिरात्रेणै
व शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः भ्रातृभगिन्योः परस्परं पक्षिणी परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेदिति ब्राह्मात् षडशीतौ चैवं
त्रिंशच्छ्लोक्यां प्रेतेष्वाचार्यमातामहदुहितृसुतश्रोत्रियर्त्विक्सयाज्यस्वस्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदिवसं न शुचिः सोदकस्तूभयत्र ॥ पक्षिण्याशौ

चमृत्विग्दुहितृसुतसहाध्यायिबंधुत्रयांतेवासिश्वश्रूसुमित्रश्वशुरभगिनिकाभागिनेयप्रयाणे माता मह्यांचपित्रोः स्वसरिच्चपितरौमातु
लेमातुलान्यांचाथोसज्योतिरेवस्वविषयनृपतौग्रामनाथेचनष्टे शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रानूचानश्रोत्रियेषुस्वगृ
हपरस्मृतौमातुलेचैकरात्रम् रात्रिंसब्रह्मचारिण्यथतुकथमपिस्वल्पसंबंधयुक्तेस्नानंवासोयुतंस्यादिदमपिसकलंसर्ववर्णेषुतुल्यम् अत्रमूलंमा
धवीयेमिताक्षरायांचज्ञेयं दौहित्रभागिनेययोरनूढयोः पक्षिणी ऊढयोस्त्रिरात्रं संस्थितेपक्षिणींरात्रिंदौहित्रेभगिनीसुते संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्या-
दितिधर्मोव्यवस्थितइतिवृद्धमनूक्तेः संस्कृतेदाहेनेतिगौडाः तन्न विशेषवैयर्थ्यात् यत्रैकमातुलादौपक्षिण्येकाहावुक्तौतत्रसन्निधिविदेशाभ्यांव्यव-
स्था श्रोत्रियेस्वगृहेमृतेत्रिरात्रं श्रोत्रियेतूपसंपन्नेत्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिस्मृतेः एकग्रामस्थितेत्वेकाहः बंधुत्रयमुक्तंमिताक्षरायाम् आत्मपि
तृष्वसुः पुत्राआत्ममातृष्वसुः सुताः आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबांधवाः १ पितुःपितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः पितु
र्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयाः पितृबांधवाः २ मातुः पितृष्वसुः पुत्रामातुर्मातृष्वसुः सुताः मातुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयामातृबांधवाः ३ अत्रप
क्षिणी गौडास्तु समानोदकानांत्र्यहोगोत्रजानामहः स्मृतं मातृबंधौगुरौमित्रेमंडलाधिपतौतथेति जाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकाहमाहुः य
त्तुमाधवीयेप्रचेताः मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोः मृतेचर्त्विजियाज्ये चत्रिरात्रेणविशुध्यतीतितत्स्वगृहमृतौज्ञेयं अन्यत्रतु
वृद्धमनुः पित्रोः स्वसरितद्वच्चपक्षिणींक्षपयेन्निशांश्वशुरयोः सन्निधौत्रिरात्रं असन्निधौपक्षिणीदेशांतरेएकरात्रं शालकेपिस्वदेशेएका
हः देशांतरेस्नानं आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रमितिमाधवीयेविष्णूक्तेः हरदत्तोप्ये

यमाह श्वशुर्यः शालकः गौडाअप्येवं तदुक्तं षडशीत्यां एवंपित्रोर्भगिन्योर्येयेपितामहयोस्तथा येमातामहयोश्चैवभगिन्योतत्प्रजाश्चयाः मातु
लाः स्वस्यपित्रोश्चपत्न्यश्चैषां प्रजाश्चयाः मातरश्चेतिसर्वेषुपक्षिणीस्वगृहेत्र्यहं एवंश्वशुरजामातृदौहित्रविपदिस्मृतं पितामहीचपितामहश्चेत्ये
कशेषः यत्तुवृद्धमनुः भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते शालकेतत्सुतेचैवसद्यः स्नानेनशु
ध्यति तद्ग्रामादौदेशांतरेशालकसुतजामात्रोः स्वदेशेज्ञेयम् विष्णुपुराणे असपिंडेस्ववेश्मनिमृतेएकरात्रंप्रधानगृहमृतौतुत्रिरात्र
मितिमाधवः शुद्धितत्त्वेबृहन्मनुः श्वशूद्रपतिताश्चांत्यामृताश्चेद्द्विजमंदिरे द्विजेत्युपलक्षणंसंबुद्धिर्वा शौचंतत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषि
तंपुरा दशरात्राच्छुनिभृते मासाच्छूद्रेभवेच्छुचिः द्वाभ्यांतुपतितेगेहेचांत्येमासचतुष्टयात् अंत्यजेवर्जयेद्गेहमित्येवंमनुरब्रवीत् अंत्यो
म्लेच्छः अंत्यजःश्वपाकइतिवाचस्पतिः मनुः द्विजस्यमरणेवेश्मविशुद्ध्यतिदिनत्रयात् संवर्त्तः गृहशुद्धिंप्रवक्ष्यामिअंतस्थशव
दूषिते प्रोत्सृज्यमृन्मयंभांडंसिद्धमन्नंतथैवच गोमयेनोपलिप्याथछागेनघ्रापयेत्ततः ब्राह्मणैर्मंत्रपूतैश्चहिरण्यकुशवारिभिः
सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्मततः शुध्यत्यसंशयम् क्रियाकर्त्तुरस्तु मूल्याभावेपिपूर्णाशौचं निरन्वयेसपिंडेतुमृतेसतिदयान्वितः तदाशौचं
पुराचीर्त्वाकुर्यात्तुपितृवत्क्रियामितिमाधवीयेब्राह्मोक्तेः दिवादासीये सगोत्रोवासगोत्रोवायोऽग्निंदद्यात्सखेनरः सोपिकुर्यान्नवश्राद्धंशुध्येत्तुदश
मेहनि युद्धहतेतुमनुः उद्यतैराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्यच सद्यः संतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिः यज्ञोंत्यकर्मसर्वंतदेवेत्यर्थः यत्तुआ
हवेपिहतानांचएकरात्रमशौचकमितितद्युद्धक्षतेकालांतरमृतेज्ञेयं असन्निधौस्नानंसन्निधावेकाहइतिमाधवः यत्तुभारतेराजधर्मेषु अशौ

च्योहिहतः शूरः स्वर्गलोकेमहीयते नह्यन्नमुदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकमितिश्राद्धादिनिषेधः सपुत्राद्यभावपरः अतएवतत्रकर्मा
दीनांश्राद्धाद्युक्तम् अन्येतुयतिवद्दशपिंडनिषेधमाहुः स्मृतितत्त्वेऽग्निपुराणेदंष्ट्रिभिः शृंगिभिर्वापिहताम्लेच्छैश्चतस्करैः येस्वाम्यर्थेहतायांतिरा
जन्स्वर्गंनसंशयः सर्वेषामेववर्णानांक्षत्रियस्यविशेषतः यत्तुबृहस्पतिः डिंबाहवेविद्युताचराज्ञागोविप्रपालने सद्यःशौचंमृतस्याहुस्त्र्यहंवा
न्येमहर्षयः तत्रशस्त्रंविनातेनवापराङ्मुखहतेत्रिरात्रंराज्ञावध्येहतेसद्यःशौचमन्यत्रत्रिरात्रं तत्रैवव्याघ्रःक्षतेनम्रियतेयस्तुतस्याशौचंभवेद्द्विधा
आसप्ताहात्त्रिरात्रंस्यादूर्ध्वंशात्रमतःपरं शस्त्राघातेत्र्यहादूर्ध्वंयदिकश्चित्प्रमीयते आशौचंप्राकृतंतत्रसर्ववर्णेषुनित्यशः शस्त्राघातस्तुतंविनाशव
स्पर्शेनिर्हारेचतद्गृहवासेतदन्नाशनेचशवजातीयंपूर्णाशौचं तद्गृहवासमात्रेत्र्यहः उभयाभावेएकाहः भृतिग्रहेणनिर्हारेपूर्णोमासः
विजातीयनिर्हारेशवजातीयं भृतिग्रहणेद्विगुणं आपदिसमंसोदकनिर्हारेपूर्णं शवालंकरणेज्ञानतःकृच्छ्रपादः आज्ञानादुपवासः अ-
नाथसवर्णनिर्हरणेऽग्निदानेचानंतफलंस्नानमात्रेणशुद्धिः वोढाचैवाग्निदाताचसद्यःस्नात्वाविशुद्ध्यतीत्यपरार्केवृद्धपराशरोक्तेः मातुल
त्वादिसंबंधेस्नेहेवात्रिरात्रं गौतमव्याख्यायांवृद्धात्रिः सूतकाद्द्विगुणंशावंशावाद्द्विगुणमार्तवम् आर्त्तवाद्द्विगुणासूतिस्ततोपिशवदाह-
कः अनुगमनेतुसपिंडेनदोषः असपिंडेतुसमवर्णेस्नानंघृताशनंपक्षिणीच उत्तमेस्नानमात्रंरोदनेतुशूद्रस्यशूद्रेस्पर्शंविनासंचय
नात्पूर्वमेकाहः ऊर्ध्वंसज्योतिरितिमाधवः शुद्धितत्त्वेपारस्करः अस्थिसंचयनादूर्ध्वंमासंयावद्द्विजातयः दिवसेनैवशुध्यंतिवाससां
क्षालनेनच सजातैर्दिवसेनैवत्र्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः सपिंडानांनदोषः मिताक्षरायांपारस्कररुक्तमृतस्यबांधवैः सार्धंकृत्वातुपरिदे-

वनम् वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्म चेति सर्वत्रैकमाह आशौच्यन्नभक्षणे त्वज्ञानेऽन्नजरणावधि ज्ञानतः शूद्रस्य स्नानमात्रम् अथ दासाशौचम्
तत्र स्वदास्युत्पन्नस्य दासस्य स्वसपिंडमृतौ स्नानमात्रात्स्वामिकार्ये स्पृश्यत्वम् भक्तदासस्य त्र्यहोर्ध्वं सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा
च्छुचिरिति मिताक्षरायां स्मृत्यंतरात् मूल्यकर्मकराः शूद्रदासीदासादायैव च स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः इति शातातपो
क्तेश्च अत्रैव दत्तादित्रयोदशदासानां स्वाम्याशौचसमसंख्यदिनोर्ध्वं स्वस्य मासाद्याशौचे सत्यपि स्वामिकार्ये स्पृश्यता दासांतेवासिभृतकाः
शिष्याश्चैकत्रवासिनः स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यंति मृतसूतके इति बृहस्पतिस्मृतेः स्वस्यादृष्टार्थकार्ये मासाद्याशौचं सर्वेषामस्त्येव एवं दा-
स्या अपि प्रसूतौ तु तस्याः स्वामिकार्येपि मासमात्रम् दासीदासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतक
मित्यंगिरसोक्तेः षडशीतावपि स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु योग्याः स्युर्मासतो दासी सूती चेत्स्पृश्यतामियात् दासा
स्तु नारदोक्ताः गृहेजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्रा
प्तः पणे जितः तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंच
दश स्मृताः वडवा दासी तल्लोभाद्दासो जात इत्यर्थः दासादेः स्वामितत्सपिंडमरणे तु विष्णुः पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमा
शौचं मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासादेर्नाशौचं वर्णानामानुलोम्येन प्रतिलोमे इति याज्ञवल्क्योक्तेः शास्त्रातिक्रमेण दास्यकरणेपि ना
शौचं आनुलोम्येनाशौचमिति विष्णूक्तेः सर्वाशौचं रजोदर्शनं च रात्रौ जातं चेत्तदा रात्रिं त्रिभागां कृत्वाद्यभागद्वये पूर्वदिनं अंत्ये तूत्तरं

यद्वाप्रागर्द्धरात्रात्प्राग्वासूर्योदयात्पूर्वदिनम् अनंतरंतूत्तरमिति पक्षत्रयंमिताक्षरादौरुक्तं अत्रदेशाचारतोव्यवस्था अथातिक्रांता
शौचं तत्राशौचमध्येज्ञातेतच्छेषमात्रम् नाधिकंप्रोषितेकालेदोषःस्यादितियाज्ञवल्क्योक्तेः प्रसवेअतिक्रांताशौचंनास्त्येव
नाशुद्धिःप्रसवाशौचेव्यतीतेषुदिनेष्वपिइतिदेवलोक्तेः तत्रापिपितुःस्नानंभवत्येव आशौचोत्तरंज्ञातेतुवृद्धवसिष्ठः मासत्रयेत्रिरा
त्रंस्यात्षण्मासेपक्षिणीतथा अहस्तुनवमादर्वागूर्ध्वंस्नानेनशुध्यति इदंपूर्णजात्याशौचविषयेएवनतुवयोवस्थानिमित्तेअतिक्रांतेदशा
हेत्रितिमनूक्तेः यत्तुमाधवीयेदेवलः आत्रिपक्षात्त्रिरात्रंस्यात्षण्मासात्पक्षिणीततः परमेकाहमावर्षादूर्ध्वंस्नातोविशुध्यतीति तदनापदि
ज्ञेयं इदंचैकदेशेदेशांतरेतुस्नानमात्रं देशांतरमृतंश्रुत्वाक्लीबेवैखानसेयतौ मृतेस्नानेनशुध्यंतिगर्भस्रावेचगोत्रिणइतिपराशरोक्तेरिति
विज्ञानेश्वरः माधवीयेविष्णुस्तु अर्वाक्त्रिपक्षात्त्रिनिशंषण्मासाच्चदिवानिशं अहःसंवत्सरादर्वाग्देशांतरमृतेष्वपीत्याह अत्रापद
नापद्भ्यांव्यवस्थादेशांतरंत्वाहबृहस्पतिः महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः वाचोयत्रविभिद्यंतेतद्देशांतरमुच्यते वाचोदेशभाषाः न
द्वेदउभयशेषइतिद्वावेवपक्षौवाशब्दस्यैकत्वात् मातापित्रोस्तुसर्वत्रपूर्णमेवाशौचं पितरौचेन्मृतौस्यातांदूरस्थोपिहिपुत्रकः श्रुत्वातद्दिनमा
रभ्यदशाहंसूतकीभवेदितिपारस्करोक्तेः स्त्रीपुंसयोः परस्परंसपत्न्योश्चैवमितिस्मृत्यर्थसारे सापत्नमातुस्तुत्रिरात्रंव्याघ्रः तुल्यंवयसि
सर्वेषामतिक्रांतेतथैवच आशौचसंपातेनिर्णयः तत्रपूर्णाशौचस्यद्वितीयाद्यहःसुयदिसजातीयंशावंजननंवासमंन्यूनंवास्यात्तदापक्ष
षट्केपूर्वशेषेणशुद्धिः अंतराजन्ममरणेशेषाहोभिर्विशुध्यतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः इदंपूर्णाशौचे त्र्यहाद्यल्पाशौचसंपातेतूत्तरमेवेति

गौडाः हरदत्तोप्येवं अन्येतु तत्रापि पूर्णेन शुद्धिमाहुः यदा तु जनने शावं समन्यूनमधिकं वा तदा परमेव कार्यं न पूर्वशेषाच्छुद्धिः अस्पृश्यत्वा
धिक्यात् शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनीति षट्त्रिंशन्मतात् मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कौर्माच्च षडशीतौ तु स्वभाव बहुसूति
स्तु न्यूनशावविशोधिनीति शावस्यापि सूत्या निवृत्तिरुक्ता त्र्यहादिशाव मध्ये सजातीय विजातीयं वा दीर्घकालमुत्तरं चेत्तदा न पूर्वेण शुद्धिरित्यपरार्कः शु
द्धिविवेके तु शावेन शुध्यते सूतिरित्यविशेषात्तत्रापि पूर्वेण शुद्धिरुक्ता तन्न उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्त्वात् यथा त्रिरात्रे प्रक्रांते दशाहं प्रविशेद्यदि आ
शौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यतीति यमोक्तेरिति माधव हरदत्त मिताक्षरादयः इदं शावेन शुध्यते सूतिरित्यस्य बाधकं अन्यथा वचन
वैयर्थ्यात् तेन सूत्याशावाशौचे त्रिरात्रशुद्धावपि शावनिमित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव गरीयो मरणं भवेदिति कौर्मात् पूर्वशेषशुद्धेरपवादमाह
शातातपः रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात् अत्र रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति शंखलिखितोक्तेः
अथ यदि दशरात्राः सन्निपातेयुराद्यं दशरात्रमाशौच मानवमाद्दिवसादत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेणेति बौधायनोक्तेश्चेति पराशरमाध
व हारलता शुद्धितत्वादयः गौडा अप्येवं रात्रिमात्रावशिष्टे इति तु विज्ञानेश्वरादयः अत्र देशाचारतो व्यवस्था विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः रात्रिशेषे
त्रिरात्रादिसंपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः पूर्वाशौचांतर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्ये धिकाशौचांतरपाते तु वर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः न च वर्द्धितस्य पूर्व
शेषत्वं रात्रिशेषे पूर्वशेष शुद्ध्यपवादे नैमित्तिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात् अपवादाभावे उत्सर्गप्राप्तेः अपवादांतरमाह शंखः मातर्यग्रे प्रमीता-
यामशुद्धौ म्रियते पिता पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणी पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति तुर्यपादार्थः

इदंदशमदिनात्पूर्वंमातृमरणे दशम्यांरात्रौतत्प्रभातेवामातृमरणे द्व्यहत्र्यहयोः पक्षिण्यासमुच्चयइत्येके तन्न संख्यांतरापत्त्यात्र्यहादिश्रुतिबाधाप
त्तेः अतएवैकाहेयाषड्देयाइत्यादिश्रुतसंख्याबाधापत्तेः समुच्चयोनिरस्तोद्वादशाध्यायेमातुरन्वारोहणेतुनपक्षिणी यदानारीविशेदग्निंप्रियस्यप्रि
यवांछया तदाशौचंविधातव्यंभर्ताशौचक्रमेणहीतिपृथ्वीचंद्रोदयेलघुहारीतोक्तेः मातापित्रोर्भर्तुश्चान्यसपिंडाशौचेननिवृत्तिर्नास्त्येव श्रु
त्वातद्दिनमारभ्यदशाहंसूतकीभवेदितिस्मृतेः भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणेत्रिरात्रंत्र्यहाशौचेतुनिवृत्तेश्राद्धंप्राप्नोतिशास्त्रतइत्यपरार्केब्राह्मोक्तेः
सहगमनेतुसंपूर्णयुद्धहतस्यसद्यः शौचेन्वारोहणेब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् भर्तुरपित्र्यहेणपिंडदानं एकचितौतुसद्यःशौचं षडशीतौ पूर्वाशौ
चेनयाशुद्धिः सूतकेमृतकेन्नसा सूतिकामग्निदंहित्वाप्रेतस्यचकृतानपि तथाशावादिमध्येपुत्रोत्पत्तौजातकर्मादिकार्यमेव मातुःपक्षि
णीमध्येपितुरेकादशाहवृषोत्सर्गादिकार्यमेवेतिदेवयाज्ञिकः अथाशौचापवादः ऋद्धितत्वेकौर्मे सद्यःशौचंसमाख्यातंदुर्भिक्षेवा
प्युपद्रवे डिंबाहवहतानांचविद्युतापार्थिवैर्द्विजैः उपद्रवेत्यंतमारके पराशरोपि उपसर्गमृतेचैवसद्यःशौचंविधीयते उपसर्गोत्यंतमारकइतिशू
लपाणिहारलतादयः तथासुमूर्षोर्दानादौनाशौचं आपद्यपिचक्लिष्टानांसद्यःशौचंविधीयतेइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ऋद्धिरत्नाकरेदक्षोपि स्वस्थ
कालेत्विदंसर्वंसूतकंपरिकीर्तितं आपद्गतस्यसर्वस्यसूतकेपिनसूतकं प्रचेताः कारवःशिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैवच राजानोराजभृत्या-
श्चसद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः कारवःसूपकारावाशिल्पिनश्चैलधावकाः लघुविष्णुः व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे आरब्धेसू
तकंनस्यादनारब्धेतुसूतकम् प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रिया यत्तुविष्णुः नव्रतिनांव्रतेइति

तदप्यारब्धपरं त्रिंशच्छ्लोक्यां नप्रारब्धेषुदानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थेऽपिशब्दे
नभारतहरिवंशादिश्रवणेपिनाशौचं गृहीतनियमस्यापिनस्यादन्यस्यकस्यचिदितिब्राह्मोक्तेः चंद्रिकायांजाबालिः संध्यापंचमहायज्ञानै
त्यकंस्मृतिकर्मच तन्मध्येहापयेत्तेषांदशाहांतेपुनःक्रिया ग्रहणेत्वाशौचमध्येपिश्राद्धदानादिकार्यमेव तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यतेइ
तिलैंगोक्तेः अथमृतदोषेहेमाद्रौषट्त्रिंशन्मतेकोर्मयोः व्यापादयेद्य आत्मानंस्वयमग्न्युदकादिभिः विहितंतस्यनाशौचंनापिकार्योदक
क्रियाः भविष्येस्वेच्छयामरणंविप्राश्शृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः अंत्यांत्यजविषोद्बंधैरात्मनाचैवताडनैः पाखंडमाश्रिताश्चैवमहापातकिन
स्तथा स्त्रियश्चव्यभिचारिण्यआरूढपतितास्तथा नतेषांस्नानसंस्कारोनश्राद्धंनसपिंडनं ब्राह्मे एतानिपतितानांतुयःकरोतिविमो
हितः तप्तकृच्छ्रद्वयेनैवतस्यशुद्धिर्नचान्यथा इदंकामतः अज्ञानेतद्दुःस्पर्शाश्रुणोर्ज्ञानतस्त्रिरात्रं अज्ञानेएकोपवासइत्यादिनिर्णय
सिंधौज्ञेयं इदंदर्पाद्बुद्धिपूर्वमृतेज्ञेयं अबुद्धिपूर्वंप्रमादहतेतुसर्वंकार्यं अथकश्चित्प्रमादेनम्रीयेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचंविधातव्यंकर्त
व्याचोदकक्रियेत्यंगिरसोक्तेः प्रमादमरणेत्रिरात्राशौचमितिशुद्धितत्वादयोगौडाः दशाहादितिदाक्षिणात्याः अस्यापवादोहेमाद्रौभविष्ये
प्रमादादिच्छयावापिनकुर्यात्सर्पतोमृते नागपूजांविनानेत्यर्थः तत्रप्रमादमृतेदुर्मरणनिमित्तंदानाद्युक्तं शातातपेन व्याघ्रेणनिह
तेविप्रेविप्रकन्यांविवाहयेत् सर्पदष्टेनागबलिर्देयः सर्पश्चकांचनइत्यादिनातन्निर्णयसिंधौज्ञेयम् सर्पदष्टेपिव्यासः सौवर्णभारनि
ष्पन्नंनागंकृत्वातथैवगां व्यासायदत्वाविधिवत्पितुरानृण्यमाप्तवान् हेमाद्रौभविष्ये पंचम्यांपन्नगंहैमंस्वर्णेनैकेनकारयेत् क्षीराज्यपात्र

मध्यस्थं पूज्यं विप्राय दापयेत् प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शंभुना दर्पात्सर्पमृते नारायणबलिनास्य समुच्चयः तथा वैद्यमरणे
पि न दोषः वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये तू
दकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति वृद्धगार्ग्योक्तं अपरार्के ब्रह्मगर्गः योजीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः सोऽग्न्युदकं महायात्रां कु
र्वन्नामुत्र दुष्यति तच्च प्रयागभिन्ने देशे रोगिणामेव तदपि जीर्णवानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरादयः प्रयागे त्वरोगिणामपि विशेषतः शू
द्रस्यान्यत्रापि अब्राह्मणो वा स्वर्गादि महाफलजिगीषया प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथेत्यादिपुराणात् इदं वृद्धादिमरणं य
द्यपि भृग्वग्निपतनेश्चैव वृद्धादिमरणं तथेतिं माधवीये आदिपुराणोक्तेः कलौ निषिद्धं तथापि प्रयागे भवत्येव येवैतन्वां विसृजंतीति श्रुतेः न लोक
वचनात्मातनवेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीयाते प्रयागमरणं प्रतीति भारतमात्स्योक्तेः तत्र यां मुंचति प्राणान्वटमूलेषु सुंदरि सर्वलोकानतिक्र
म्य मम लोकं प्रपद्यते इति वाराहोक्तेः अत्र दशाहादि पूर्णाशौचमिति भट्टाः युक्तं तु त्रिरात्रं अनशनमृतोक्तेः दिवोदासोप्येवं यश्च पूर्वोक्ता-
नामशनिहतानामग्निजलविष्टानां भृगुसंग्रामदेशांतरमृतानां जातदंतानां च त्रिरात्रमिति रुद्रधरकल्पतरौ काश्यपोक्तेः आत्मघातिनो दाहाशौ-
चादिनिषेधः स तदानीमेव वर्षांते तु सर्वं कुर्यात् गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकमिति
हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् तत्रात्मवधप्रायश्चित्तं नारायणबलिश्चोक्तः तेनैव कृत्वा चांद्रायणं पूर्वं क्रियाकार्या यथाविधि नारायणबलिः कार्यो लो
कगर्हाभयान्नरैः पिंडोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकं च यत् एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिंडीकरणं तथा मदनरत्ने ब्राह्मे तु प्रमादादपि

निःशंकस्तकस्माद्विधिचोदितः चंडालैर्ब्राह्मणेश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्नृपतितस्तु सः चांद्रायणं ततः कृ
छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये यद्वा कृच्छ्रान्पंचदश कृत्वा तु विधिना दहेत् बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तं स्मृतिरत्नावल्यां तद्वि
गुणं प्रायश्चित्तं कृत्वार्वागप्यब्दात्सर्वं कार्यमित्युक्तं नारायणबलिस्तु मिताक्षरायां मत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः विदेशमृते तु स्थ्नामेव संभ
वे दाहः तदभावे पलाशवृंतैः तदभावे कुशैः विदेशमरणेस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा अस्थ्नामलाभे पर्णानि शकलान्युक्तयावृ
ता दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकं हेमाद्रौ षड्विंशन्मते कुर्याद्दर्भमयं प्रेतं कुशैस्त्रिशतषष्टिभिः पालाशीभिः समिद्भि
र्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः शिरस्यशीत्यर्द्धं दद्याद्ग्रीवायां तु दशैव तु बाह्वोश्चैकशतं दद्याद्दश चैवांगुलीषु च उरसि
त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरोदरे द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्धं शिश्न एव तु ऊर्वोश्चैकशतं दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः पादांगुलीषु दश दद्यादेतत्प्रेत
स्य कल्पनं मस्तके नारिकेलं तु अलाबुं तालुके तथा पंचरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम् चक्षुषोस्तु कपर्दौ द्वौ नासिकायां तु का
लकं कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणि केशे वटप्ररोहकाः नालकं कमलानां तु अंत्रस्थाने विनिक्षिपेत् मृत्तिका तु वसा धातुर्हरितालकगंधको रक्तके तु पारदं दद्या
त्पुरीषे पित्तलं तथा संधिषु तिलपिष्टं तु मांसे स्याद्यवपिष्टकम् मधु स्याल्लोहितस्थाने त्वचः स्थाने मृगत्वचा स्तनयोर्गुंजके दद्ये नासायां शतपत्रकं
कमलं नाभिदेशे स्याद्वृंताके वृषणाश्रिते लिंगे च रक्तमूलं तु परिधानं दुकूलकम् गोमूत्रं गोमयं गंधं सर्वौषध्यादि सर्वतः क्रियानिबंधे गारुडे त्वे
तदंते धृतं नाभ्यां प्रदेयं स्यात्कौपीने च त्रपुस्मृतम् मौक्तिके स्तनयोर्मूर्ध्नि कुंकुमेन विलेपनं प्रोषितस्य वार्त्ताश्रवणाभावे तु पितुः पंचदशाब्दा

निप्रतीक्षा तदन्यस्य द्वादशाब्दानीति मदनरत्ने उक्तं तत्र पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः पूर्णाशौचं गृहीताशौचयोस्त्रिरात्रं द्वादशवर्षप्र
तीक्षोत्तरं दाहे तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुः पर्णशरदाहोत्तरमस्थ्युपलंभे तु मदनरत्ने ब्राह्मे अथ पार्णनरे दग्धे पत्रन्यासे कृते सति ग
तेष्वग्निषु नद्दहोयदूर्ध्वं लभ्यते क्वचित् तदार्धदग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तं दहेत् यद्यर्द्धदग्धकाष्ठं तु तदीयं नैव लभ्यते तदा तदस्थिखंडं
तु निक्षेप्तव्यं महाजले अथ प्रेतदाहकालः प्रत्यक्षशवदाहे न शोधनम् आशौचमध्ये संस्कारे सति संभवे शोध्यं तदंते शोध्यमेव अब्दां
ते उत्तरायणं श्रेष्ठं तत्रापि कृष्णपक्षः भरणीकृत्तिकारोहिण्यार्द्रामघाश्लेषामूलत्रिपादज्येष्ठाधनिष्ठादिपंच च जन्मदशमैकोनविंशतारा: चतु
र्थाष्टमद्वादशचंद्रदिनक्षयवैधृतिव्यतीपातपरिघविष्टिकरणनंदाभद्रात्रयोदशीचतुर्दशीतिथिशुक्रभौमशनिवारगुरुशुक्रास्तपौषमलमासाः सर्व
थावर्ज्याः मन्वादियुगादिसंक्रांतिदर्शेषु क्रिमपि न शोध्यं मूलं विशेषश्च निर्णयसिंधौ ज्ञेयः इति नारायणभट्टसूनुरामकृष्णभट्टसूनुकमलाकरभट्टकृते
शूद्रधर्मतत्त्वे आशौचनिर्णयः अथ शूद्रस्यौर्ध्वदैहिकप्रयोगः तत्राधिकारिणो निर्णयसिंधौ ज्ञेयाः सर्वाभावे धर्मपुत्रो वा कार्यः अपुत्रेणस्क
तः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः पिंडदानक्रियाहेतोर्धर्मसंस्थापनाय चेति व्यासोक्तेः दिवोदासीये दृष्ट्वास्थानस्थमासन्नमर्धोन्मीलित
लोचनं भूमिस्थं पितरं पुत्रो यद्धिदानं प्रदापयेत् तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि भारते शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गंगायां चोत्तराय
णे धन्यास्तात मरिष्यंति हृदयस्थे जनार्दने हेमाद्रौ वाराहे व्यतीपातोथ संक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रवेः पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थि
तः तत्रैव व्यासः आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् तदभावे तु गौरेव नरकोत्तारणाय वै मदनरत्ने जातूकर्ण्यः उत्क्रांत्यादीनि

दानानिदशदद्यान्मृतस्यतु गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच रूप्यंलवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात् एतानिदशदानानिनराणांमृत्यु
जन्मनोः कुर्यादभ्युदयार्थंतुप्रेतेपिहिपरत्रवै ब्राह्मे ताम्रपात्रंतिलैःपूर्णंप्रस्थमात्रंद्विजायतु सहिरण्यंचयोदद्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः सर्वपापविशु
द्धात्मालभतेगतिमुत्तमां उत्क्रांतिवैतरण्योच्चदशदानानिचैवहि प्रेतेपिकृत्वातंप्रेतंशवधर्मेणदाहयेत् क्रियानिबंधेगारुडेत्वष्टौदानान्युक्तानि तुलसी
सन्निधौकृत्वाशालग्रामशिलांतथा तिलालोहंहिरण्यंचकार्पासंलवणंतथा सप्तधान्यंक्षितिर्गावएकैकंपावनंस्मृतं तिलपात्रंयथाशक्तिशय्या
दानंचकारयेदितिपरिशिष्टे म्रियमाणस्यकर्णेतुपुण्यमंत्रान्जपेत्ततः मुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तंवाराहे दृष्ट्वासुविह्वलंह्येनंयममार्गानुसारिणं प्रया
णकालेतुनरोमंत्रेणविधिपूर्वकम् मधुपर्कंत्वरन्गृह्यइमंमंत्रमुदीरयेत् गृहाणचेमंमधुपर्कमाद्यंसंसारनाशनकरंत्वमृतेनतुल्यं नारायणेन
रचितंभगवत्प्रियाणांदाहेनशांतिकरणंसुरलोकपूज्यं अनेनैवतुमंत्रेणदद्याच्चमधुपर्ककं नरस्यमृत्युकालेतुपरलोकसुखावहम् देवजानी
येप्येवं अथप्रयोगः पुत्रादिरासन्नमृत्युंपित्रादिंज्ञात्वाषडब्दंत्र्यब्दंसार्द्धाब्दंवाप्रायश्चित्तंकारयेत् यथासप्तपंच त्रीनेकंवाद्विजपर्षदमुपवेश्यार्द्धवासा
सुवर्णरूप्ययोर्निष्कंतदर्द्धंवागोस्तच्चतुर्गुणंवृषस्येत्येवंगोवृषमूल्यंनिधायसाष्टांगंप्रणम्यतैः किंतेकार्यमितिपृष्टेममजन्मप्रभृत्यद्ययावत् ज्ञा
नाज्ञानकामाकामसकृदसकृत् कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टभुक्ताभुक्तपीतापीतज्ञाताज्ञातसकलपातकानिपात
कोपपातकसंकलीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णपातकानांनिरासार्थमनुग्रहंकृत्वाप्रायश्चित्तमुपदिशंतुभवंतः इत्युक्त्वासर्वधर्म
विविक्तारोगोप्तारः सकलाद्विजाः ममदेहस्यसंशुद्धिंकुर्वंतुद्विजसत्तमाः मयाकृतंमहाघोरंज्ञातमज्ञातकिल्बिषं प्रसादःक्रियतांमह्यंशुभानुज्ञां

प्रयच्छथ पूज्यैः कृतः पवित्रोहंभवेयंद्विजसत्तमैरितिपठेच्छृणुयाद्वा निष्कस्तच्चतुः सुवर्णः पुत्रादिस्तस्येत्यादिवदेत् ततः सभ्यास्तस्यश
क्त्यनुसारेणप्रायश्चित्तमनुवादकाग्रेवदेयुः तदाशोध्योगंधादिनापुस्तकस्यसभ्यानामनुवादकस्यच्चपूजांकृत्वातस्मैदक्षिणांपापानुसारेण दद्यात्
गोमूल्यंनिबंधपूजात्वेनपुस्तकेनिवेदयेदित्याचारः ततःसभ्याअमुकप्रायश्चित्तेनपूर्वोत्तरांगयुतेनयथाशक्तिप्रत्याम्नायद्वाराचीर्णेनत्वंशुद्धोभविष्य
सीत्यनुवादकाग्रेनिर्वदेयुः शोध्यस्त्वनुग्रहइत्युक्त्वारिक्तायांनद्यादौगत्वाचम्यदेशकालौस्मृत्वाममजन्मप्रभृतीत्यादिनिरासार्थमित्यंतमुक्त्वा
सभ्योपदिष्टममुकप्रायश्चित्तंपूर्वोत्तरांगयुतममुकप्रत्याम्नायद्वारायथाकालंकरिष्यइत्युक्त्वा यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच
केशानाश्रित्यतिष्ठंतितस्मात्केशान्वपाम्यहमितिकक्षोपस्थवर्जंकेशश्मश्रुनखानिवापयित्वायुर्बलमितिदंतधावनंकृत्वातूष्णींस्नात्वाप्रायश्चित्तांगत्वेनभ
स्मस्नानंकरिष्ये रुद्रायनमइत्युक्त्वाभस्मनास्नात्वैवंगोमयमृद्वारिगोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिः कुशोदकैः स्नात्वाधौतंवासः परिधायतिलकंधृत्वा
गवामंगेषुतिष्ठंतिभुवनानिचतुर्दश यस्मात्तस्माच्छिवंमेस्यादिहलोकपरत्रचेत्यादिगोदानंकृत्वा पापहाविष्णुप्रीत्यर्थंचतुरादियुग्मानानामा-
मन्त्राम्नानिदत्वापंचगव्यंप्राश्नीयात्नवा आज्यहोमस्तुनशूद्रस्य आज्येनैवहिशालाग्नौजुहुयाद्व्याहृतीः पृथगितिजाबालिनागृह्याग्निनियमात् अग्नेः
प्रतिनिध्यभावाच्च तस्माच्छूद्रंसमासाद्यसदाधर्मपथेस्थितं प्रायश्चित्तंप्रदातव्यंजपहोमविवर्जितमितिपराशरोक्तेश्च तेनविप्रद्वाराहोमः
परास्तः ततस्तद्दिनेउपवासीमौनीनिशामतिवाह्यतीर्थ यात्राद्वादशामान्नगोदान द्वादशस्नानादिप्रत्याम्नायैः प्रायश्चित्तंकृत्वाविष्णुश्रा
द्धांतेगोदानानिप्राग्वत्कृत्वापूर्वोक्तदशदानानिदद्यात् दानमंत्रास्तुमत्कृतेदानकमलाकरे ज्ञेयाः ततोवैतरणीदानं यथा देशकालौस्मृत्वा

शू.क.
५४

ममयमद्वारस्थनद्याः सुखोत्तरणार्थंदिव्यमानुष्यसर्वसुखप्राप्त्यर्थंवैतरणीदानंकरिष्यइत्युक्त्वा द्रोणप्रमाणकार्पासशिखरोपरिताम्रपात्रेहैमंम
हिषारूढंदक्षिणेलोहदंडंवामेपाशंचदधानंयमंसंपूज्य तत्रेक्षुदंडमयींनौकांपट्टसूत्रेणबध्वातत्रस्थांकृष्णांधेनुंसवत्सांस्वर्णशृंगरौप्यखुरकां
स्यदोहनकृष्णवस्त्रयुगसप्तधान्यछत्रोपानद्युतांसंपूज्याधिवास्यापरदिनेपात्रंधृत्वासंपूज्यप्राङ्मुख्याः घृतदुग्धकुशहेमतिलयुतंपु
च्छंगृहीत्वादेशकालौस्मृत्वापूर्वोक्तफलोल्लेखांतेइमांकृष्णांगांद्रोणप्रमाणकार्पासशिरःहेममयशृंगरौप्यखुरकांस्यदोहनकृष्णवस्त्रयुगस
प्तधान्यछत्रोपानाद्युपस्करयुतामशक्तौगामेवामुकगोत्रायतुभ्यमहंसंप्रददेनममेत्युक्त्वामंत्रंपठेत् यमद्वारेमहाघोरेकष्टांवैतरणींनदीं
तर्तुकामोददाम्येतांतुभ्यंवैतरणींचगाम् अधिवासनेयंमंत्रइत्येके विष्णुरूपद्विजश्रेष्ठभूदेवपंक्तिपावन सदक्षिणामयातुभ्यंदत्तावैतरणीचगौः
यमद्वारेमहाघोरेयासावैतरणीनदी तांतर्तुंगांददाम्येनांतुभ्यंवैतरणीमहमितिदत्वादक्षिणांदत्वा धेनुंयमंविप्रंचप्रदक्षिणीकृत्यसर्वंनिवेद्य
धेनुकेत्वंप्रतीक्ष्यस्वयमद्वारेमहाभये उत्तितीर्षुरहंदेविवैतरण्यैनमोनमइत्यनुगच्छेत् इतिवैतरणीदानं दिवोदासीयेऽन्यान्यपिदाना
न्युक्तानि यथायथा मोक्षंदेहिहृषीकेशमोक्षंदेहिजनार्दन मोक्षधेनुप्रदानेनमुकुंदः प्रीयतांममेतिमोक्षधेनुं ऐहिकामुष्मिकंयच्चसप्तजन्मार्जि
तंऋणं तत्सर्वंशुद्धिमायातुगामेतांददतोममेतिऋणधेनुः आजन्मोपार्जितंपापंमनोवाक्कायकर्मभिः तत्सर्वंनाशमायातुगोप्रदानेनकेश
वेतिपापधेनुंदद्यात् अथदुर्मरणेप्रायश्चित्तं तत्रचांडालादिहतेऽतरिक्षमृतेकृच्छ्रातिकृच्छ्रंचांद्रायणंवा रजस्वलासूतिकांत्यस्पर्शेम्लेच्छहतेन
कृच्छ्राब्दऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टेचचांडालश्व्यादस्पर्शेखड्गमरणेशावकर्मिकीटोद्भवेत्रीन्षट्पंचदशवाकृच्छ्रान्चांद्रत्रयंवा

५४

कृत्वादहेत् अंत्यजस्पर्शे कृच्छ्राब्दं वा प्रपाते विषे वानवकृच्छ्रान् शृंगीविप्रशस्त्रचौराद्यैरात्मघातेऽब्दं शवे पर्युषिते कृच्छ्रत्रयं आशौचमरणेप्ये
वं मूलं तु मत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयम् ततः पुण्यस्तोत्रं रामकृष्णादिनामजपं कुर्यात्कारयेद्वा ततः प्राणोत्क्रमणे जाते पुत्रो वपनं कृत्वा स्नात्वा नव व
स्त्रैकदेशं परिधाय तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा प्रेतस्य वपनं कृत्वा स्नापयित्वा वाससाच्छाद्य पुष्पमालाद्यैरलंकुर्यात् मदनरत्ने गालवः प्रथमेहनि क
र्तव्यं वपनं चानुभाविनां प्रेतस्य केशश्मश्र्वादि वापयित्वाथ दाहयेत् मनुः दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् अत्र क्रियानिबंधे गारुडे षट् पिंडा
उक्ताः मृतस्योत्क्रांतिसमये षट्पिंडान् क्रमशो दहेत् मृतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरे तार्क्ष्यकारणात् विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च षट् त
था आदौ देयास्तु षट्पिंडा दशपिंडा दशाह्निकाः स्थाने चार्द्धपथे तीर्ते चितायां शवहस्तके श्मशानवासिभूतेभ्यः षष्ठं संचयने तथा छंदोगप
रिशिष्टे दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंभृते दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निधापयेत् घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुद्धवस्त्रोपवीतिना
चंदनोक्षितसर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत् हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु मुखेष्वथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः सप्तछिद्रा
णि तत्रैव कर्णनेत्रमुखघ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेदित्यन्यत्रोक्तं आमपात्रेन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरं एकोनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भु
वि ऊर्द्धमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिंडदानवत् अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दारुचयं महत् तत्रोत्तानं नि
पात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे एतदग्नेः पात्रन्यासोक्तेरुत्तानत्वं साग्निपरं शूद्रः पुमानधोमुखः स्त्रीत्तूत्तानाद्याद्या तदुक्तं शुद्धितत्वे हारल
तायां चादिपुराणे स्वगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानपि उत्तानदेहा नारी तु सपिंडैरपि

बंधुभिरिति इदमन्यैर्ब्राह्ममुक्तं इदंनिरग्निद्विजपरमपीतिगौडाः स्मृतिकौमुद्यांमदनपालस्तु सदग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवदितिनिर
ग्नेरप्याहिताग्निवद्दाहोक्तेस्तस्यचकात्यायनेनतत्रोत्तानंनिपात्यैनं दक्षिणाशिरसंमुखइत्युत्तानत्वोक्तेर्निरग्नेरपितदेवेत्याह॥ तत्त्वतिदेशेनक
थमुपदेशस्यबाधइतिचिंत्यं केचित्तुवाचनिकातिदेशस्योपदेशतुल्यत्वादुपेतश्चेदित्यस्यद्विजपरत्वाद्ब्राह्मेतुतत्पदाभावाच्छूद्रपरमेवेतिनद्विजाना
मुत्तानत्वमेवेत्याहुः अन्येतुछंदोगद्विजानामुत्तानत्वमन्येषामधोमुखत्वमित्याहुः आस्तांनिरग्निद्विजवार्ता अनुपनीतद्विजशूद्राणांत्वधोमु
खत्वमुदक्शिरस्त्वंचेत्यविवादं दाहस्तुशूद्रस्यामंत्रकःनिषेकादि श्मशानांतोमंत्रैर्यस्योदितोविधिरितिमदनपालः तत्वंतु वैदिकस्यैव
निषेधः पौराणस्तुभवत्येव सचप्रयोगेवक्ष्यते अतएववाराहे चतुर्वर्णेषुसंस्थानमेवंभवतिपुत्रिके इत्युक्तं प्रचेताः नग्नदेहंदहेन्नैव
किंचिद्देयंपरित्यजेत् यमः प्रेतंदहेच्छुभैर्गंधैःस्नापितंस्रग्विभूषितं क्रियानिबंधेगारुडे उदधारामविच्छिन्नांसिंचेत्कृत्वाप्रदक्षिणं स्कंधाव
सक्तकुंभेनपादतःपरितश्चितेः दंपत्योरेकदामृतौतुबौधायनः दाहांतमेकतंत्रत्वं संचयनंचैकं उदकपिंडदानादिपृथगेव अन्वारोहणेचैवं
उदकदानंब्राह्मे आर्द्रेतुवस्त्रंप्रक्षाल्यतेनैवाच्छादितैस्ततः कर्तव्यंतैःसचैलंतु स्नानंसर्वमलापहं ततः पाषाणपृष्ठेतुसर्वैर्देयंतिलोदकम् त्रिं
शच्छूद्रायदेयास्तुप्रेतभूमिगतायच विशेषोनिर्णयसिंधौज्ञेयः अथप्रयोगः पुत्रादिरपसव्येन देशकालौस्मृत्वा काश्यपगोत्रस्यास्म
त्पितुरमुकदासप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थमौर्ध्वदैहिकंकरिष्य इत्युक्त्वामृतिस्थानेदर्भेकाश्यपगोत्रामुकदासप्रेतेदंतेवनेजनं ए
षतेपिंडः प्रत्यवनेजनंच एवंउत्थापनपिंडंदत्वाप्रेतवस्त्रेपिंडंबध्वादक्षिणद्वारानयेत् द्वारेचतुष्पथेविश्रांतौचितायांचैवदेयाः ततःश्मशानदेशे

पंचभूसंस्कृते क्रव्यादसंज्ञकाग्निंप्रज्वाल्यगंधमाल्यैः संपूज्यप्रेतस्यवपनंकारयित्वागंधमाल्यैरलंकृत्यमुखसप्तछिद्रेषुहेमशकलान्यभावेआ
ज्यंवाक्षिप्त्यानववस्त्रवेष्टितंघृताक्तं कृत्वाचितौउत्तरशीर्षमधोमुखंपुरुषमुत्तानांस्त्रियंनिनाय असौसंस्कार्यलोकायस्वाहेतितूष्णींवाज्याहु
तिंदत्वाशिरःस्थानेऽग्निंदद्यात् मंत्रस्तुवाराहे कृत्वातुदुष्कृतंकर्मजानतावाप्यजानता मृत्युकालवशंप्राप्यनरंपंचत्वमागतं धर्माधर्मसमायुक्तंलो
भमोहसमावृतं दहेयंसर्वगात्राणिदिव्यान्लोकान्सगच्छतु ज्वलमानंमहावन्हिंशिरस्थानेप्रदापयेत् चतुर्वर्णेषुसंस्थानमेवंभवतिपुत्रिके
चतुर्वर्णोक्तिरत्नुपनीतद्विजपरा क्रियानिबंधेगारुडेत्वन्योमंत्रउक्तः॥ त्वंभूतकृज्जगद्योनेत्वंलोकपरिपालकः॥ उक्तः संहारकस्तस्मा
देनंस्वर्गंमृतंनयेति ततः किंचिच्छवेदग्धेसकुंभमादायपादतोप्रदक्षिणंत्रिः परिक्रम्यत्रिरश्मनाकुंभंभित्वाकुंभंक्षिप्त्वानवेक्षमाणाः
बालपुरःसराजलंगत्वापूर्वधृतंवस्त्रंप्रक्षाल्यपुनः परिधायवामनासिकयाजलमालोड्यवृद्धाद्याः स्नात्वातीरेदर्भेपाषाणंनिधायकृञ्जुद
र्भैतिलपूर्णांजलिंकाश्यपगोत्रअमुकदासप्रेतएषतेतिलांजलिरुपतिष्ठतु उपतिष्ठतामितिवासर्वेदक्षिणामुखाः सकृत्त्रिर्वादत्वापुनः
स्नायुः मित्रोदानूढकन्याभागिनेयश्वश्रूश्वशुरमातामह ततस्त्रीमातुलराज्ञउदकदानंकृताकृतं क्लीबभर्तृगर्भस्त्रीपतितैरुदकं न
कार्यंतेभ्योप्यन्यैः एवंत्रिंशसंचदशदशवादिनानिप्रत्यहंदद्यात् प्रत्यहमेकवृद्धिर्द्विकवृद्धिस्त्रिकवृद्धिर्वाकार्यातततोबालपुरःसराजलादुत्तीर्या
धोदशंवस्त्रंनिष्पीड्यगृहद्वारिस्थित्वा त्रीणिनिंबपत्राणिविदश्याचम्यगोमयसर्षपवृषांबुदूर्वाग्नीनालभ्याश्मनिपदंनिधायगृहंप्रवि
शेयुः वृद्धाः शोकापनोदनंकुर्युः ततोमृन्मयेपात्रद्वयेएकाहंत्र्यहंवाप्रेतात्रस्नाहीतिजलंपिबेदमितिक्षीरंनिदध्यात् दशरात्रमितिहे

माद्यैप्रत्यहंभूमौकर्त्तीभोजनसमयेऽन्नंसंकल्पयेत् ततस्त्र्यहमुपवासः क्रीतलब्धाशनंवा अधःशय्यासनंसर्वेषांयावदाशौचं प्रथमतृ
तीयसप्तमदशमेषुवाज्ञातिनासहभोजनं तच्चदिवैव बहिःप्रेतायदीपोदेयइत्यादिर्निर्णयसिंधौज्ञेयं अथसंचयनं तच्च प्रथमद्वितीयतृ-
तीयचतुर्थसप्तमनवमेषु शूद्राणांविशेषतोदशमेऽन्हि तदुत्तरंभौमार्कमंदतिथियुग्मेकपादद्विपादत्रिपादकर्तृनक्षत्रवर्जदिनेकार्यं कर्तादेश
कालौस्मृत्वास्मत्पितुः काश्यपगोत्रस्यामुकदासप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थमस्थिसंचयनश्राद्धंकरिष्येइत्युक्त्वाकुशबटुंनिधा
य इहलोकंपरित्यज्यगतोसिपरमांगतिम् मनसावायुरूपेणविप्रेत्वाहंनियोजये अमुकप्रेतेदंतआसनंउपतिष्ठतां एवमर्घः गंधःपुष्पंधू
पदीपआच्छादनमुपतिष्ठतां एवंक्रव्याददेवताभ्यः प्रेतायतत्सखिभ्यश्चत्रीण्यामान्नानिदत्वाघृतक्षीरोदकैश्चितिंप्रोक्ष्यपलाशशाखया
चितेर्भस्मापोह्यांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांशिरसउरसःपाण्योः पार्श्वयोःपादयोरस्थीन्यादायपंचगव्येनगंगोदकेनप्रक्षाल्यगंधाद्यैर्चितानिक्षौमेणा
वेष्ट्यनवकुंभेनिधायशरावेणपिधायवनेवृक्षमूलेवाभूमौनिखायभस्मनद्यांक्षिप्त्वाचितिदेशेवेदिंकृत्वातत्रावकाशमीपत्रछत्रपताकायु
तंकुंभत्रयंसंस्थाप्यक्रव्याद्देवताभ्यः प्रेतायतत्सखिभ्यश्चनिवेद्यकुंभेषुपिंडान्दद्यात् मंत्रस्तु॥ नमःक्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्यइ
हसर्वदा श्मशानवासिनोदेवाःशवानांपरिकीर्तिताः तेभ्योन्नमुदकंकुंभमक्षय्यमुपतिष्ठतु येत्रश्मशानेदेवाःस्युर्भगवंताःसना
तनाः तेस्मत्सकाशात्गृण्हंतुबलिमष्टांगमक्षयं प्रेतस्यास्यशुभान्लोकान्प्रयच्छंतुचशाश्वतान् अस्माकमायुरारोग्यंसुखंचद
दत्वाच्चिरं इतिप्रथमश्मशानवासिभ्योमध्यमंप्रेतायतद्दक्षिणेतत्सखिभ्यश्चदत्वास्नायात् शिष्टान्यस्थीनिगंगायांक्षिपेत् तद्विधि

स्क हेमश्राद्धं तर्पणं च कृत्वास्थीनि पंचगव्येन प्रक्षाल्य हेममुक्तारूप्यप्रवालकान्यस्थिमध्ये क्षिप्त्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वा पंचगव्येन प्रोक्ष्य हिरण्यमध्वा
ज्यतिलैः संयोज्य मृत्पिंडे निधाय दक्षिणामुखो नमोस्तु धर्माययेति जलं प्रविश्य स मे प्रीतोस्तु इति ध्यात्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्वा पुनः श्राद्धं तर्पणं च कुर्यात् अ
त्र दशदान गोदानादि कुर्वीत इदमधिमासशुक्रास्तादौ न कार्यं दशाहमध्ये तु न दोषः अथ पाथेयश्राद्धं काश्यपगोत्रस्यामुकदासप्रेतस्य मनुष्यलो
कात्प्रेतलोकं गच्छतः पाथेयसिद्ध्यर्थं पाथेयश्राद्धं करिष्ये इत्युक्त्वा कुशबटौ इहलोकं परित्यज्येति प्रागुक्तमंत्रांते इदं ते आसनमुपतिष्ठतां
एवमर्घगंधः पुष्पं धूपो दीप आच्छादन मामान्नं चोपतिष्ठतामिति सर्वत्र वदेत् ततः इदं ते पिंडासनं अवनेजनं पिंडः प्रत्यवनेजनं पिंडपूजा दक्षि
णा च अयमेव सर्वप्रेतश्राद्धानां प्रयोगः एवं नग्नप्रच्छादनश्राद्धं कुर्यात् अत्र वस्त्रदानं अथ नवश्राद्धं तच्च विषमदिनेषु प्रथमतृतीयपंच
मसप्तमनवमैकादशेषु कार्यं अमुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्या उत्तमलोकप्राप्त्यर्थमाद्येऽह्नि विषमश्राद्धं करिष्ये अत्र विप्रनिमंत्रणे मंत्रो वारांह गतां
सिद्धि दिव्यलोकं त्वं कृतांतविहितात्पथः मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमंत्रयेत् अन्यत्प्राग्वत् भ
विष्ये नवसप्तविंशांशाज्ञानं नवश्राद्धान्यनुक्रमात आद्यंतयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः अथ प्रेतपिंडाः तच्चामान्नेनैवेति हलायुधः
चरुणेत्यन्ये यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण त्र्यूद्ध्वं त्रिंशत्संकीर्तिता इत्युक्तम् तथापि प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिंडान्दद्याद्दशैव चेति तेनैवोक्तेर्दशैव अन्ये तु
यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युरिति विष्णूक्तेस्त्रिंशद्विंशति पंचदश शतत्रपक्षषु तत्संख्यया पिंडा इत्याहुः हेमाद्रौ ब्राह्मे तु विप्रान्येषु दशपिंड
पक्षे त्र्यपिंडोत्कर्ष उक्तः देयस्तु दशमः पिंडो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि वैश्यानां वै पंचदशे मासे शूद्रेषु दीयते सद्यः शौचं त्र्यहादौ तु तत्रैवाह सद्यः शौच

प्रदातव्याः सर्वैपियुगपत्तथा त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमेह्येक एवहि द्वितीयेहनिचत्वारस्तृतीयेपंचचैवहि शातातपः आशौचस्यचह्रासे
पिपिंडान्दद्याद्दशैवतु आशौचान्तरंदाहेपर्णशरेचाशौचह्रासः अत्रदेशकर्तृद्रव्यैक्यंज्ञेयं प्रथमेहनियद्द्रव्यंतंदेवस्यादशाहिकं यत्राद्येदीयतेपिंड
स्तत्रसर्वंसमापयेदितिक्रियानिबंधेव्यासोक्तेः ब्राह्मे प्रथमेहनियोदद्यात्प्रेतायान्नंसमाहितः अन्यंनवसुचान्येषुसएवप्रददात्यपि दाहक
नैवदशाहं कुर्यादितिमिताक्षरायां शक्तिहीनत्वेवाप्यवीर्येपि असगोत्रः सगोत्रोवायदि स्त्रीयदिवापुमान् यश्चाग्निदाताप्रेतस्यपिंडंदद्यात्सएव
हि कर्वमृतौतातुतत्रैवबृहस्पतिः एवंक्रियाप्रवृत्तानां यदिकश्चिद्विपद्यते तद्बंधुनाक्रियाकार्यासर्वैर्वासहकारिभिः अन्येनशेषःकार्यइतिगौ
डाः आदितःसर्वमित्यन्ये आदिपुराणे उपतिष्ठनाम येपिंडः प्रेतायेतिसमुच्चरेदिति अथप्रयोगः ऐशान्यांवेदिंकृत्वातेजसेमृन्मयेवाच
रुंश्रपयित्वासक्तुनावातिलमधुघृतयुतंकपित्थमात्रंपिंडंकृत्वातिथ्याद्युक्त्वा काश्यपगोत्रस्यामुकप्रेतस्यमूर्धाक्षिदंतावयवसंभूत्यैप्रथमाहि
कदेहपूरकपिंडदानंचकरिष्येद्वितीयाहादौद्वितीयाहादिकेत्यादिततः पाषाणाग्नेविष्णुंसंपूज्यदर्भासनमवनेजनंचकृत्वामुकप्रेतेत्यादिमूर्धाव
यवसंभूत्यैदेहपूरकः प्रथमाह्निकएषतेपिंडउपतिष्ठतां प्रत्यवनेजनं भृंगराजतुलसीदलानिपिंडजलेक्षिपेत् अंजलिदानंतूक्तमेव एवंदशाहं न
त्रसंकल्पेविशेषः चक्षुःश्रोत्रनासामुखावयवनिष्पत्त्यर्थमितिद्वितीये गलांसभुजवक्षोनिष्पत्त्यर्थमितितृतीयेविषमश्राद्धंच नाभिलिंगगुदनि
ष्पत्त्यर्थमितिचतुर्थेजानुजंघापादावयवसिद्ध्यर्थमितिपंचमे विषमश्राद्धंचसर्वमर्मावयवनिष्पत्त्यर्थमितिषष्ठे मज्जामेदोमांसस्नायुनाडीरूपावयव
संभूत्यैइतिसप्तमे विषमश्राद्धंवादंतलोमनखावयवसिद्ध्यर्थमित्यष्टमे वीर्यावयवसिद्ध्यर्थमितिनवमे विषमश्राद्धंचदेहपूर्णत्वतृप्तताक्षुद्विपर्यय

सिद्धार्थमितिदशमे प्रत्यहमंजलिसंख्ययोदकुंभाश्चदेयाः अत्यशक्तौतुपिंडयज्ञावृतादेयंप्रेतायान्नंदिनत्रयमितिज्ञेयं अपरार्केव्या-
सः आशौचांत्यदिनेक्षौरंजनन्यांचगुरौमृते आपस्तंबः अनुभाविनांचपरिवापनं अनुभाविनः कनिष्ठाइतिमिताक्षरारत्नाकरादयः
आशौचमनुभवंतांसर्वेषांवपनमितित्रऋद्धितत्वादयोगौडाः तदुक्तंरत्नमालायां आज्ञयानरपतेर्द्विजन्मनांदारकर्ममृतसूतकेषुच बंधमो
क्षमखदीक्षणेष्वपिक्षौरमिष्टमखिलेषुचोडुषु अपरार्केव्यासः पुत्रः पत्नीचवपनंकुर्यादंतेयथाविधि पिंडदानोचितोन्योपिकुर्यादित्यंस
माहिनः पुत्राणामाद्यंतयोः समुच्चयश्चज्ञेयः दशदिनेलवयवपिंडंदत्वात्रिकोणींवेदींकृत्वाप्रेतसखिभ्यः प्रेताययमायचपिंडत्रयंदत्वा
अपूपध्वजछत्रोदकुंभान्निवेद्यकाकबलिंदत्वाअश्मानंतैलेनाभ्यज्य जलेक्षिप्त्वाप्रेतस्पृष्टवाससीत्यक्त्वापुत्रः पत्नीसर्वेप्रेताल्पवयसश्चवप
नंकुर्युः ततः स्नात्वासर्वैःत्रिर्धर्मोदकांजलिंदत्वासर्षपकल्केनतिलामलकैर्वास्नात्वागृहंव्रजेयुः दशाहमध्येदर्शेतुमाधवीयेऋष्यशृंगः आशौचमं
तरादर्शोयदिस्यात्सर्ववर्णिनां समाप्तिंप्रेततंत्रस्यकुर्यादित्याहगौतमः श्लोकगौतमः अंतर्दशाहेदर्शश्चेत्तत्रसर्वंसमापयेत् पित्रोस्तु
यावदाशौचंदद्यात्पिंडान्जलांजलीन् इदमपित्र्यहमध्येदर्शेनदूर्ध्वंदर्शेतुपित्रोरपितंत्रंसमाप्यमेव पित्रोराशौचमध्येतुयदिदर्शः समापतेत्
तावदेवोत्तरंतंत्रंपर्यवस्येत्र्यहात्परमितिगालवोक्तेः अन्येषांतुत्र्यहमध्येपिसमाप्यं कालामृतेनिर्णयामृतेचैवं मदनरत्नपारिजातयोस्तुगा
लवीयमापदनौरसपुत्रादिपरं पित्रोस्त्र्यहोर्ध्वमपिनापकर्षइत्युक्तं तत्रमूलंचिंत्यं इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेशूद्रधर्मेशूद्राशौचंतत्कृ
त्यंच अथैकादशाहः मनुः विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वाक्षत्रियोवाहनायुधं वैश्यः प्रतोदरश्मीन्वायष्टिंशूद्रः कृतक्रियः शुद्धितत्वेदेवलः

अथाहः सुनिवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमंगलाः आशौचाद्विप्रमुच्यंते ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य च इदं सपिंडनोन्नरमितिशिष्टाः हेमाद्रौ शंखः आ
द्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनि कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः शूद्रेप्येवं तदाहं पैठीनसिः एकादशेन्हि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदा
हृतं चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् यत्तु मरीचिः आशौचांते ततः सम्यक् पिंडदानं समाप्यते सर्वश्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं वि
धिरिति तत्सर्वेषां दशाहपरं यत्तु मात्स्ये एकादशेहनि तथा विप्रानेकादशैव तु क्षत्रादिः सूतकांते तु भोजयेदयुजो द्विजानिति तद्रुद्रगणश्राद्धपरं रुद्रमुद्दि
श्य कर्तव्यं प्रेतप्रीतिकरं हि तदिति वचनादिति मदनपारिजातः कल्पतरौ शूलपाणिवाचस्पत्यादयस्त्वस्माद्वचनादप्याशौचापगम इति विष्णूक्तेः
प्रागुक्तशंखादिवचनानां वा नाकरत्वाच्छूद्रादीनामप्याशौचांत एवाहुः अन्ये तु द्विविधवाक्यवशाद्देशाचारतो विकल्पमाहुः सत्यव्रतः सद्यः शौ
चेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि उशना त्र्यहाशौचेपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेहनि इति अतीतविषयेसद्यः त्र्यहोर्ध्वं वा निर्दिष्यंते हेमाद्रौ बौ
धायनः एकोद्दिष्टं श्व एवस्याद्द्वादशेहनि वा पुनः अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्वीताहःस्वशक्तितः अर्धमासेथवा मासि ऋतौ संवत्सरेपि वा अ
थ वृषोत्सर्गः हेमाद्रौ मात्स्ये कौर्म्ये ॥ न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलांजलिं न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः एष्टव्या बहवः पुत्रा
यद्येकोपि गयां व्रजेत् यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् षट्त्रिंशन्मते पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां द
द्याच्च पयस्विनीं एकादशेन्हि प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि यत्तु हेमाद्रौ भविष्ये चैत्र्यां वा पि तृती
यायां वैशाख्यां द्वादशेन्हि वा यच्च विष्णुधर्मे विषुवद्द्वितयेचैव मृताहे बांधवस्य चेति तत्पूर्वासंभवे ज्ञेयं ब्राह्मे लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे

पुच्छेच्चपांडुरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यते देवीपुराणे चतस्रोवत्सिकाभद्रे द्वेह्यसंभवतोपिवा अथप्रयोगः तत्रपूर्वंवि
ष्णुरूपिणे तर्पणमुक्तं देवजातीये तत्रमूलंनित्यं उपवीतीदेशकालौस्मृत्वा काश्यपगोत्रस्यामुकदासप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यारुद्रलोक
प्राप्त्यर्थंवस्वादिलोकप्राप्त्यर्थंवावृषोत्सर्गंकरिष्येइत्युक्त्वा नंदादिस्नमनाश्चैवस्नुशीलाच्चपयस्विनीस्नुरभिः पंचमीप्रोक्तेतिवृषमातॄः
पूजयेन्नवानतऐशाने कुंभेरुद्रंसंपूज्याग्निंप्रतिष्ठाप्यब्रह्मासनंकृत्वाप्रणीतापात्रे द्वयोर्भागयोर्जलक्षीरे प्रणीयपायसंपिष्टचरुंचकृत्वा
आदौ इह्मरतिः षट्च आज्यभागावतः परमितिस्मृतेरग्नयेस्वाहेतिषट् तत आघारावाज्यभागौच ततः प्रजापतये० इंद्रायाग्नये सो
मायचाज्यंहुत्वाग्नयेरुद्रायशर्वायपशुपतयेउग्रायाशनयेभगायमहादेवायेशानायचपायसंहुत्वापूष्णेस्वाहेतिपिष्टंचरुंहुत्वा द्वयोः स्विष्टकृ
तंहुत्वाज्येनप्राजापत्यंतानवाहुतीर्हुत्वावृषंचतस्रोद्वे एकांवावत्सतरीमलंकुर्यात् अत्रहोमस्यवेदमंत्रैरुक्तेःशूद्रस्यहोमोनेतिमदनपालः अन्येतु
नाम्नाहुः ततोवृषममिंचतुः परिक्रम्यरुद्रकुंभोदकेनाभिषिच्यवृषंगाश्चगंधस्रक्वस्त्राद्यैरलंकृत्यरुद्ररूपविप्रायैतत्पाद्यमासनंगंधंचचतु
र्भ्योदत्वारुद्ररूपप्रेतरूपिविप्रेभ्यश्चसार्यामान्नानिदत्वावृषोत्सर्गश्राद्धप्रतिष्ठार्थंदक्षिणांदत्वावृषपदेपिंडान्दद्यादितिकेचित् ततोवामांगेत्रि
शूलेनदक्षिणेचक्रेण व्यत्ययेनवावृषंगाश्चांकयित्वाकुशातिलहेमजलयुतंपुच्छमादायदेशकालावुक्त्वाकाश्यपगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकप्रेत
त्वविमुक्तिद्वारारुद्रलोकप्राप्त्यर्थंइमंवृषंवत्सतरीसहितंरुद्रदैवतममुकगोत्रायामुकप्रेतायोत्सृजामि युष्मभ्यंपतिंददाम्येतेनपतिनास्वच्छंदंचर
ततेनश्रीरुद्रः प्रीयतामित्युक्त्वापसव्येनसतिलंपुच्छोदकमादायामुकप्रेतदत्तंवृषवत्सतर्योः पुच्छोदकमुपतिष्ठतामित्युक्त्वापठेत् धर्मत्वं

वृषरूपेण जगदानंदकारक अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहिसनातन वृषोहिभगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः वृणोमितमहंभक्त्याप्रेतंस्वर्गंन
यत्वसौ अयंहिवोमयादत्तः सर्वासांपत्तिरुत्तमः तुभ्यंचैतामयादत्ताः पत्न्यः सर्वामनोरमाः वृषएषमयादत्तस्तंनारयतुसर्वदा ब्रह्मणेपूर्णपात्रमाचा
र्यायसहिरण्यंगोमिथुनंदत्वाविसृज्येश्वरार्पणंकुर्यात् इतिवृषोत्सर्गः ततोनवश्राद्धवत् धरध्रुवाद्यष्टवसूद्देशेनाष्टावेकंवाविप्रमित्येवंवस्र-
श्राद्धमेकादशभ्यएकस्मैवारुद्रगणश्राद्धंचकृत्वाचम्यदेशकालौस्मृत्वा काश्यपगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्यावस्वादिरूपप्राप्त्य
र्थमाद्यंश्राद्धमेकादशेन्ह्येकोद्दिष्टविधिनाकरिष्येइत्युक्त्वाद्यश्राद्धेमुकप्रेतस्थानेक्षणःकर्त्तव्यः तथाप्राप्नोतुभवान्प्राप्नुवानि इत्येकादशैकं
वाविप्रंनिमंत्र्याक्रोधनैः शौचपरैरित्युक्त्वादर्भबटुंवानिमंत्र्यसर्वंनवश्राद्धंतुपार्वणवच्चकार्यं तत्रद्वारिवृत्तंमंडलंकृत्वाचम्याभ्यर्च्यामुकप्रेतै
तत्तेपाद्यमुपतिष्ठतामित्येवंपाद्यंदत्वाचम्योदङ्मुखमुपविश्यामुकप्रेतामुकगोत्रैषतेगंधः पुष्पाणिधूपोदीपआच्छादनंछत्रालंकारादिवो
पतिष्ठतांसंपूर्णतांवाचयित्वाग्नौकरणंनेतिबह्वृचः गृह्यभाष्यमतेत्वस्ति तदामुकप्रेतायस्वाहेत्यामेनैकाहुतिः ततःसोदकुंभमामान्नंसो
पस्करममुकप्रेतायाद्यश्राद्धेउपतिष्ठतां विकिरैर्विकल्पः ततोवेद्यांरेखांकृत्वाउच्छिष्टपिंडेचइदंपिंडासनं अवनेजनं अयंपिंडः प्रत्यव
नेजन पिंडपूजासूत्रंच ततःसुप्रोक्षितादिकृत्वागोत्रंनोवर्द्धतामित्युक्त्वाक्षय्योदकेदत्वादक्षिणांदत्वेकादशपक्षेआद्यायप्रेतालंकारवाहना-
दिदद्यात् बृहस्पतिः प्रेतालंकारवस्त्रादिपितुर्यद्वाहनादिकं संपूज्यगंधमाल्यैस्तश्राद्धभोक्त्रेतदर्पयेत् ततोभिरम्यतामितिविसर्जयेत् शेषं
नवश्राद्धवत् ततआद्यमासिकंकुर्यात् तत्समानतंत्राणिषोडषश्राद्धानिवा आद्याब्दिकमपीत्येके अत्रपददानमुक्तंदेवजानीयेगा

रुद्रे एकादशाहं प्रक्रम्य तदन्हि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः पदानि सर्ववस्तूनि वरिष्ठानि त्रयोदश यो ददाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महे
तवे सुखी भूत्वा महामार्गे वैनतेय स गच्छति आसनोपानहौ च्छत्रं मुद्रिका च कमंडलुः भोजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदं तथा भाज
नासनदानेन मुद्रिकाभोजनेन च आज्ययज्ञोपवीतेन पदं संपूर्णतां व्रजेत् महिषी रथ गोदानात्स्करवी भवति निश्चितम् सर्वोपस्का
रयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश यो ददाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवे स गच्छति परं स्थानं महाकष्टविवर्जितः त्रयोदशपदानीत्थं प्रेतायै-
कादशेहनि दातव्यानि यथाशक्ति तेनासौ प्रीणितो भवेत् अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ च कमंडलुः छत्रं वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदंडं तथाष्टमम् अग्नी
ष्टकां च दीपं च तिलान् तांबूलमेव च चंदनं पुष्पदानं चोपदानानि चतुर्दश योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् स्वमहिम्नानुसा
रेण तत्तत्फलमवाप्नुयात् अत्र तत्तद्दानमंत्रा मत्कृते दानकमलाकरे ज्ञेयाः अत्र मूलं तु चिंत्यं अथ शय्यादानं हेमाद्रौ भविष्ये तस्मा च्छय्यां स
मासाद्य सारदारुमयीं दृढां दंतपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृताम् हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगंडोपधानिकां प्रच्छादनपटीयुक्तां गंधधू
पाधिवासितां तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं अत्र हरिस्थाने प्रेतं उच्छीर्षके घृतभूतं कलशं परिकल्पयेत् विज्ञेयः पांडव
श्रेष्ठ स निद्राकलशो बुधैः तांबूलं कुंकुमक्षोदकर्पूरागरुचंदनं दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनं पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्त-
धान्यानि चैव हि शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् भृंगारकरकाद्यं तु पंचवर्णवितानकं मंत्रस्तु यथा न कृष्णशयनं शून्यं सा
गरजातया शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च अर्द्धं तदेव दलैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य

विसर्जयेत् एकादशाहेपितथाविधिरेषः प्रकीर्तितः विशेषंचात्रराजेंद्रकथ्यमानंनिशामय येनोपभुक्तंयत्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनम् यद्य
दिष्टंचतस्यासीत्तत्सर्वंपरिकल्पयेत् तमेवपुरुषंहैमंतस्यांसंस्थापयेत्सदा पूजयित्वाप्रदातव्यामृतशय्यायथोदिता तत्रैवपाद्मे मृतकांतेद्विती
येन्हिशय्यांदद्यात्सुलक्षणाम् कांचनंपुरुषंतद्वत्फलंवस्त्रसमन्वितम् संपूज्यद्विजदांपत्यंनानाभरणभूषितं उपवेश्यतुशय्यायांमधुप
र्कंततोवदेत् रजतस्यतुपात्रेणदधिदुग्धसमन्वितम् अस्थिलालाटिकंगृह्यसूक्ष्मंकृत्वातुपायसे भोजयेद्विजदांपत्यंविधिरेषसनात
नः एषएवविधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः एतत्प्रतिग्रहेतत्रैव गृहीतायांतुतस्यांवैपुनःसंस्कारमर्हति भविष्ये स्वर्गेपुरंदरपुरेसू
र्यपुत्रालयेतथा सुखंवसत्यसौजंतुःशय्यादानप्रभावतः आभूतसंप्लवंयावत्तिष्ठत्यातंकवर्जितः इतिशय्यादानं क्रियानिबंधे-
स्मृत्यंतरे सूतकेमृतकेचैवद्वितीयंमृतकंयदि पिंडदानंप्रकुर्वीतवृषोत्सर्गंतथैवच नहन्यात्सूतकंकर्मद्वादशैकादशाहिकम् कृद्धोवायदिवा
कृद्धः कुर्यादेवाविचारयन् अथोदकुंभः हेमाद्रौस्मृतिसमुच्चये एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः दिनेदिनेप्रदातव्योयावत्संवत्स
रंसुतैः मदनरत्नेगौतमः अदैवंपार्वणश्राद्धंसोदकुंभमधर्मकंकुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनात्वहं अन्नपिंडेविकल्पः अहर
हरन्नमस्मैब्राह्मणायोदकुंभंचदद्यात् पिंडमप्येकेनिपृणंतीतिहेमाद्रौपारस्करोक्तेः विशेषोनिर्णयसिंधौज्ञेयः देवजानीयेगारुडे प्रत्यहं
दीपकोदेयोमार्गेतुविषमेनरे यावत्संवत्सरंवापिप्रेतस्यसुखलिप्सया कुर्याद्याम्यसुखंपित्र्यमद्भिःसंकल्प्यसुस्थिनम् अथमासिका
नि तानिकृत्वैवसपिंडनंकार्यं श्राद्धानिषोडशादत्वानैवकुर्यात्सपिंडनमितिलौगाक्षिस्मृतेः सपिंडीकरणोत्तरंपुनः कार्याणि यस्यसंवत्सरा

दर्वाक् सपिंडीकरणं कृतम् मासिकं चोदकुंभं च देयं तस्यापि वत्सरमिति तेनैवोक्तेः सपिंडीकरणादर्वाग पकृष्य कृतान्यपि पुनरप्यपकृ
ष्यंते वृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति गालवोक्तेश्च तानि सपिंडनात्प्रागेकोद्दिष्टविधिनोर्ध्वं तु पार्वणेन कार्याणीत्यादि निर्णयसिंधौ ज्ञेयम् तान्याह
कात्यायनः द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा सपिंडीकरणं चैवइत्येतच्छ्राद्धषोडशं त्रिपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडशेति
जातूकर्ण्यपाठः आद्यमूनमासिकं षाण्मासिकं ऊनषष्ठं आब्दिकमूनाब्दिकं तेनामुकदास प्रेतत्वनिवृत्त्यापितृलोकप्राप्त्यर्थमाद्यमासि
कद्वितीयत्रैपक्षिकः तृतीयचतुर्थ० पंचम० षष्ठ० ऊनषष्ठ० सप्तम० नवम० दशम० एकादश० द्वादश० ऊनाब्दिकानि श्राद्धानि स्वकालक
र्तव्यानि सपिंडीकरणाधिकारसिद्ध्यर्थमेकादशेद्वादशे वाहन्यपकृष्य करिष्ये इत्युक्त्वाद्यमासिके यं तेक्षणउपतिष्ठनामित्येवं षोडशविप्रा
न् कुशवटून्वानिधायाद्यमासिके इदंतेपाद्यमित्येवं सर्वं नवश्राद्धवत्कृत्वा षोडशामान्नानि पिंडांश्च दद्यात् अथ सपिंडनं भविष्ये द्वादशेह
नि षण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा एकादशे थ पूर्णाब्दे मंगलस्याप्युपस्थितौ विष्णुः मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेन्हि वा कुर्यात् मंत्र
वर्जं हि शूद्राणां द्वादशेहनि कीर्तितं एतद्दर्शश्राद्धकारि शूद्रपरमित्यपरार्के कल्पतरौ च आशौचोत्तरं द्वादशस्वहःसु द्वादशमासिकानि कृत्वा
द्वादशे सपिंडनं अधिकमासे तु त्रयोदश इत्यर्थः विस्तरो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः अथ प्रयोगः देशकालौ स्मृत्वा काश्यपगोत्रस्यास्मत्पितु
रमुकप्रेतत्वनिवृत्त्यावस्वादिपितृलोकप्राप्त्यर्थमेकोद्दिष्टपार्वणोभयात्मकं सपिंडीकरणश्राद्धं करिष्ये इत्युक्त्वास्मत्पितुरमुकप्रेतस्यस्था
नेक्षणं दत्वा भवद्भिः प्रसादः कर्तव्य इत्येकं ततः सव्येन कामकालसंज्ञक विश्वेदेवस्थानेक्षणं दत्वेत्यादि द्वौदैवे देवानंतरं वा प्रेतक्षणस्ततोपस

व्येनास्मत्पितुरमुकदासस्य वसुरूपस्य स्थाने क्षणं दत्तेत्यादि एवमस्मत्पितुः पितामहस्यामुकदासरुद्ररूपस्य स्थाने इत्यादि एवमस्मत्पितुः
प्रपितामहस्यामुकदासस्यादित्यरूपस्य एवं षट् विप्राः कुशबटवो वा अक्रोधनैः शौचपरैरिति जपः सर्वत्र प्रेतस्थाने नवश्राद्धवत् पित्र्ये
पार्वणवत् ततः परेद्युः संकल्प्य पुनः क्षणं दत्वा दैवे चतुरस्रं मंडलं कृत्वा तद्दक्षिणे प्रेताय वर्तुलं त्रिकोणं वा कृत्वा क्रमेण पाद्यं दत्वाचम्य कामका
लसंज्ञक विश्वेदेवाः समाध्वं प्रेत समाध्वं प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहाः समाध्वमित्यासनेषूपवेश्य नीवीसंबंधं कृत्वा पक्वान्तं श्राद्धकर्मक
रिष्ये कुरुष्वेत्युक्ते कामकालसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामिदमासनं स्वासनं अत्रास्यतां धर्मोसि दैवक्षणः क्रियतां॰ तथा प्राप्नवानि॰
एवं द्वितीये दैवे ततो द्वे अर्घपात्रे संपन्ने इत्युक्त्वा कामकालसंज्ञकान्विश्वान्देवान् भवत्स आवाहयिष्ये॰ आवाहयेत्युक्ते कामकालेभ्यो नमः
आगच्छंतु महाभागा इति वा ॐ वाद्य कामकाल॰ देवा इदं वो अर्घ्यमिति विप्रद्वये दत्वा पात्रं न्युब्जं कृत्वा गंधं पुष्पं धूपं दीपमाच्छादनानि दत्वा संपू
र्णतां वाचयित्वा अपसव्येनास्मत्पितुः काश्यपगोत्रस्यामुकदासस्येदमासनमुपतिष्ठतां स्वासनं प्राप्नोतु भवानित्यादि ततः पितुः पि
त्रादीनां पार्वणवदासनानि चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तत्राद्ये चत्वारि पवित्राणि त्रिषु त्रीणि ततः काश्यपगोत्रामुकप्रेत एष तेर्घ उपतिष्ठतामिति द-
त्वा घेत्यादि काश्यपगोत्रस्यामुकप्रेतस्यार्घ्यं तत्पितृपितामहप्रपितामहार्घ्यैः संयोजयिष्ये संयोजयेत्युक्ते एकं पवित्रं पितृपात्रे दत्वा काश्यपगोत्रामु
कप्रेत स्वपित्रामुकदासेन वसुरूपेण सह संसृज्य स्वसायुज्यं गच्छेति तदर्घ्ये निनीयेवं तत्पितामहेन रुद्ररूपेणेति द्वितीये स्वप्रपितामहेनादि
त्यरूपेण सहेति तृतीये ततः एष वोनुगतः प्रेतः पितरस्तं ददामि वः शुभं भवतु शेषाणां जायंतां चिरजीविनः इत्यभिमृशेन संसर्जनोत्तरं

प्रेतायार्घ्यदानमितिमदनपालः ततः प्रेतपितादिभ्यः पार्वणवदर्घ्यत्रयं दत्वान्युब्जंपात्रं कृत्वा गंधपुष्पधूपदीपाच्छादनालंकारान् प्रेतायत
त्पित्रादिभ्यश्चदत्वा पूर्णतां वाचयित्वा प्रेते प्रेताययमायत्वे यमाहुतिरुपतिष्ठतामिति पाणौ हुत्वा वा तत्पित्रादिषु चाग्नौकरणं कृत्वा दैवे प्रेतेत-
त्पित्रादिषु चामान्नानि संकल्प्योच्छिष्टपिंडंविकिरंचदत्वा गृहपाकात्पायसेन सक्तुभिर्वा प्रेतायतत्पित्रादिभ्यः पिंडान्दत्वा द्येत्यादि काश्यपगो
त्रस्यामुकदासप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्यावस्वादिपितृलोकप्राप्त्यर्थं तत्पिंडं तत्पितृपितामहप्रपितामहानां काश्यपगोत्राणाममुकदासानां वसुरुद्रा
दित्यस्वरूपाणां पिंडैः सहसंयोजयिष्ये॰ संयोजयेत्युक्ते प्रेतपिंडं त्रेधाकृत्वैकभागं मधुघृताद्याय काश्यपगोत्रामुकप्रेतत्वपिंडं त्वत्पित्रामुक
गोत्रेणामुकदासेन वसुरूपेण संयुनज्मि एषतेपिंडः तस्मै ते स्वधानमः एवं द्वितीयं भागं पितामहेन रुद्ररूपेण तृतीयं भागं प्रपितामहे
नादित्यरूपेण ततः एषवोनुगतः प्रेतः इति प्रागुक्तंमंत्रमुक्त्वा प्रत्यवनेजनं पिंडपूजादि कृत्वा दक्षिणां दत्वा दशदानवैतरणीदानानि कृत्वा शेषं स
मापयेत् ततः पाथेयश्राद्धं कृत्वा वर्षांतं यावत् प्रत्यहमुदकुंभश्राद्धं स्वकाले पुनर्मासिकानि च कुर्यात् इति श्रीकमलाकरभट्टकृते शूद्र
धर्मतत्वे और्ध्वदेहिकप्रयोगः अथशूद्रधर्माः तत्रानुपनीतद्विजाः शूद्रसमाः शूद्रेणहि समस्तावद्यावद्वेदेनयुज्यते इति मनूक्तेः सा
म्यंच कर्मानधिकारमात्रेण नतुस्नानपंचयज्ञाद्यस्ति प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षा इति गौतमोक्तेः श्राद्धं तु मंत्रवद्भवत्येव नाभि
व्याहारयद्ब्रह्मस्वधानिनयनाद्दृते इति मनूक्तेः ब्रह्मवेदः पाद्मे सृष्टिखंडेपि अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपंचदशीषु च एतच्चानुपनीतो
पि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् भार्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपि नित्यशः शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन

शू.क.
६२

विधिनाबुधः एवंतीर्थे विशेषस्तुनिर्णयसिंधौश्राद्धाधिकारेज्ञेयः एवंद्विजस्त्रियोपि तासामपितस्यायावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्य
त्वादितिषाष्ठन्यायेनानधिकारात् श्रौतस्मार्तकर्मण्यग्निसाध्येधिकारोस्त्येव कामश्रुतिगतस्यपुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणस्यषाष्ठन्यायेन
नाविवक्षितत्वात् पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मसुतथापुण्यफलेषुचेत्यापस्तंबोक्तेश्च सूतसंहितायामपि द्विजस्त्रीणामपिश्रौतज्ञा
नाभ्यासेधिकारिता वदंतिकेचिद्विद्वांसः स्त्रीणांशूद्रसमानतामितिस्त्रीशूद्राश्चसधर्माणइतिस्मृतेश्च संस्काराअपिशूद्रवत्तूष्णीं
अमंत्रिकातुकार्येयंस्त्रीणामावृदशेषतइतिमनूक्तेः तेनाधिकारीभवेच्छूद्रः पूर्तधर्मेनवैदिकेइतिजातूकर्ण्योक्तेर्बहिर्वेदिचयद्दानंत
त्पौर्तिकमुदाहृतमितिव्यासोक्तेश्च शूद्रवत्तुलादिषोडशमहादानप्रासादजलाशयोत्सर्गादावप्यधिकारः फलेवाक्यगतस्यपुंस्त्वस्यषा
ष्ठनीत्याऽविवक्षितत्वात् ततःसधवानांपत्यनुमत्यापृथगप्यधिकारः अग्निसाध्यत्वाभावात् विधवानांतुस्वातंत्र्यादस्त्येवाधिकारः एत
च्चविज्ञानेश्वरेणव्यवहाराध्यायेसविस्तरमुक्तम् अतएवतुलादौ पुमान्प्रद्युम्नवत्सस्यान्नारीस्यात्पार्वतीसमेतिस्त्रीणांफलश्रवणम्
नन्वेवंशूद्रधर्मत्वात्पंचयज्ञाअपिस्त्रीणांस्युरितिचेत् शृणु पंचयज्ञविधानंतुगृहीनित्यंनहापयेदितिशंखाद्युक्तेर्यजेतेत्यादौकर्त्रैक
त्ववत्पुंस्त्वस्यविवक्षितत्वान्नस्त्रियाःप्रसक्तिः नचनित्येकार्येश्रुतिरस्ति येनतद्गतपुंस्त्वाविवक्षयास्त्रियाअप्यधिकारःस्यात् नित्यत्वानुपप
त्त्याप्रत्यवायाभावस्यकल्प्यत्वात् वचनात्परंनित्येधिकारः यथामदनरत्नेस्कांदे प्रत्यहंतर्पणंकार्यंभर्त्तुःकुशतिलोदकैरितिश्राद्धेष्व
पिनित्यनैमिककाम्येष्वपुत्रायाभवत्येवाधिकारः भार्यापिंडंपतिर्दद्यात्भर्त्रेभार्यातथैवचेतिशंखोक्तेः अपुत्राशनंभर्तुःपालयंतीव्रते

६२

स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लेत चेति वृद्धमनूक्तेश्च एतत्सविस्तरं निर्णयसिंधावुक्तम् यत्र फलश्रवणं विष्णुशिवपूजनादौ तत्राधि
कारोस्त्येव एवं व्रतादावपि तस्माच्छूद्रसमत्वेपि स्त्रीणां न पंचयज्ञाः किंतु भोजनकाले ग्रासमात्रं घृतप्लुतमग्नौ क्षिपेत् यस्य नेषामग्रतोन्नं सिद्धे
स्ववन्हौ कुलाम्नायादिति पृथ्वीचंद्रोदये गोभिलोक्तेरिति दिक् विस्तारापत्तेर्बहुनोच्यते अथ स्त्रीधर्माः मनुः उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्
प्रत्यहं लोकयात्रा च प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनं अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह तस्माद्यत्नेन र
क्ष्यास्ता भर्तव्या मनुरब्रवीत् अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे पिता रक्षति कौ-
मारे भर्ता रक्षति यौवने पुत्रास्तु स्थाविरे भावे न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः सूक्ष्मेभ्योपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः द्वयोर्हि कुलयोः शो
कमावहेयुररक्षिताः काले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः अगच्छन्नित्यर्थः मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता कल्पतरौ
पैठीनसिः अप्रमत्ता रक्षत तंतुमेनमा परक्षेत्रे परबीजानि वाप्सु भार्यां रक्षत कौमारे बिभ्यतः पररेतसः स्त्रियो गृहदेवतास्तासां न शौचं न व्रतं नो
पवासः पतिशुश्रूषया गच्छंति परमां गतिं ब्राह्मे अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च भारते पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽट
नम् स्वापोऽन्यगेहे वासश्च स्त्रीणां वै दूषणानि षट् नैता रूपं परीक्ष्यंते नासां वयसि संस्थितिः सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुंजते शय्यासनमलंका
रं कामं क्रोधमनार्जवं द्रोहभावं कुकार्यं च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः निरिंद्रिया ह्यमंत्राश्च स्त्रियो
नित्यमिति स्थितिः न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुं अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये च विनियोजयेत् ग्राम्यधर्मे च पत्न्यां च परिग्राहस्य रक्षणे

मनुः बालयावायुवत्यावावृद्धयावापियोषिता नस्वातंत्र्येणकर्तव्यंकिंचित्कार्यंगृहेष्वपि पित्राभर्त्रासुतेनापिनेच्छेद्विरहमात्मनः एषांहिविरहे
णस्त्रीगर्हितास्यात्कुलद्वये विष्णुः भर्तरिप्रोषितेनप्रतिकर्मक्रियापरगृहेष्वनाभिगमनंद्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं याज्ञवल्क्यः यत्रानु
कूल्यंदंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्धते रक्षेत्कन्यांपिताविन्नांपतिपुत्रास्तुवार्धके अभावेज्ञातयस्तेषांनस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाः भर्तृभ्रातृपितृज्ञा
तिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः बंधुभिश्चस्त्रियःपूज्याभूषणाच्छादनाशनैः संयतोपस्करादक्षाहृष्टाव्ययपराङ्मुखी कुर्याच्छ्वशुरयोःपादवंदनंभ
र्तृतत्परा स्त्रीभिर्भर्तृवचःकार्यमेषधर्मःपरःस्त्रियाः आशुद्धेःसंप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितः क्रीडांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शनम् हा
स्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्तृका बृहस्पतिः प्रसाधनंनृत्यगीतेसमाजोत्सवदर्शनं मांसमद्याभियोगंचनकुर्यात्प्रोषितेप्रभौ कल्पत
रौशंखलिखितौ प्रोषितेभर्तरिप्रेंखाताडवविहारचित्रदर्शनावानोद्यानमानविकृतशयनोत्कृष्टपानभोजनकंदुकक्रीडागंधमाल्यालंकारदं
तधावनांजनादर्शप्रसाधनादीनामनारंभः तत्रैवभारतेकल्पतरौ एताःश्रियःस्त्रियोनामसत्कार्याभूतिमिच्छता लालितानिगृहीताचस्त्रीःश्री
र्भवतिभारत मनुः यत्रनार्यस्तुपूज्यंतेरमंतेतत्रदेवताः यत्रैतास्तुनपूज्यंतेसर्वास्तत्राफलाःक्रियाः शोचंतिजामयोयत्रविनश्यत्याशुतत्कु
लं नशोचंतितुयत्रैतावर्द्धतेतद्धिसर्वदा तस्मादेताःसमभ्यर्च्याभूषणाच्छादनाशनैः जामयस्नुषाभगिन्यादयः कल्पतरौदक्षः जलौकेवच
सर्वास्त्रीभूषणाच्छादनाशनैः सुभृतापिकृतानित्यंपुरुषंह्यपकर्षति जलौकारक्तमादत्तेकेवलंसातपस्विनी इतरातुधनंवित्तंमांसंवीर्यंबलंसु
खं साशंकाबालभावेतुयौवनेभिमुखीभवेत् तृणवन्मन्यतेनारीवृद्धभावेस्वकंपतिं अनपत्याभवेत्पश्चाद्यथाव्याधिरुपेक्षितः मनुः विधाय

वृत्तिंभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः अवृत्तिकर्शिताहिस्त्रीप्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि याज्ञवल्क्यः सत्यामन्यांसवर्णायांधर्मकार्यंनकारयेत् स
धर्मासुविधौधर्म्येज्येष्ठयानविनेतरा छंदोगपरिशिष्टे अग्निशिष्टादिशुश्रूषांबहुभार्यःसवर्णया कारयेत्तद्बहुलंचेज्ज्येष्ठयागर्हितानचेत्
यावास्याद्धीरसूरासामाज्ञासंपादिनीचया दक्षाप्रियंवदाशुद्धातामत्रविनियोजयेत् कल्पतरौदक्षः धर्मपत्नीसमाख्यातानिर्दोषाय
दिसाभवेत् दोषेसतिनदोषःस्यादन्याकार्यागुणान्विता मनुः संवत्सरमुदीक्षेतद्विषंतींयोषितंपतिः ऊर्ध्वंसंवत्सराद्न्यारुत्वातांतुनसं
वसेत् अतिक्रामेत्प्रमत्तंवामत्तंरोगार्त्तमेववा सात्रिमासात्परित्याज्याविभूषणपरिच्छदा उन्मत्तंपतितंक्लीबमपीनंपापरोगिणं नच
द्विषंत्यास्त्यागोस्तिनचदायप्रवर्त्तनम् मनुकात्यायनौ विशीलःकामवृत्तोवागुणैर्वापरिवर्जितः उपचर्यःस्त्रियाभर्तासततंदेववत्पतिः ना-
स्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषणम् पतिंसंसेवतेयातुतेनस्वर्गेमहीयते पत्यौजीवतियानारीउपोष्यव्रतचारिणी आयुष्यंहरतेभ
र्त्तुर्नरकंचैवगच्छति कल्पतरौहारीतः नप्रोषिऽतेलंकुर्यान्नवेणींमुंचेत् मदनरत्नेस्कांदे प्रसुप्तंचसुखासीनंरममाणंयदृच्छया आ
तुरेष्वपिकालेषुपतिंनोत्थापयेत्क्वचित् रजोवतीत्रिरात्रंतुस्वमुखंनैवदर्शयेत् स्ववाक्यंश्रावयेन्नापियावत्स्नातानशुद्ध्यति सुस्नाताभ
र्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्यकस्यचित् अथवामनसिध्यात्वापतिंभानुंविलोकयेत् हरिद्रांकुंकुमंचैवसिंदूरंकज्जलंतथा कूर्पासकंच
तांबूलंमांगल्याभरणंशुभम् केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् भर्तुरायुष्यमिच्छंतीदूरयेन्नकचित्सती नचदुर्भगयानार्या
सखित्वंकुरुतेतुसा भर्त्तुर्विद्वेषिणींनारींनसंभाष्येतकर्हिचित् नैकाकिनीक्वचिद्यायान्ननग्नास्नातिवैक्वचित् नोलूखलेनमुसले

नवर्द्धिन्यांदृषद्यपि नयंत्रकेनदेहल्यांमभिनोपविशेत्क्वचित् उक्ताप्रत्युत्तरंदद्याद्यानारीक्रोधतत्परा साग्रामीजायतेग्रामेवृगालीनिर्जनेवने
अपवादोनवक्तव्यः कलहंदूरतस्त्यजेत् गुरूणांसन्निधौचापिनोच्चैर्ब्रूयान्नवाहसेत् ताडितानाडितुंयेच्छेत्साव्याघ्रीद्वीपदंशिका भर्त्तारंया
समुत्सृज्यमिष्टमश्नातिकेवलं ग्रामेसासूकरीवास्याद्वल्गुलीवास्वविड्भुजा कल्मषोयमः ऋतुस्नातातुयानारीभर्त्तारंनोपसर्पति तांग्राममध्ये
विख्याप्यभ्रूणघ्नींतुविवासयेत् बोधायनः अशुश्रूषाकरींवंध्यांबंधकांपरिहिंसकीम् त्यजंतिपुरुषाःप्राज्ञाःसद्यस्त्वप्रियवादि
नीं अप्रजादशमेवर्षेस्त्रीप्रज्ञांद्वादशेत्यजेत् मृतप्रजांपंचदशेसद्यस्त्वप्रियवादिनीं वसिष्ठः व्यवायेतीर्थगमनेधर्मेभ्यश्चनिवर्तते व्य
वायोव्यभिचारः तीर्थंयोनिः हारीतः धनधान्यक्षयकरींस्त्रियंसद्योविवर्जयेत् नारदः व्यभिचारेस्त्रियामौंड्यमधःशयनमे
वच कदन्नंचकुवासश्चकर्मचावस्करोद्धृतम् शंखः नानुक्तागृहान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीयानत्वरितंव्रजेन्नपरपुरुषंसंभाषेतननाभिः
संदर्शयेदागुल्फाद्वासःपरिदध्यान्नस्तनौविवृतौकुर्यान्नहसेदपावृतंनभर्त्तारंनतद्बंधून्वाद्विष्यान्नगणिकाधूर्त्तादिभिःसहैकत्रतिष्ठेत
स्कांदे याप्रियंप्रीणयेत्स्त्रीनाथंत्रिलोकीप्रीणितातया भुक्तेभुंक्तेतथापत्यौनस्मिन्तिष्ठतितिष्ठति निद्रितेचविनिद्रातिप्रथमंपरिबुध्यति अ
नलंकृतमात्मानंपत्युर्नोदर्शयेत्क्वचित् कार्यार्थंप्रोषितेपत्यौसर्वमंडनवर्जिता नचतन्नामगृण्हीयात्तस्याऽपुण्यविवृद्धये आक्रुष्टापिनचा
क्रोशेत्ताडितापिप्रसीदति एवंकुरुकृतंस्वामिन्मन्यतामितिवक्तिच आहूतागृहकार्याणित्यक्त्वागच्छतिसत्वरम् पूजोपकरणंसर्वम
प्यसंशोधयेत्स्वयम् नियमोदकवन्हिश्चपत्रपुष्पादिकंचयत् सेवेतभर्त्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नंफलादिकं महाप्रसादइत्युक्त्वापतिदत्तंप्रतीच्छति

रथाकर्षणात्सापसंभव: अतोमौकलिकोनित्यंनिर्वास्योनगराद्बहि: रथकारस्यदुहितासायोगवसमागता सूतेयंतनयंसोपिसूत्रधार
इतीरित: जायाजीवश्चशैलूषोनाट्यशास्त्रविशारद: वेन्यामावर्त्तकाज्जात: सचार: सूत्रवायक: छागलीभृज्जकंठान्तु औरभ्रंमेषपा
लकम् कुर्यादूर्णापटांश्चित्रान्मेषाणांपरिपालनम् आवर्त्तकस्यभार्यायांक्षेमकादुष्ट्रपालकम् रौमिकंदेशिकामल्लाद्युक्तंलवणकर्मणि
आयोगव्यांद्विजाज्जातोधिग्वण: कवचादिकृत् सचर्मणाऽश्वपल्याणंयथाशोभंप्रकल्पयेत् मोचिसंज्ञ: आयोगवीचकैवर्त्तंजज्ञेपा
रसवात्कृतं सहीन: सर्वजातिभ्योजालंस्वीकृत्यसर्वदा मत्स्यान्जलचरानन्यान्घातयेदात्मवृत्तये नाव्यंकर्मप्रहरणंनद्यांवर्षासुवाहये
त् नदीमुत्तारयेल्लोकांस्तेभ्यश्चेच्छेद्धनंतथा धिग्वण्यांतुनिषादाद्यश्चर्मकार: सतुस्मृत: गोचर्मणामहिष्याश्चचर्मणातस्यजीवनम् आ
भीरस्त्रीलभेद्विनात्पुत्रंशौंडिकसंज्ञकम् सुरांसकृत्वाविक्रीयकुर्यात्तेनचवर्त्तनम् कर्मचंडालकात्पुत्रंवैदेहीपांडुशोपकम् लेभेबुरुडजा-
तिस्त्वंसदावंशविदारणम् जातोनिषादाद्वैदेह्यांगारुडीडिंडिमोत्तम: इत्यादिमनु: चंडालात्पांडुशोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् आहिंडको
निषादेनवैदेह्यामेवजायते विप्रायांवैश्यजावैदेही त्वक्सारोवेणु: तच्छेदकर्यादिजीवी अयंबुरुड: वैदेह्यामेव क्षत्रायांशूद्रजनिषा
दादाहिंडक: अयंवेणुजीवीश्वपाक: चंडालेनतुसोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् पुल्कस्यांजायतेपाप: सदासज्जनगर्हित: मूलंमुख्यं
व्यवसनमस्कवियोगोवध्यमारणंसैववृत्ति: क्षत्रायांशूद्रजोनिषाद: तत्माच्छूद्रायांपुल्कसी कसारइतिप्रसिद्ध: निषादस्त्रीतुचंडालात्
पुत्रमंत्यावसायिनम् श्मशानगोचरंसूतेब्राह्मणानामपिगर्हितम् केचिदादिपुराणेप्युक्ता: निषाद्यामथशूद्रेण कुक्कुट: स्यात्करोतिस: चक्र

तोमरत्रूलासिलकुटप्रासतोमरान् चक्राणिशस्त्रजालानिभिंडिपालांश्चभूभुजाम् कुक्कुटानांप्रहर्त्तांचराजवुकुक्कुटरवेलनः अंबष्ठ्यां-
जायतेवेनोवैदेहेनकरोतिसः पटहंवादयन्स्फीतंराजादेशंप्रजास्वपि पुल्कसः कुक्कुटोवेनस्त्रय आरण्यवासिनः आयोगव्यांदस्युनाचसैरंध्रो
नामजायते दस्युःपौंड्रकादिःप्रागुक्तः मृगादिवधजीवीचपाशबंधेननित्यशः राजस्त्रीणांसूतिकानांद्वाररक्षांकरोतिसः आयोगव्यांनिषादात्तु
धीवरोनामजायते नावोनदीनांकर्त्तासतांचसंवाहयेत्सदा निषादादथवैदेह्यांकारावारःकरोतिसः चर्मणांछेदनंनित्यंसीवनंक्रयविक्र
यम् निषाद्यामथवैदेहाज्जायतेचंद्रमेचकः आरण्यानांपशूनांसकरोतिचवधंसदा तस्यस्त्रीगमनात्क्षत्ताश्वपाकंजनयेत्सुतम् श्वमां
सादमरण्यस्थंपापशूर्पोपजीवनम् चंडालादपिवैदेह्यांपांडुसोपाकसंज्ञकः उपानच्चर्मवेणूनांविक्रयंहिकरोतिसः आहिंडकोनिषाद्यांचवै
देहादपिजायते योदस्यूनांतुवध्यानांपरिरक्षांकरोतिच अंत्यावसायीचांडालान्निषाद्यांजायतेनरः श्मशानवासीतद्वृत्तिश्चंडालैष्व
पिगर्हितः अनाथंनगराच्छावंदूरंतेचनयंत्यपि शय्याभरणवस्त्राणिवध्यानांराजशासनात् निर्दिष्टंवधदंडंतुकृत्वागृण्हंतिनित्यशः विवाहा
दिप्रकुर्वंतिसमानेवर्णसंकरे मृतागोब्राह्मणार्थंतुकदाचित्संतरंतिते वसिष्ठः नौजीविकाचनिषादानांकैवर्त्तकानांमृगपशुपक्षिघातोमांसविक्रयश्चआवृ
त्तानांहस्त्यश्वाधिकारः आभीराणांगोजाविरक्षा धिग्वणानांचर्मकरणंतद्विक्रयजीवनंच कारावराणांचर्मछेदनंदीपासनरक्षणंछत्रधारणंनराणांवाहनंच
अयंकहार,भोईइतिप्रसिद्धः तंतुवायत्ववृक्षच्छेदनरोपणानिकुक्कुटानां अंध्रमेदानांगृहद्वाराद्युचिस्थानावस्कारशोधनंगुह्यांगस्प
र्शनोच्छिष्टविण्मूत्रोहनंचक्रवृत्तिताचगुह्यांगस्पर्शःशौचमधोनापितत्वंवा चक्रवृत्तिनांतैलिकत्वमिनिस्मृतिमंजरीमधूकानांप्रातर्नृपति

कल्पतरौ शृंगः गृहमेधा भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत् गृहकार्यपरा नित्यं पूजयेन्मार्जयेद्गृहम् नित्यं स्नानं कृता वेणी पूजयेत्सुप्रवा
ससा पूर्वमेव रहो गच्छेद्यावन्नान्यः प्रबुध्यते देवताराधनं कुर्याद्धूपपुष्पबलिं हरेत् शंखलिखितौ वेलानुत्सवे गंधमाल्याभरणानि वि
कृतानि वासांसि बिभृयान्न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिक् प्रव्रजितवृद्धेभ्यः हारीतः स्नात्वाऽहतं क्लृप्तवाससी परिधाय देवागारं विमृश्य नम-
स्कृत्यान्नाद्यभिघार्य तत्र हुते देवेभ्य उद्वाहाग्नौ देवपत्नीभ्यां हुत्वा बलिं हरेत् कृते देवातिथ्ये यथास्वं गृहिणस्तर्पयित्वा शेषं पत्नी गुप्तं भुक्त्वा
भांडानि निर्णेज्य प्रक्षाल्य बहिरुत्तरपूर्वस्यां दिशि वास्तुपतये भूपतये रुद्राय नम इति निनीयैवं सायं श्रुतादियथार्थं संविष्टेषु नमो भुवनपते रुद्रा
य भस्म सदे भस्मना रक्षां करोमीति भस्मना द्वारमपिधाय स्वामी सुतादीनात्मानं चालयेत् यच्चान्यद्रक्ष्यं स्यात्तत् भस्मनापृशेदित्यर्थः आन
म्य भर्तृपादौ सर्वविशेन्नोपविष्टा स्थिता आसीत नोच्चैर्न वितर्कस्थाने नावीक्षणमीक्षेत् परिमृज्य संवाहयित्वोपासीत व्यजनेन नोष्णे वर्षघर्मां
भोस्य गात्रेभ्यः परिमृज्यात् ग्रामांतरगतं भाराक्रांतं शयानमुद्यच्छेद्धृष्टमना अर्थेनार्चयेत् तथा परशयनासनवस्त्राभरणानि मनसापि नाध्यव-
स्येति तथैकपात्र्यं मद्यमांसोच्छिष्टनिर्माल्यं चान्यत्र गुरुभर्तृसुतेभ्यः इति स्कांदे तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् शंकरा
दपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः परशुरामप्रतापरत्नावल्यां च स्कांदे प्रातःकाले तु या नारी दद्यादर्घ्यं विवस्वते सप्तजन्म सु वैधव्यं
सा नारी नैव पश्यति कृत्वा तु मंडलं बाह्ये सूर्यं तत्राक्षतादिभिः पूजयेत्सततं या वै तस्यास्तुष्यंति देवताः प्रातःकाले तु या नारी शुचिर्भू
त्वा समाहिता पूजयेद्द्वारदेशं तु सर्वान्कामान्समश्नुते न ददाति यदा नारी ज्येष्ठायै प्रत्यहं बलिं भोज्याच्चैव यथाशक्ति सा प्रेत्य नरकं व्रजेत्

अवश्यमेवनारीभिर्ज्येष्ठायाबलिकर्मणा प्रीणनंप्रत्यहंकार्यंपुत्रपौत्रधनेप्सुभिः कल्पतरौभारते यैदैवभर्त्ताजानीयान्मंत्रमूलपरांस्त्रियं
उद्विजेततदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव तत्रैवविष्णुसूक्तंपृथ्वींप्रतिश्रीवाक्यं नारीषुनित्यंस्त्रस्थितविभूतिकास्सुस्वभर्तृभक्तप्रियवादिनीषु अ
मुक्तहस्तासुसुतनान्वितासुसुगुप्तभांडासुबलिप्रियासु मृष्टवेश्मासु जितेंद्रियासुकलिव्यपेतास्वविलोलुपासु धर्मव्यपेक्षासुदयान्विता
सुस्थितासदाहंजगतांविधात्री व्यासः द्वारोपवेशनंनित्यंगवाक्षेणनिरीक्षणं असत्प्रलापोहास्यंचदूषणंकुलयोषितां भारते अट्टशू
लाजनपदाःशिवशूलाश्चतुष्पथाः वनिताः केशशूलिन्योभविष्यंतिकलौयुगे अस्यार्थमाहपरशुरामः अट्टमन्नंशिवोवेदःशूलंवि
क्रयएवच केशश्चभगमित्याहुर्वेदतत्वार्थदर्शिनः मनुः भर्त्तादैवंगुरुर्भर्त्ताधर्मतीर्थव्रतानिच तस्मात्सर्वंपरित्यज्यपतिमेकंसमर्चये
त् भुंक्तेभुक्तेपतौयातुस्वासीनाचापिवासिते विनिद्रितेविनिद्रातिसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता अंगिराः आर्तार्त्तेमुदितेहृष्टाप्रोषितेमलिना
कृशा मृतेम्रियेतयापत्यौसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता रजोवतीगर्भिणीधर्माः सहगमनान्वारोहणादौनिर्णयोविधिश्चनिर्णयसिंधावुक्तोऽस्माभिः अथविधवा
धर्माः मदनरत्नपारिजातयोःस्कांदे पत्यौमृतेपियायोषिद्वैधव्यंपालयेत्क्वचित् सापुनःप्राप्यभर्तारंस्वर्गलोकंसमश्नुते विधवाकबरीबंधोभ
र्तृबंधायजायते शिरसोवपनंतस्मात्कार्यंविधवयासदा एकाहारःसदाकार्योनोद्वितीयःकदाचन त्रिरात्रंपंचरात्रंवापक्षव्रतमथापिवा मा
सोपवासंवाकुर्याच्चांद्रायणमथापिवा कृच्छ्रंपराकंवाकुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापिवा यवान्नेनफलाहारैःशाकाहारैःपयोव्रतैः प्राणयात्रांप्रकुर्वीतयाव
त्प्राणःस्वयंव्रजेत् पर्यंकशायिनीनारीविधवापातयेत्पतिम् तस्माद्भूशयनंकार्यंपतिसौख्यसमीहया नैवांगोद्वर्त्तनंकार्यंस्त्रियाविधवयाक्वचि

त् गंधद्रव्यस्यसंयोगोनैवकार्यःस्वयंपुनः तर्पणंप्रत्यहंकार्यंभर्त्तुःकुशतिलोदकैः तसितुश्चापिकर्त्तव्यं नामगोत्रादिपूर्वकं इदंपुत्राद्यभा
वे विष्णोस्तुपूजनंकार्यंपतिबुद्ध्यानचान्यथा पतिमेवसदाध्यायेद्विष्णुरूपधरंपरं यद्यदिष्टतमंलोकेयद्यत्पूर्वंसमीहितम् तत्तद्गुणवतेदेयं
पतिप्रीणनकाम्यया वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमंचरेत् स्नानंदानंतीर्थयात्रांविष्णोर्नामग्रहंमुहुः वैशाखेजलकुंभाश्चकार्तिकेघृत
दीपकाः माघेतिलधनोत्सर्गात्स्वर्गलोकेविशिष्यते प्रपाकार्याचवैशाखेदेवेदेयागलंतिका उपानद्व्यजनंछत्रंसूक्ष्मवासांसिचंदनम् देया
निद्विजमुख्येभ्यःपतिर्मेप्रीयतामिति एवंविधैश्चविधवाविविधैर्नियमैर्व्रतैः वैशाखान्कार्तिकान्माघानेवमेवातिवाहयेत् नाधिरोहेदनडु
हंप्राणैःकंठगतैरपि कंचुकंनपरीदध्याद्वासोनविकृतंवसेत् एवंधर्मसमायुक्ताविधवापिपतिव्रता पतिलोकमवाप्नोतिनभवेत्क्वापिदुःखिनी
श्राद्धंचषट्पिंडंकार्यं स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतंद्रितेति स्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनूक्तेः
स्वव्रतानां नासांतुलोकाःपतिभिःसमानागोमायुलोकाव्यभिचारिणीनां हारीतः पतिव्रतातुसाध्वीयानिष्ठांयातिप्रभौमृते साहि-
त्वासर्वपापानिपतिलोकमवाप्नुयात् बृहस्पतिः व्रतोपवासनिरताब्रह्मचर्येव्यवस्थिता दमदानव्रतानित्यमपुत्रापिदिवंव्रजेत् मनुः
कामंतुक्षपयेद्देहंपुष्पमूलफलोदकैः नतुनामापिगृह्णीयात्पत्यौप्रेतेपरस्यतु मनुयमौ आसीतामरणात्क्षांतानियताब्रह्मचारिणी धर्मेणै
वचकांक्षंतिसत्पतिलमनुत्तमम् स्त्रियाःश्रुतौवाशास्त्रेवाप्रव्रज्यानाभिधीयते प्रजाहितस्याःस्वोधर्मःसवर्णादितिधारणा अष्टाशीति
सहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसां दिवंगतानिविप्राणाम कृत्वाकुलसंततिं मृतेभर्तरियानारीब्रह्मचर्येव्यवस्थिता स्वर्गंगच्छत्यपुत्रापिय

थातेब्रह्मचारिणः स्कांदे अपृष्ट्वातुसुतान्किंचिन्नकुर्याद्भर्तृतत्परा इतिविधवाधर्माः तथाकुंडगोलकावपिशूद्रसमौ तथाचस्मृतिकौमुद्यांदे
वलः द्वितीयेनतुयःपित्रासवर्णायांप्रजायते सवर्णोदइतिज्ञेयः शूद्रधर्माचजातितः व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्वपियेसुताः उत्पादिताःसवर्णे
नव्रात्याइतिबहिष्कृताइति तत्रैवाहमनुः परदारेषुजायेतेद्वौसुतौकुंडगोलकौ अमृतेजारजः कुंडोमृतेभर्तरिगोलकः ननुकुंडगोलकयोरब्राह्म
णत्वेकथंश्राद्धेनिषेधः सहिब्राह्मणः श्राद्धसंपदेइत्युक्तेर्ब्राह्मणमात्रप्राप्तौतेषांमध्येकेषांचिन्निषेधार्थः यदाहयाज्ञवल्क्यः रोगीहीनातिरिक्तांगःका
णः पौनर्भवस्तथा अवकीर्णीकुंडगोलौकुनखीश्यावदंतकइति तयोश्चाब्राह्मण्येप्राप्त्यभावान्निषेधोव्यर्थः तथास्मृत्यर्थसारेब्राह्मेन्वत
योःसंस्कार्यत्वमुक्तम् केचिदाहुर्द्विजैर्जातौसंस्कार्यौकुंडगोलकाविति तदपिनयुज्यतइत्युच्यते ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणइ
तिभ्रमप्राप्तस्यश्राद्धनिषेधइतिविज्ञानेश्वरः कुंडगोलकयोः संस्कार्यत्वंश्राद्धेनिषेधश्चक्षेत्रजपरः शास्त्रानुज्ञानात् अन्यस्याब्राह्म
णत्वेनप्राप्त्यभावादुपधेयसंकरेप्युपाधेरासंकरादित्यपरार्कः कल्पतरौकात्यायनः सुखार्थंयाप्रवृत्तास्त्रीनभर्त्तुः सुतकाम्यया पुत्रंतुजनं
येदेवंनिंद्यापापाचसास्मृता भर्तृगोत्रंसमुत्सृज्यनारीयद्यन्यमाश्रयेत् निंद्यैवसास्मृतालोकेपरपूर्वेतिचोच्यते परपूर्वातुयत्रस्यात्तत्रस्यान्ना
श्रितःप्रभुः क्रयाद्दतेतुधर्मार्थंलब्ध्वायास्वामिनोभवेत् निरोद्धव्याचताड्याचपरपूर्वापराधतः चौरहस्तान्नदीवेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविप्लवा
त् विनिस्तीर्यसकांताराल्लब्ध्वात्यक्ताक्रमागता आसांभोगेनदोषःस्यादितिशास्त्रविनिश्चयः स्वामिदत्तातुगृण्हीयाद्दद्याचेन्नत्व
तोन्यथा दीयमानमथात्मानंयानारीनानुमोदते नसादेयानचग्राह्याविधिरेषस्मृतोबुधैः नचोत्तमांनचाकामांतथापुत्रवतींनच

इदृशीत्वनुरूपेणनिष्क्रयेणप्रमीलयेत् यमः जारजातः सवर्णायांकुंडोजीवतिभर्तरि मृतेतुगोलकोनामतुजातिहीनोऽचतोस्मृतो असवर्णासुनारीषुद्विजे
रुत्पादिताश्चये परपत्नीषुसर्वास्ते कुंडास्तेगोलकाःस्मृताः मातृवर्णानतेप्रोक्ताःपितृवर्णानचस्मृताः अविवाह्याःसुताश्चैषांबंधुभिःपितृमातृतः स
एव कृच्छ्रतांतपनंकुर्याद्धत्वासंकीर्णयोनिजं सूतंहत्वातिकृच्छ्रंतुकुंडगोलकमेवच मनुः जातोनार्यामनार्यायामार्यादार्योभवेद्गुणैः जातोप्यनार्यादा-
र्यायामनार्यइतिनिश्चयः नीचायामुत्तमंजौसंस्कार्यौउत्तमायानीचजोनेत्यर्थः स्मृतिकौमुद्यामादित्यपुराणे सवर्णासुसवर्णैस्तु येजायंतेपरैरपि
अवरोटकसंज्ञास्तेव्रतसंस्कारवर्जिताः विप्रायांविप्रजाउपनेयानान्येइतितत्रैवोक्तंचतुर्णामपिवर्णानांजीवतामन्यसंभवः कुंडस्तु संकरोज्ञेयो
मृतानामथगोलकः जातिहीनःसमातॄणांग्राहयेत्कर्मनामनि तदीयंकर्मनामचतन्मातॄणामित्यर्थः योज्योदेवपुरेराज्ञावर्णसंकरभीरुणा
देवपुरेदेवद्वारे कुंडोवागोलकोविप्रः संध्योपासनमात्रवित् स्नानभोजनसंध्यासुदेवेषुसपठेच्चतत् विप्रइत्युक्तेस्तस्यैवसंध्योपनयनंच मिना
क्षरायामपिकुंडगोलकोयथार्हंसंस्कार्यावित्युक्तं स्मृत्यर्थसारेप्रयोगपारिजातेब्राह्मेच एवमेवद्विजेर्जातौसंस्कार्यौकुंडगोलकाविति स्नातंतु
स्नानादिसमयेवेदविद्वाक्यंपठेदित्यर्थः इतिकुंडगोलकौ तथाद्विजोत्पन्नःषंढोपिशूद्रसमः वसंतेब्राह्मणमुपनयीतेत्युपनयविधौचमसाध्वर्युव
दुपादेयत्वेनविवक्षितपुंस्त्वात्स्त्रीणामिवतस्याप्युपनयनाभावात् अष्टवर्षवाक्येउद्देश्यत्वेपिप्राप्तानुवादेनपुंसएवानुवादात् मिताक्षरायां
देवलोपि षंढकोलिंगहीनःस्यात्संस्कारार्हश्चनैवसइति अतएवतंत्रेववृद्धमनुः षंढंतुब्राह्मणंहत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेदिति बौधायनसूत्रेस्मृत्यर्थ
सारेच वचनादुपनयनमुक्तं प्रयोगपारिजातेब्राह्मेपि ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःसइतिश्रुतिः तस्माच्चषंढबधिरकुब्जवामनपंगुषु इ

धू.क.
६७

त्याद्युक्ताध्वस्तपुंस्त्वेषुसंस्काराः स्युर्यथोचितमिति एतच्चोक्तंप्राक् सचसप्तविधः तथाचगौडधृतदेवलः षंढकोवातजः षंढः षंढः क्लीबोनपुंसकम्
कीलकश्चेतिसप्तैवक्लीबभेदोव्यवस्थितः एषांस्वरूपमाह सएव तेषांस्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीतुल्यः षंढकोभवेत् उन्नतकुचककूर्पहीन
त्वादिधर्मकइत्यर्थः पुमान्कृत्यासलिंगानिपश्चाद्भिंद्यात्तथैवच स्त्रीन्वपुंभावमास्थायपुरुषाचारवद्गुणः वातकोनामषंढः स्यात्स्त्रीषंढोवापि
नामतः लिंगानिस्त्रीपुंनपुंसकानिभिंद्यात्त्यजेत् कदाचिन्नस्त्रीकदाचित्पुमानकदाचित्षंढइत्यर्थः स्त्रीन्वपुरुषवत्स्त्र्यंतरंभुंक्तेशुक्रोत्सर्गाविनैव
गतवशादित्यर्थः असल्लिंगोथषंढः स्यात्संढस्तुम्लानमेहनः अमेध्याशीपुमान्क्लीबोनष्टरेतानपुंसकः अमेध्याशीसुखमैथुनात्स्वरन्नकाशी
अयंवैद्यकेआसेक्यइत्युक्तः तदुक्तंसुश्रुते आसेक्योनामभवतिदंपत्योरल्पवीर्ययोः सशुक्रंप्राश्यलभतेलिंगोच्छ्रायमसंशयं सकीलक
इतिप्रोक्तोयः क्लैब्या दात्मनःस्त्रियं अन्येनसहसंयोज्यपश्चात्तामेवसेवते सुश्रुतेत्वन्योपि यःपूतियोनौजायेतससौगंधिकसंज्ञकः सयोनिशेफसो
गंधमाघ्रायलभतेबलं स्वगुदमैथुनाद्यस्तुस्त्रीषुपुंवत्प्रवर्तते कुंभीकः सतुविज्ञेयईर्ष्यकंशृणुचापरं दृष्ट्वाव्यवायमन्येषांव्यवायेयःप्रवर्तते ईर्ष्य
कः सतुविज्ञेयः षंढकंशृणुपंचमं योभार्यायामृतौमोहादंगनेवप्रवर्तते ततःस्त्रीचेष्टिताचारोजायतेषंढसंज्ञितः माधवीयेतुचतुर्दशभेदाउ-
क्ताः नत्रैवज्ञेयाः तेषांचोपनयनव्रतचतुष्टयसमावर्तनविवाहवर्जं सर्वेसंस्कारास्तूष्णींभवंति कुमारंजातमित्यादौसंस्कार्यरूपोद्देश्यगतत्वे
नपुंस्त्वस्याविवक्षयास्त्रीणामिवषंढस्यापिप्राप्तेः तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणांविवाहस्तुसमंत्रकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः तेचस्त्रीतुल्यवाक्चेष्टाः
स्त्रीधर्माणः प्रकीर्तिताः इतिवृद्धमनूक्तेश्च जलाशयागमप्रासाददेवप्रतिष्ठामहादानादिष्वप्येवम् षाष्ठन्यायेनकामश्रुतिगतस्यपुंस्त्वस्योद्देश्यग

तत्वेनाधिपक्षयास्त्रीणामिवाधिकारात् एवंसर्वदानेषु अहिंसादेः साधारण्याच्चपितुः श्राद्धादौतुनाधिकारः यश्चार्थहरः सपिंडदायीत्याप
स्तंबेनार्थहरस्यैवपिंडदानोक्तेः षंढस्यच अनंशौक्लीबपतितौपंगुरुन्मत्तकोजडइतिमन्वादिभिरर्थहरत्वनिषेधात् याज्ञवल्क्योपि क्लीबाद्याना
दकंकुर्युस्तेनाव्रात्याविधर्मिणइति इतिषंढाः अन्येपिशूद्रसमाः कल्पतरौयमेनोक्ताः प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथाप्रव्रजिताश्चये यश्च
प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावसितश्चयः एतेशूद्रसधर्माणोमनुनापरिकीर्तिताः याज्ञवल्क्यः प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणांतिकः अन्ये
पिशूद्रसमायाज्ञवल्क्येनोक्ताः सद्यःपततिमांसेनलाक्षयालवणेनच मासेनशूद्रोभवतिब्राह्मणःक्षीरविक्रयात् अत्रधर्मनिंदामात्रमिति
वार्त्तिकभट्टाचार्याः द्विजातिकर्मह्यानिपराणीतिविज्ञानेश्वरः अतस्तेशूद्रसमाः तथाव्रात्याअपि तथाचमनुः ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याः
स्वावधेरूर्ध्वमद्भुतः अकृतोपनयाःसर्वेवृषलाएवतेस्मृताः व्रात्यस्तोमंविना तदाहयाज्ञवल्क्यः आषोडशाद्द्वाविंशाच्चवत्सरात् ब्रह्मक्षत्रवि
शांकालऔपनायनिकःपरः अतऊर्ध्वंपतंत्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सावित्रीपतिताव्रात्याव्रात्यस्तोमादृतेक्रतोः अथशूद्रसमान्वक्तुंसंकरजा
उच्यंतेकल्पतरौदेवलः नष्टःप्रव्रजितःक्लीबःपतितोराजकिल्बिषी लोकांतरगतोवापिपरित्याज्यःस्त्रियापतिः मृतेभर्तरिजीवेवास्त्रीविंदेता
परंपतिं संतत्यनाशार्थतयानस्वातंत्र्येणयोषितः नारदः अष्टौवर्षाण्युदीक्षेतब्राह्मणीप्रोषितंपतिं अप्रसूतातुचत्वारिद्वेसमेचप्रसूतिका न
शूद्रायाःस्मृतःकालोनचधर्मव्यतिक्रमः विशेषतोप्रसूतायाःस्त्रियाःसंवत्सरास्थितिः अप्रवृत्तौस्मृतःकालएषःशोषितयोषितां जीवतिश्रू
यमाणेतुस्यादेषद्विगुणोऽवधिः प्रजाप्रवृत्तौनारीणांवृत्तिरेषाप्रजापतेः अतोन्यगमनेस्त्रीणामेषदोषोनविद्यते इतिनियोगः याज्ञवल्क्यः वि

प्रान्मूर्धावसिक्तोहिक्षत्रियायांविशः स्त्रियां अंबष्ठः शूद्र्यांनिषादोजातः पारसवोपिवा वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौस्मृतौ वैश्या
त्तुकरणः शूद्र्यांविन्नास्वेषविधिः स्मृतः एवंमूर्धावसिक्तांबष्ठपारसवमाहिष्योग्रकरणाः षडनुलोमाः मातृजात्युक्तकर्मभाजश्च एतेहीनवर्णासुजा
ताः एतास्तुचोत्कृष्टजाअनुलोमानीचप्रजाः प्रतिलोमाः मनुः ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतोनामजायते शूद्रायांक्षत्रजाउग्राः याज्ञवल्क्यः
माहिष्येणकरण्यांतुरथकारः प्रजायते क्षत्राद्वैश्यायांमाहिष्यः वैश्याच्छूद्रायांकरणी तस्यांरथकारः एषांवृत्तीराहस्मृतिकौमुद्यांवसिष्ठः
मूर्धावसिक्तानांहस्त्यश्वरथशस्त्रशिक्षास्त्रधारणंचमणिमंत्रौषधैः प्राणिरक्षणमंबष्ठानांमाहिष्याणांगीतनृत्यनक्षत्रैर्जीवनंसस्यरक्षाच पारस
वोग्रकरणानांद्विजशुश्रूषाधनाध्यक्षताराजसेवादुर्गांतःपुररक्षाच रथकारस्यनिधिज्ञानंहस्त्यश्वसारथ्यवर्धनपोषणदमनादि शंखः क्षत्रिय
वैश्यानुलोमानंतरोत्पन्नोरथकारस्तस्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्काराश्चाप्रतिषिद्धाः रथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिताचेति जातिविवेके शू
द्रांशयनमारोप्यब्राह्मणश्चेत्कथंचन जनयेद्ग्राम्यधर्मेणतस्यांपारसवंसुतम् महाशूद्रः सविख्यातः शूद्रेभ्यः किंचिदुत्तमः स्वर्णकारस्य त
स्येहस्नानंधौत्रंपवित्रकं सर्वशूद्रस्यधर्मेणवर्तनंतस्यजीविका तथा कूटस्वर्णव्यवहारीविमांसस्यचविक्रयी राज्ञाविप्रस्तुकर्तव्योदास्यश्चोत्तमस
हसं उशना क्षत्रियाविप्रसंयोगाज्जातोमूर्धावसिक्तकः राजन्यः क्षत्रधर्मेभ्योऽभ्यधिकः संप्रकीर्तितः आथर्वणक्रियांकुर्वन्नित्यनैमित्तिकींक्रियाम्
अश्वंरथंहस्तिनंवावाहयेद्वैनृपाज्ञया सेनापत्यंचभैषज्यंकुर्याज्जीवेत्त्ववृत्तिषु आयुर्वेदमथाष्टांगंतंत्रोक्तंधर्मतश्चरेत् ज्योतिषंगणितंवापि
कायिकींवृत्तिमाचरेत् वैश्यायांविधिनाविप्राज्जातोह्यंबष्ठउच्यते कृष्याजीवोभवेत्तस्य तथैवाग्नेयनर्तकः नरवाजिगजादीनांचिकित्सातस्य

जीविका वाग्भटः सप्तवापंचवातिस्रोयोनवेत्तिहिसंहिताः राज्ञातस्यकुवैद्यस्यछेत्तव्योदक्षिणःकरः मनुः प्रायश्चित्तंचिकित्सांचज्योतिषं
धर्मनिर्णयम् विनाशास्त्रेणयोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् अयंशस्त्रवैद्यः वैश्यायांक्षत्रियाज्जातोमाहिष्यस्त्वनुलोमजः अष्टाधिकारनिरतश्चतुष-
ष्ट्यंगकोविदः व्रतबंधादिकास्तस्यक्रियाःस्युःसकलाविशः ज्योतिषंशाकुनंशास्त्रंस्वरशास्त्रंचजीविका विश्वंभरशास्त्रे शूद्र्यांक्षत्रादुग्रजातिर्यु
द्धशास्त्रादिजीविका शस्त्रास्त्रन्यासकुशलःसंग्रामकुशलोभवेत् तयावृत्त्यात्स्वजीवन्वैश्यशूद्रधर्मांश्चपालयेत् अयंरजपूतइतिप्रसिद्धः शू-
द्रधर्मांच शूद्र्यांजातस्तुवैश्याद्वैकरणोलिपिलेखकृत् याज्ञवल्क्यः जात्युत्कर्षोयुगेज्ञेयःसप्तमेपंचमेपिवा व्यत्ययेकर्मणांसाम्यंपूर्ववच्चाध
रोत्तरं जात्युत्कर्षउत्कृष्टजातिप्राप्तिः सप्तमे अपिशब्दात्षष्ठे पंचमेवाज्ञेयः अयमर्थः विप्रोढाशूद्राकन्यांसूते सापितदूढान्यामितिसप्तमं
विप्रंसूते एवंविप्रोढवैश्याजन्याकन्याषष्ठंविप्रम् विप्रोढाक्षत्रियाजन्यापंचमं क्षत्रियाच्छूद्रोत्पन्नाषष्ठंक्षत्रियं वैश्यजापंचमं वैश्यमितिपूर्वार्धा
र्थः एवंविप्रस्यक्षात्रवृत्त्याऽपत्यपरंपरयाजीवनेपंचमः क्षत्रियः वैश्यवृत्तौजीवनेषष्ठोवैश्यः शूद्रवृत्तौसप्तमःशूद्रः क्षत्रस्यवृत्तौपंचमोवैश्यः शू
द्रवृत्तौषष्ठःशूद्रः वैश्यस्यशूद्रवृत्तौपंचमः शूद्रइति अथप्रतिलोमजाः कल्पतरौकात्यायनः नियोगोत्पादनंकुर्याद्यथोक्तंतद्विशूद्रये द्विजस्त्रीषुच
धर्मोयंशूद्रस्यैतत्सदाभवेत् शूद्रेषुनर्नियोगइत्यर्थः बृहस्पतिः उक्तोनियोगोमनुनानिषिद्धःस्वयमेवतु युगह्रासादशक्योयंकर्तुमन्यैर्विधान
तः अनेकधाकृताःपुत्राऋषिभिर्येपुरातनैः नशक्यंतेऽधुनाकर्तुंशक्तिहीनैरिदंतनैः तत्रैवहारीतः स्वैरिणीचपुनर्भूश्चरेतोधाःकामचारिणी स
र्वभक्षाचविज्ञेयाःपंचैताःशूद्रयोनयः एतासांयान्यपत्यानि उत्पद्यंतेकदाचन नतान्पंक्तिषुयुंजीत नतेपंक्त्यर्हकाःस्मृताः रेतोधाःकुंडमा

ना कामचारिणीचतुर्भ्योऽधिकपुरुषगा सर्वभक्षासुरापी याज्ञवल्क्यः ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकस्तथा शूद्राज्जातस्तुचांडालः सर्वधर्मबहि
ष्कृतः क्षत्रियामागधंवैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेवच शूद्रादायोगवंवैश्याजनयामाससैवसुतम् मागधोबंदी क्षत्तानिषादोभिल्लइतिप्रसिद्धः आयो
गवः पुल्कसः तदाहहारीतः क्षत्रियायांवैश्यशूद्रौबंदिनिषादौजनयतोवैश्यायांशूद्रः पुल्कसानिति व्यासोपि शूद्रान्निषादोमत्स्यघ्नः क्षत्रि
यायांव्यतिक्रमात् तेनद्वौनिषादौएकः प्रागुक्तोनुलोमः अयंचैकः जातिविवेके क्षत्रियाच्छूद्रसंयोगात्क्षत्तारंजनयेत्स्तुतम् निषादइतिविख्या
तः सर्ववर्णबहिष्कृतः वागुरापाशपाणिस्तुमृगबंधनकोविदः आरण्यपशुजातीनामंतकश्चवनेचरः क्रोधान्वितोमांसवृत्त्यातयाजीवेत्सदैवहि घं
टापापर्द्धिकांकुर्याद्द्रात्रौविस्मयकारिणीं द्विधाचमृगयाप्रोक्ताव्योमभूचारिणामिह विक्रयंमधुनः कुर्याद्धूनमिच्छन्समृद्धये यमस्तुमागधनिषादयोः
संज्ञांतरमाह क्षत्रियायांतुवैश्येनमुच्चुपोनामजायते शूद्रेणजायतेमद्गुः क्षत्रियायत्रमुह्यति मोहोमैथुनं स्मृत्यंतरे क्षत्रियामागधंवैश्याजन
यामाससवैसुतं सबंदीजनइत्युक्तोव्रतबंधविवर्जितः शूद्रेभ्योऽभ्यधिकः किंचित्तस्यजीवनमुच्यते काव्यालंकारगद्यादिषट्भाषास्तुकलाक्षमः
गद्यपद्यानिचित्राणिविरुद्धानिमहीभृताम् क्षत्रियायांवैश्यजातः क्षत्तावेत्रधरोभवेत् लघुजातिविवेके सूतास्तेयेपुराणस्थानुच्चरंति नृपा-
न्सदा येल्पकालगतान्शूरान्वर्णयंतिचमागधाः वर्तमानान्नृपान्सम्यक्कृतसंग्रामकर्मणः वर्णयंतिप्रबंधैर्येबंदिनस्तेप्रकीर्तिताः मनुः का
रावरंनिषादात्तुचर्मकारंप्रसूयते वैदेहीतिशेषः वैदेहकादंध्रमेदौबहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ विप्रायांवैश्यजोवैदेहः तस्मात्कारावर्यामंध्रः निषाद्यांमे
दइतिमेधातिथिः अंगिरसात्वन्येपिचंडालाउक्ताः यस्तुप्रव्रजिताज्जातोब्राह्मण्यांयश्चशूद्रजः तावुभौविद्धिचंडालौसगोत्राद्यश्चजायते य

मोपि आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः सगोत्रोढासुतश्चैव चंडालास्त्रय ईरिताः मनुः पुल्कसमप्याह जातो निषादाच्छू
द्रायां जात्या भवति पुल्कसः शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः क्षत्तुर्जातस्तथोग्र्यां तु श्वपाक इति चोच्यते वैदेहकेन त्वंबष्ठ्या
मुत्पन्नो वेन उच्यते शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता क्षत्राच्छूद्रायामुग्राः ताभ्यां श्वपाकः वैश्याद्विप्रायां वैदेहः विप्राद्वैश्यायामंबष्ठी तस्यां वेनः
एषां वृत्तीराह वसिष्ठः सूतानां मंत्रिकायस्थ स्त्रीजीवन वस्त्रपूरणानि मंत्रित्वं कायस्थो लेखकस्तत्त्वं च वैदेहकानां नटवृत्तिरंगावतरणे वेनानां दारुच्छे
दनं भ्रमरोपणं मणिमुक्ताप्रवालवेधनं च भ्रमः शाणः आयोगवानां ताम्रायस्त्रपुसीसायुधकरणं योजनं न गरकरणं च सैरंध्राणां स्फुरा मद्यसीधुक-
रणं तद्विक्रयः पुष्पफलशाकविक्रयश्च विश्वंभरशास्त्रे विप्रायां यः स्मृतः क्षत्रा सूताख्यो गजबंधकृत् दमनं तुरगाणां च कुर्यात्तज्जीवनं प
रम् नृपात् ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात् जातः सूतस्तु निर्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विज विवाहसंबंधे ऊढायां ब्राह्मणकन्यायामित्यर्थः वेदान
र्हस्तथा चैषां धर्माणामनुबोधकः ब्राह्मण्यां तु सुतो जातो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः पाषाणकाष्ठयोः शिल्पं तस्य जीवनमुत्तमम् मनुः सूतानाम
श्वसारथ्यमंबष्ठानां चिकित्सितं वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः स्त्रीकार्यमंतः पुररक्षा वणिक्पथो राजमार्गस्तद्रक्षा मत्स्यघा-
तो निषादानां तष्टिरायोगवस्य च तष्टिर्दारुतक्षणं वर्द्धकिरित्यर्थः उशनसा तु नृपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः तंतुवाया भवंत्येते
वस्त्रकांस्योपजीविनः शालिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मितं क्षत्त्रुग्रपुल्कसानां तु बिलौकोवधबंधने बिलौकसः सर्पादयः उग्रोत्र
प्रतिलोमजः तन्मध्यपाठादिति स्मृतिमंजर्यां धिग्वणानां चर्मकार्यं वेनानां भांडवादनम् भांडं मुरजपटहादि चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैले षू

पवनेषुच वसेयुरेतेविज्ञातावर्तयंतःस्वकर्मभिः विज्ञाताज्ञातिचिन्हांकिताः चांडालश्वपचानांतुनिर्ग्रामःस्यात्प्रतिश्रयः अवपात्राश्चकर्तव्याधन
मेषांश्वगर्दभं निर्ग्रामोबहिर्ग्रामः अवपात्रंभिन्नपात्रं यद्वा पाकपात्रादिहीनाः यद्वक्ष्यति अन्नमेषांपराधीनमिति यद्वा तद्धस्तस्थेपात्रे
न्नादिनदेयं किंतु भूमिस्थे वासांसिमृतचैलानिभिन्नभांडेचभाजनम् कार्ष्णायसमलंकारःपरिव्रज्याचनित्यदा परिव्रज्याएकत्रानवस्थानं न
तैःसमयमन्विच्छेत्पुरुषोधर्ममाचरन् व्यवहारोमिथस्तेषांविवाहःसदृशैःसह अन्नमेषांपराधीनंदेयंस्याद्भिन्नभाजने रात्रौनविचरेयु-
स्तेग्रामेषुनगरेषुच कार्यार्थेविचरेयुर्वाचिन्हिताराजशासनैः अबांधवंशवंचैवनिर्हरेयुरितिस्थितिः वध्यांश्चहन्युःसततंयथाशास्त्रंनृ
पाज्ञया वध्यवासांसिगृण्हीयुःशय्याश्चाभरणानिच ब्राह्मणार्थेगवार्थेवादेहत्यागोनुपस्कृतः धनाद्यलोभोनुपस्कारइतिमेधातिथिः स्त्रीबा
लाभ्यवपत्तौचबलिनांसिद्धिकारणम् स्त्रीबालादिविपत्तौचदेहत्यागइत्यनुषंगःसिद्धिःश्रेयःउशना सीसमाभरणंतेषांकालायसमथापिवा व
ध्रींकंठेसमाबध्यझल्लरीकक्षतोपिवा मलापकर्षणंकुर्युःपूर्वाण्हेपरिशुद्धिकं पिंडीभूतावसेयुस्तेनोचेद्वध्याविशेषतः तथाव्रात्योत्पन्नाःशूद्रस
माः तानाहमनुः व्रात्यात्तुजायतेविप्रात्पापात्माभृज्जकंटकः आवंत्यवाटधानौच पुष्पशेखरएवच विप्रायांजायतेव्रात्यविप्रजोभृज्ज
कंटकः आवंत्याद्यास्तस्यैवसंज्ञाइतिमेधातिथिः अन्येतुभृज्जकंटकाद्विप्रायामावंत्यः तस्मात्तस्यांवाटधानः तस्माच्चपुष्पशेखरइत्या
हुः एवमग्रेपि विश्वंभरेएतानुक्त्वा एतैस्त्कृजीवनार्थायकार्यविष्णवादिपूजनम् नृत्यगीतादिवादित्रशंखवीणादिवादनम् झल्लोमल्लश्च
राजन्याद्व्रात्याद्विच्छिविरेवच नटश्चकरणश्चैवखसोद्रमिडएवच क्षत्रियायांव्रात्यक्षत्रजाएते अयमन्यःकरणोनुलोमात् वैश्यात्तुजायते

व्रात्यस्तु धन्वाचार्य एवच कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एवच वैश्यायामेव आदित्यपुराणे ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाद्व्रात्याज्जायते भृज्जकंटकः आ
वंत्यवाटधानौ च पुष्पशेखरजातयः आभिचारिककर्मात्र भृज्जकंटकिनोशनं मंत्रौषधीशास्त्रवाणां संमुखीकरणानृते कुर्वंति राज्ञां हितनस्तेनैवा
विकृतः परे अविकृता अदंड्याः संमुखीकरणं वशीकरणं राज्ञीषु क्षत्रियाद्व्रात्याज्झल्लमल्लनटाझ्षाः आविथ्थिबीकाः करणाद्रमिडाः संतिभूरिशः
विज्ञेयः परराष्ट्राणां तैश्च राजाज्ञयाक्रियाः खसो मल्लस्तथावृत्तं मित्रामित्रत्वमेवच वैश्यस्त्रीषु तथा व्रात्याद्वैश्यात्कारूषको भवेत् चतुष्प
थेश्मशानेन सभवेन्मित्रमंडलम् तत्र लोकवृत्तांतज्ञो राजाज्ञया स्यादित्यर्थः मातृमंडन इति पाठे देवीपूजकः स्तु धन्वाचार्यस्त्वपरो भवेद्रुद्रस्य
पूजकः तृतयश्च विजन्माख्यः सूतिकावेश्मपूजकः तत्स्त्रीसांबिकास्यादित्यर्थः भूतप्रेतपिशाचांश्च पूजयेद्राजशासनात् साध्यानां पूजको
मेच श्चैत्यादीनं चतुर्थकः पंचमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनार्चकः एभ्योन्योन्यसंकरेर्नीचाजायंते तदाह मनुः यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जंतुं
प्रसूयते तथा बाह्यांतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते वर्णजानामन्योन्यसंकरे भेदानाह मनुः प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यांतरान्पुनः हीनाहीना
न्प्रसूयंते वर्णाः पंचदशैव तु बाह्याश्चंडालाद्याः प्रतिकूलं चातुर्वर्ण्यस्त्रियो गच्छंतः स्वतो बाह्यांतरान्नीचान् जनयंति ते पुनरुच्चनीच-
स्त्रियो गच्छंतो हीनानहीनांश्च स्तुवते वर्णाजातयः अयं भावः विप्रादनुलोमा एव शूद्रात्प्रतिलोमा एव मध्यमयोरुभयोरुभये क्षत्रस्य द्वाव
नुलोमौ एकः प्रतिलोमः वैश्यस्यैकोनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ तत्र शूद्राद्विप्राक्षत्रियावैश्यासु क्रमाच्चंडालक्षत्तायोगवाख्यः चंडालाद्विप्रादिस्त्रीषु चत्वारः
एवं क्षत्तुरायोगवतिद्वादश ते च स्वयं च त्रइति पंचदश तथा वैश्यात्क्षत्रियायां मागधो विप्रायां वैदेहकः शूद्रायां करणोनुलोमः तैश्च

तुर्वर्णस्त्रीषूत्पादिताः प्रत्येकं चत्वार इति द्वादश स्वयं च त्रय इति पंचदश तथा क्षत्रियाद्वैश्यायां माहिष्यः शूद्रायामुग्रः विप्रायां सूतः प्रतिलोमः तेभ्य
श्चतुर्वर्णस्त्रीषु प्रत्येकं चत्वार इति द्वादश स्वयं च त्रय इति पंचदश एवं विप्रात्त्रयानुलोमाः मूर्धावसिक्तांबष्ठपारसवाश्च तुर्वर्णस्त्रीषु प्रत्येकं चतुरो जन
यंतीति द्वादश ते च त्रय इति पंचदशेति सर्वे षष्टिसंख्याः दुष्टाः चत्वारो वर्णाश्चेति चतुःषष्टि जातिविवेके त्वन्यथोक्तं आनुलोम्येन वर्णानां षण्नराः संप्रकी
र्तिताः प्रातिलोम्येन ते षट् स्युरिति द्वादश भेदतः एते द्वादश मिश्रास्तु चतुर्वर्णैर्विमिश्रिताः अष्टौ च येस्युर्भेदास्ते षष्टिर्द्वादशसंयुताः हस्तास्ते षष्टिसंख्या
तैः षट्त्रिंशच्छतसंख्यया भेदाः संकरजातीनां बहवः स्युस्ततः परे इति एते शूद्रसमाः शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वे पध्वंसजाः स्मृताः इति मनूक्तेः अप
ध्वंसजा व्यभिचारजाताः एतत्स्वरूपं वृत्तयश्चोक्ता आदिपुराणेपि मूर्धावसिक्तो विप्राद्यः क्षत्रियायां प्रसूयते स करोति मनुष्याणां चिकित्सां रोगिणामपि अ
पि शब्दात्क्षात्रं कर्म च ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायां भवेत्पारसवस्तु सः निषादो मत्स्यघातित्वं चक्रे राजाज्ञया सदा ब्राह्मणेनोग्रकन्यायामंबष्ठो नाम जायते
स करोति मनुष्याणां चिकित्सां रोगिणामपि विप्राद्वैश्याजः क्षत्राच्छूद्राजश्चेति द्वावंबष्ठौ ब्राह्मणेन तथांबष्ठ्यामाभीरो जायते सुतः गोजीविर
क्षां कुरुते स च राजगृहेष्वपि आयोगव्यां ब्राह्मणात्तु जायते धिग्वणो नरः वैश्यायां शूद्रजा आयोगवी स चर्मकरो विज्ञेयो गर्हितश्चर्मजीव
नः एते मातृसधर्माणो न पितुः पुत्रकाश्च षट् मूर्धावसिक्तपारसवांबष्ठाभीरचर्मकाराः प्रागुक्तावरोटश्चेति षट् मूर्धावसिक्तोंऽबष्ठश्च निषा
दश्च तथा त्रयः विप्रक्षत्रियविट्शूद्रनारीणां गमनादिह एकैकशस्तु चतुरो जनयंति सुतानपि एते द्वादश विद्यंते मूलप्रकृतिभिर्युताः भवंति पंचदश
वै विप्रः षोडशको भवेत् मूर्धावसिक्तो द्विप्रायां प्रतिलोमाः क्षत्रादिष्वनुलोमा इति चत्वारः एवमंबष्ठान्निषादाच्चेति द्वादश स्वयं चैते त्रय इति

पंचदश व्रात्योविप्रः अवरोटोवाषोडशादस्युसंज्ञाभवंत्येतेमातृवत्कर्मकारिणः राज्ञोब्राह्मणकन्यायांसूतोवर्णस्तुजायते सराज्ञा
मश्वसारथ्यंचक्रेदक्षस्सर्वनित्यशः सूतःप्रजापतिस्त्वन्योमायारूपीजनार्दनः वक्तावेदादिशास्त्राणांपुराणानांचसःस्मृतः अन्यइति नाम्नैव
सूतोननुजात्येत्यर्थः उग्रादिसंज्ञावत् सूतपुत्रउग्रश्रवाः सौतिः पौराणिकोपि तथा क्षत्रियाद्वैश्यकन्यायांमाहिष्योनामजायते नक्षत्र
गाननृत्यज्ञोधनानांपरिरक्षिता राज्ञस्तुशूद्रकन्यायामुग्राख्योनामजायते दुर्गांतःपुरकोशानांरक्षांविप्रेषुवाचनं उग्रोदुष्टश्चदस्यूनां
कश्चिदन्योपिविद्यते सूतमाहिष्यकोग्रास्तुत्रयोवर्णचतुष्टयात् एकैकशस्तुचतुरोजनयंतिसुतानपि आत्मनासहराज्ञातुतत्रषोडशसंतिते
देवलः देवब्राह्मणबालस्त्रीदीनांधरूपणेस्तुयत् उपार्जितंधनंतस्यपरित्यागान्तुदस्यवः ब्राह्मण्यामथवैश्येनवैदेहोनामजायते एतेद्वा
दशविधंतेमूलप्रकृतिभिर्युताः भवंतिपंचदशवैविप्रःषोडशकोभवेत् रक्षिताराजदुर्गाणांनद्वृत्तिपरसंयुतः क्षत्रियायांतुवैश्येनमुचुकोना
मतोभवेत् जलेस्थलेचयोमार्गस्तत्ररक्षांकरोतिसः राजदूतोवाद्यजीवोभवेत्कीर्तिप्रकाशकः अयमेववंदी वैश्येनशूद्र्यांकरणोवर्णः
स्यात्सकरोतिसः दुर्गांतःपुरगंजानांरक्षांब्राह्मणसंग्रहम् गंजातुमंदिरागृहमित्यमरः संग्रहेरक्षणं वैदेहमागधावेतौकरणश्चेतितेत्रयः व
र्णेभ्यः पूर्ववत्पुत्रान्जनयंतिविमोहिताः तेचषोडशजायंतेमूलप्रकृतिभिःसह दुष्टानिवैश्यकर्माणिनेपिकुर्वंतिदस्यवः ब्राह्मण्यामथ
शूद्रेणचंडालःस्याज्जुगुप्सितः सचक्रेराजमार्गादिशोधनंचकुकर्मच राजस्त्रियांचशूद्रेणक्षत्तामेदश्चजायते श्वाविध्यमयगोधा
नांसचक्रेवधबंधनम् आयोगवस्तुशूद्रेणवैश्यायांतुभवेच्चसः तक्षास्यपतिरित्युक्तोराज्ञांवेश्मकरःसदा दारुतक्षकस्तथा पाषा

पाभेदकस्थपतिरितिद्वावप्येतद्भेदौ आयोगवस्तथाक्षत्ता चंडालश्चापि तेत्रयः चतुर्वर्णासु तनयान् जनयंत्यथपूर्ववत् शूद्रेण
सहितास्ते तु संतिषोडशासंख्यया दुष्टानियानि कर्माणि तेपि कुर्वंति दस्यवः एतेविप्रादयोज्ञेयाश्चतुःषष्टिषु योनिषु उत्पादयंति सदृशा-
न्संकीर्णानन्ययोनिषु अत्रस्वभिन्नास्तत्रिषष्टिभिर्जनितास्ताश्च यातैर्जनिताएकैकस्यषड्विंशत्यधिकंशतंभेदाः तेचचतुःषष्टिभिर्गुणिताःसह
स्राणि नवशतानि अष्टषष्टिश्चभवंति तेषांवर्णसंकीर्णसंकरेणान्योन्यसंकराच्चानंत्यविस्तरापत्तेर्नोच्यते मनुः शनकैस्तुक्रियालोपादि
माःक्षत्रियजातयःवृषलत्वंगतालोके ब्राह्मणातिक्रमेणच व्यभिचारेणवर्णानामवेद्यावेदनेनच संगेनधर्मत्यागेनजायतेवर्णसंकरः सं
गोम्लेच्छादिनीचसंगतिः एतेषुकांश्चिदाहमनुः प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीविनम् सैरंध्रंवागुरावृत्तिंसूतेदस्युमयोगवी वैश्यायां
शूद्रजायोगवी दस्यो वर्णसंकरजान्सूते तेचदस्यवोमनूक्ताः पौंड्रकाश्चोड्रद्रमिडाःकांबोजायवनाःशकाः पारदाःपल्हवाश्चीनाःकि
रातादरदास्तथा मुखबाहूरुजानानांयालोकेजातयोबहिः म्लेंछवाचोर्यवाचोवासर्वेतेदस्यवःस्मृताः एतेम्लेछभेदाः प्रसाधनंमंडनं
उपचारोंगमर्दनादि वसिष्ठस्तुवृत्यंतरमाह सैरंध्राणांसुरामद्यसीधुकरणंतद्विक्रयःपुष्पफलशाकविक्रयश्चेति मनुः मैत्रेयकंतुवैदेहोमा
धूकंसंप्रसूयते नृन्प्रशंसत्यजस्रंयोघंटाघातोरुणोदये भवंत्ययोगवीष्वेतेइतिमनूक्तेर्वैश्यायांशूद्रजायोगव्यां विप्रायांवैश्यजाद्वैदेहान्मैत्रेयं
सूते सएवमाधूकः निषादोमार्गवंसूतेदाशंनौकर्मजीवनम् कैवर्तमितियंप्राहुरार्यावर्तनिवासिनः क्षत्रायांशूद्रजान्निषादात्त्वायु
क्तायोगव्यांदाशइत्यर्थः ब्राह्मणादित्यनुवृत्तौमनुः आभीरोंऽबष्ठकन्यायामायोगव्यांतुधिग्वणः वैश्यायांविप्रजांबष्ठी तस्यांविप्रादा

भीरः अयंगोपालानुलोमःप्रसंगादुक्तः जातिविवेके वर्त्तनंगोमहिष्यादिपोषयेत्तृणवारिभिः पयोदधिघृतंतक्रंविक्रेतव्यंधनार्थिभिः अस्य
भोज्यान्नत्वमाहयाज्ञवल्क्यः शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः भोज्यान्नानापितश्चैवयश्चात्मानंनिवेदयेत् वैश्यायांशूद्रजायांगवी
नस्यांविप्रजोधिग्वणः शूद्रान्नभक्षणेमनुः राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसं आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चर्मावकर्तिनः भुक्त्वातो
न्यतमस्यान्नममत्याक्षपणंत्र्यहम् मत्यानुभक्षणेकृच्छ्रंरेतोविण्मूत्रमेवच यत्तुशंखः शूद्रान्नंब्राह्मणोभुक्त्वातथारंगावतारिणः चिकि
त्सकस्यक्रूरस्यतथास्त्रीमृगजीविनः चंडालान्नंभूमिपात्रमजजीविश्वजीविनां शौंडिकान्नंसूतिकान्नंभुक्त्वामासंव्रतंचरेत् व्रतंगोमूत्रयावकं
इदमभ्यासे आमान्नेतुतृतीयांशःचंडालान्नंभुक्त्वात्रिरात्रमुपवसेत्सिद्धान्नंभुक्त्वापराकमितिमाधवीयेचंडालान्नेविष्णुनातथोक्तेः चंडालान्नमा
म आपदितुपराशरः आपत्कालेतुविप्रेण भुक्तंशूद्रगृहेयदि मनस्तापेनशुध्येतद्रुपदानांशतंजपेत् इदमामान्नपरम नाद्याच्छूद्रस्य
पक्वान्नंविद्वानश्राद्धिनोनोद्विजः आददीनाममेवास्मादवृत्तौचैकरात्रिकमितिमनूक्तेः यत्तुयाज्ञवल्क्यः शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्धसी
रिणः भोज्यान्नानापितश्चैवयश्चात्मानंनिवेदयेदिति यच्चदेवलः स्वदासोनापितोगोपः कुंभकारःकृषीवलः ब्राह्मणैरपिभोज्यान्नाःपंचै
तेशूद्रयोनयइति अत्रान्नशब्दोऽदनीयमात्रपरोनत्वोदनपरः यत्तुभविष्ये उपक्षेपणधर्मेणशूद्रान्नंयःपचेद्द्विजः अभोज्यंतद्भवेदन्नंस
चविप्रःपुरोहितः उपक्षेपणंशूद्रेणस्वान्नस्यपाकार्थंविप्रगृहेसमर्पणमितिकल्पतरुः इदंशुश्रूषकभिन्नपरं त्रिषुवर्णेषुकर्तव्यंपक्वभो
जनमेवच शुश्रूषामभिपन्नानांशूद्राणांचवरानने इतिवाराहोक्तेः तेनदेवेभ्योनैवेद्यमपिपक्वेनेतिगंगावाक्यावली सर्वंकलीतरपरमि-

मितिशर्फाद्भिनत्वेउक्तं संसृष्टदुष्टभोज्येन्नोर्तर्विशेषमाहापरार्केशूलपाणौच सुमंतुः गोरसंचैवसक्तूंश्चतैलंपिण्याकमेवच आपूपान्भक्षयेच्छू
द्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् पयसान्यासंसृष्टदुग्धेनकृतंपाकंविना तेनपायसंदोषएव पयसेतितृतीययानैरपेक्ष्यावगतेः शूद्रजलेदोषोक्ते
श्च यच्चेतिचकारादपूपेषुपयःकृतेष्वेवभक्ष्यत्वं तेन जलकृतपालिकादौदोषएवेत्यर्थः अत्रेदंतत्वं द्विविधोद्विजः शूद्रान्नरतस्तन्निवृत्तश्च
आद्यस्यपूर्वोक्तंशूद्रान्नंभोज्यं अतएवपरार्केशूलपाणौचहारीतः कंदुपक्वंस्नेहपक्वंपायसंदधिसक्तवः एतानिशूद्रान्नभुजोभोज्यानिमनुरब्रवी
त् द्विजैरेतानिभोज्यानिशूद्रगेहकृतान्यपीतिशुद्धितत्वेकौर्मोत्तरार्द्धे पायसंपाकंविनाक्षीरेणकृतम् आमंशूद्रस्यपक्वान्नंपक्वमुच्छिष्टमुच्यते
इतिशातातपोक्तेः यच्चान्यत्पयसाकृतमितिपूर्वमुक्तेः इदंशूद्रगेहेपिभोज्यं तदुक्तंशूलपाणौब्राह्मे राज्ञांपर्वणिवैश्यानामश्नीयान्मंगलेग
वाम् वासोभूरत्नहेमान्नंसच्छूद्रस्यगृहेतथेति इदमपिकलौवर्ज्यं शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणां भोज्यान्नतागृहस्थस्यतीर्थसेवा
तिदूरतः ब्राह्मणादिषुशूद्रस्यपक्तादिक्रियापिचेतिचमाधवीये पृथ्वीचंद्रोदयेचादित्यपुराणात् शूद्रान्ननिवृत्तस्यतुशूलपाणावंगिराः
पात्रांतरगतंग्राह्यंशूद्रात्स्वगृहमागतं शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंवायदिवादधिनिवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतदपिस्मृतम् विष्णुपुराणे भं
प्रोक्षयित्वागृण्हीयाच्छूद्रान्नंगृहमागतम् यत्तुयाज्ञवल्क्यः विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासाजलमाविशेदितिशूद्रस्पर्शेस्नानमाह तत
द्दासादिभिन्नशूद्रपरं निवृत्तपरंवा अन्यथा मूल्यकर्मकराःशूद्रादासीदासास्तथैव स्नानेशरीरसंस्कारेगृहकर्मण्यदूषिताः सद्यःस्पृश्यो
गर्भदासोभक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिरित्यादिविरोधात् मनुः अभोज्यानांतुभुक्त्वान्नंस्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवच भुक्त्वासासमभक्ष्यंचसप्तरात्रं

यवान्पिबेत् ज्ञानेद्विगुणम् विश्वंभरशास्त्रे माहिष्यायांद्विजाज्जात आभीरः क्षीरविक्रयी उदवाहः सुतोविप्राद्वैदेह्यांव्यभिचारतः सच्छत्रंधारयेत्कु
र्यान्नराणांविक्रयंतथा क्षत्राद्वैश्यायांमाहिष्यावैश्याद्विप्रायांवैदेही विप्रान्निषाद्यांयोजातः पौष्टिकः स्कंधवाहकः शूद्र्यांविप्रान्निषादी अंब-
ष्ठायांद्विजाज्जातः पुत्रः कांसस्यकर्मकृत् कांस्यपात्राणिचित्राणिरचयेज्जीवनायसः शूद्रधर्मेणसर्वत्रस्थितिरस्यविधीयते उग्रायांयोद्विजाज्जातः
कुंभकारः सउच्यते सशूद्राद्धीयतेधर्मैघटयेन्मृन्मयान्घटान् जातिविवेके व्रात्यःक्षत्रियतः शूद्र्यांजातः शूद्रविधानकृत् सकुर्याद्राजपुत्रां
श्चशास्त्रास्त्रकुशलान्धनम् तेभ्योलब्ध्वात्मवृत्त्यर्थैस्वधर्ममनुपालयेत् राजगुरुः तस्मान्मल्लः सुतोजातः क्षत्रिण्यांव्यभिचारतः रा
ज्ञांकौतुकमापाद्यनियुद्धेनार्जयेद्धनम् वैश्याच्छूद्र्यामथांबष्ठ्यांजातोवैतालिकाभिधः जीवनंकामशास्त्रेणस्तकृत्यावाबंदिकर्मणा क्षत्रात्सा
रसवीपुत्रः किंनाटस्ताबकुंदकः वणिग्जनात्तुविप्रायांजातोऽतःपुरपालकः ब्राह्मण्यांजायतेवैश्याद्योऽसौवैदेहकाभिधः तत्कुर्यादंतरक्षणंराज्ञांकु
र्याद्नुपमंहिसः सामान्यवनिताः पोष्यास्तासामाद्यात्रजीविका पण्यांगनानांराज्ञांचकुर्यात्संगतदिच्छया रूपाजीवास्कृतास्त्वेवविशिष्यास्ते
गतोविटः सएवतासांप्राणेशोनान्यः कांतोपितत्पतिः चतुःषष्टिकलाः कामशास्त्रंतदुपजीवनम् चतुःषष्टिकलाभरतेनोक्ताः वेदांगाग
मशिल्पशास्त्रकवितावक्तृत्वतौर्यत्रिक द्यूतास्त्राद्भुतवादसूपरचनाचित्रंपणोवैद्यकं नानारत्नपुरापालखपुरुषस्त्रीधातुभाषालिपिप्रज्ञानाटक
केलिर्दंतितुरगभज्ञानंचसामुद्रिकम् शय्याभोजनयुद्धमर्द्दनविभूषाबंधसर्वैगितज्ञानंरज्जुतरीकलारथकृतिः सौख्येऽष्टभोगेषुधीः त्राणेवारि
विषाग्निवारिषुरथारेवांगशीर्षेषुयद्दुर्गारामकृतिः पश्चद्वियनमेत्कारः शिवार्चादयः स्रग्गंधवनितावस्त्रंगीततांबूलभोजनम् शय्याविभू

षासुरतंभोगाष्टकमुदाहृतम् शूद्राद्वैश्यायां योजातोवणिग्जनइतिस्मृतः पारसव्यांचमाहिष्यान्मालाकारःसउच्यते कुसुमानिसशाकानिवर्द्धु
येद्धनवृद्धये सहीनःशूद्रधर्मेभ्यः समूहेपद्मकेप्रभुः सूताज्जातस्तुवैदेह्यांसूतकारःसजायते आयोगव्यांतुवैदेहाज्जातोमैत्रेयकोभवेत् घंटवादनकृत्स
तस्तथामंगलगानकृत् आयोगव्यांतुकरणात्सैरंध्रोगंधकर्मकृत् पुष्पचंदनपण्यादिशृंगारेस्तस्यजीवनम् पादयोःक्षालनंचैवधम्मिलानांप्रसाधनम् प्र
त्यंगमर्दनंचैवचंदनेनानुलेपनम् मृगनाभेश्चंद्रयोगंशृंगाररचनांनवां आजीवनंतुतस्योक्तं तल्त्रीसैरंध्रिकास्मृता विश्वंभरशास्त्रे प्रसाधनोप
चतुरासैरंध्रीतिप्रकीर्तिता शैवःपाशुपतःकश्चिदारूढःपतितोयदि जंगमइतिप्रसिद्धः तस्माज्जातःशूद्रपत्न्यांपुत्रोभस्मांकुरःस्मृतः शि
वार्चनंतुतत्कार्यंशिवदायेनजीवनम् सजटाभस्मधारीचशिवलिंगंप्रपूजयेत् तांबूलमक्षताद्रव्यंगावःक्षेत्राणिकाकिनी शिवायप्राणि
भिर्दत्तमन्यत्किमपिभक्तितः चंडीशंयक्षितोरव्यातंतेनतस्येहजीविका कुशीलवःसुतोःवष्ठाद्वैदेह्यांनर्त्तनादिकृत् जातिविवेके माहिष्या
मागधांचैवशुद्रमार्गिकसंज्ञकं जनयेत्तनयंसोपिशूद्रधर्मविनाकृतः गीतंचतुर्विधंवाद्यमभ्यसेज्जीवनायसः संगीतशास्त्रे तत्रादौत्रिवि
धंगीतंवाद्यंचापिचतुर्विधं चतुर्दशविधंनृत्यंगीतपूर्वंविचक्षणेः चतुर्विधवाद्यमाहामरसिंहः ततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकम् वं
शादिकंतुशुषिरंकांस्यतालादिकंघनं अयंमृदंगजीवी निर्मंडलकआभीराज्जातोसौबाणपिच्छकृत् शराणांशरपत्रैश्चरचनातस्यजीविका उ
ग्रायांमागधाज्जातःकुंतलश्मश्रुकर्मकृत् सनापितइतिप्रोक्तः क्षौरकर्मविधानकृत् क्षत्राच्छूद्राजोग्रः वैश्यात्क्षत्राजोमागधः श्मश्रुक
र्तनकृच्चैवनखकर्त्तनकोविदः वृत्त्यानयाग्राममध्येतिष्ठद्वर्णेषुसेवकः नराणांनापितोधूर्तः शूद्रेभ्योप्यधिकःस्मृतः वृद्धमनुः शूद्रकन्या

समुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः अपरोनापितःप्रोक्तः शूद्रधर्माधिकोपिसः याज्ञवल्क्येनतुशूद्रएवनापितउक्तः शूद्रेषुदासगोपाल
कुलमित्रार्द्धसीरिणः भोज्यान्ना नापितश्चैवेतिशंखेनतुप्रतिलोमजोयमुक्तः यत्तुसूतसंहितायां ऊर्द्धनापितोधोनापितश्चेतिद्वैविध्यमुक्तंतद्व्यव
स्थितंज्ञेयम् अथकायस्थोत्पत्तिः पाद्मेसृष्टिखंडे सृष्ट्यादौ सदसत्कर्मज्ञप्तयेप्राणिनांविधिः क्षणंध्यानेस्थितस्तस्य सर्वकायाद्विनिर्गतः दिव्यरूपःपु
मान्हस्तेमषीपात्रंचलेखनीम् चित्रगुप्तइतिख्यातोधर्मराजसमीपतः प्राणिनांसदसत्कर्मलेख्यायसनियोजितः ब्रह्मणातींद्रियज्ञानीदेवा
द्यायज्ञभुक्सदा भोजनाच्चसदातस्मादाहुतिर्दीयतेद्विजैः ब्रह्मकायोद्भवोयस्मात्कायस्थोजातिरुच्यते नानागोत्राश्चतद्वंश्याःकाय-
स्थाभुविसंतिवै स्कांदेरेणुकामाहात्म्ये एवंहत्वार्जुनंरामःसंधार्यनिशितान्शरान् अन्वधावत्सतान्हंतुंसर्वानेवातुरान्नृपान् केचि
द्रुहनमा त्यकेचित्पातालमाविशन् सगर्भांचंद्रसेनस्यभार्यांदाल्भ्याश्रमंययौ ततोरामःसमायातोदाल्भ्याश्रममनुत्तमं पूजितोमुनिना
रामोह्यर्घ्यपाद्यासनादिभिः ददौमध्यान्हसमयेतस्मैभोजनमादरात् रामस्तंयाचयामासहृदिस्थंस्वमनोरथं याचयामासरामाच्चका
मंदाल्भ्योमहामुनिः ततोद्वौपरमप्रीतौभोजनंचक्रतुर्मुदा भोजनानंतरंदाल्भ्यःपप्रच्छभार्गवंप्रति यत्त्वयाप्रार्थितंदेवतत्त्वंशंसितुमर्हसि
रामउवाच तवाश्रमेमहाभागसगर्भास्त्रीसमागता चंद्रसेनस्यराजर्षेः क्षत्रियस्यमहात्मनः तन्मेत्वंप्रार्थितंदेहिहिंसेयंतांमहामुने ततोदा
ल्भ्यःप्रत्युवाचददामितववांछितं यन्मयाप्रार्थितंदेवतन्मेदातुंत्वमर्हसि ततःस्त्रियंसमाहूयचंद्रसेनस्यवैमुनिः रामायप्रददौप्रीतोरामः
प्रीतमनाअभूत् रामउवाच यत्त्वयाप्रार्थितंविप्रभोजनावसरेपुरा तन्मेशंसमहाभागददामितववांछितम् दाल्भ्यउवाच स्त्रियो

गर्भममुं बालं तन्मेत्वंदातुमर्हसि ततोरामोब्रवीद्दाल्भ्यंयदर्थमहमागतः क्षत्रियांनकरस्थायंतंत्वंयाचितवानसि प्रार्थितश्चत्वयाविप्रकायस्थो
गर्भउत्तमः तस्मात्कायस्थइत्याख्याभविष्यतिशिशोःशुभा एवंरामोमहाबाहुर्हित्वातंगर्भमुत्तमं निर्जगामाश्रमात्तस्मात्क्षत्रियांतकरःप्रभुः
कायस्थएषउत्पन्नः क्षत्रिण्यांक्षत्रियात्ततः रामाज्ञयासदाल्भ्येनक्षात्रधर्मात्बहिष्कृतः दत्तःकायस्थधर्मोऽस्मैचित्रगुप्तस्ययःस्मृतः तद्गोत्रजाश्च
कायस्थादाल्भ्यगोत्रास्ततोभवन् दाल्भ्योपदेशतस्तेवैधर्मिष्ठाःसत्यवादिनः सदाचारपरानित्यंरताहरिहरार्चने देवविप्रपितॄणांवैअति-
थीनांचपूजकाः माहिष्यवनितासूनुंवैदेहाद्यंप्रसूयते सकायस्थइतिप्रोक्तस्तस्यकर्मविधीयते क्षत्राद्वैश्यायांमाहिष्या विप्रायांवैश्यजो
वैदेहः लिपीनांदेशजातानांलेखनंसंसमाचरेत् गणकत्वंविचित्रंचबीजपाठीप्रभेदतः अधमःशूद्रजातिभ्यःपंचसंस्कारवानसौ चातुर्व
र्ण्यस्यसेवाहिलिपिलेखनसाधनम् व्यवसायःशिल्पकर्मतज्जीवनमुदाहृतं शिखांयज्ञोपवीतंचवस्त्रमारक्तमंभसा स्पर्शनंदेवतानांचका
यस्थाद्योविवर्जयेत् इतिकायस्थः मालाकाराच्चलावद्यःकरण्यांमणिरंध्रकृत् मणिहारःमंजुरितिचोच्यते कुलाल्यांशाल्मलोमंजोर्नागव
ल्यास्तुविक्रयी तांबूलक्रीतसंभूतंद्रव्यंतस्येहजीवनम् मालाकारात्क्षत्रियायांशिलींध्रोमर्दनक्रियः हीनःसशूद्रधर्मभ्योजीविकास्यांग
मर्दनम् शिलींध्रात्क्षत्रियायांचकोल्हाटीनामजायते बहुरूपीतिप्रसिद्धः वैश्यात्करण्यांयोजातोगोचारीवत्सपालकः नाम्नाछाग
लकंपुत्रंधटधानादजीजनत् मंजुभार्यासवैलोकेअजपालइतिस्मृतः तथा कर्मचंडालभार्यायांयोजातःपुष्पशेखरात् सवैमंडलकोना
मश्वनांमंडलपोषकः युगलंश्वनकानांसधर्त्तुंयोज्योमहीभृता विधवायांयनेजातःकर्मचंडालउच्यते वापीकूपादिमृत्कर्म कर्ताचास्पृ

स्यएवसः जातिविवेके अंबष्ठाच्चैववैदेह्यांजातः पुत्रः कुशीलवः संगीतज्ञोनृत्यकर्त्तादेशाद्देशांतरंव्रजेत् आयोगवान्मागधायांमृकुंस
इतिजायते सवर्णबाह्यधर्मेषुसम्यक्संगीतकोविदः कांतानांनृत्यशालायांनृत्यंलास्यंचशिक्षयेत् रंगावतारः कर्तव्योनाट्येचनृपसंसदि
चतुर्विधैरंगभावैर्दशभाषांगसंभवैः अंगभावाश्चभरतेनोक्ताः कायिकोवाचिकश्चैव आहार्यः सात्विकस्तथा चत्वारोभिनयाः प्रोक्तानाट्यशास्त्रविशारदैः
संगीतशास्त्रे गीतंवाद्यंचनृत्यंचत्रयंसंगीतमुच्यते संगीतशब्दोनृत्येतुकेवलेनैवगीयते सुकुमारंभवेल्लास्यमुद्धतंतांडवंविदुः
तांडवंपदघाताद्यैर्लास्यंरससमन्वितम् दृष्टिहस्तकभाषाद्यैर्भ्रामरीचारिकादिभिः कुंचबाहूरुदक्षा तैस्तरुणीनांतदद्भुतम्
कायस्थवनितायातुमालाकारेणसंगता तस्यांयस्तेनपुत्रः स्यात्सशाकल्यइतिस्मृतः कांताकरेषुरचयेद्गजदंतकलापिकाः सहीनः शूद्रजातिभ्यो
मणीन्विरचयेत्सदा स्फटिकान्बदरादींश्चकुर्यात्तद्व्यजीविकाम् वैदेहाच्छूद्रकन्यायांजातस्त्वांधसिकाभिधः कुर्यादन्नानिभक्ष्याणि
विक्रयार्थंससंधिनम् अतोविक्रयतोलब्धंतद्धनंतस्यजीवनं कांदूइतिप्रसिद्धः करणीवैश्यसंयोगाज्जातोवत्सकसंज्ञकः सहीनः शूद्रध
र्मेभ्यः शाड्वलेगाश्चचारयेत् वैश्यस्त्रीशूद्रसंयोगादायोगवकसंज्ञकः सशूद्राद्धीयतेधर्मैः पाषाणेष्टककर्मकृत् सकुर्यात्कुट्टिमांभूमिंचूर्णेनास्यचजीवनम्
निषादकन्यकाशूद्रसंगाद्यंजनयेत्सुतम् सक्रोधकः कुक्कुटकइतिप्रोक्तोहिसंज्ञकः टंकशालासुसर्वत्रनाणकानांविधायकः
योमागधीक्षत्रिययोर्जातउल्मुकसंज्ञकः सलोहकर्मणाजीवेदुत्तमश्चांत्यजानितः लोहकारइतिख्यातोलोहंकर्मास्यजीवनम् तेषांतु
गुणसंयोगंज्ञात्वाशस्त्रविधायकः लक्षणकांडेशस्त्रांगुलंषट्समेतंसप्तहृच्छेदकाभिधः शस्त्रस्वामीशयोर्वैरंमृत्यकार्यन्यथात्रुभम्

शू.क.
७६

इतिलोहकारस्मृतिः तैलभ्रमणयंत्राणांयावच्छब्दःप्रवर्त्तते तावत्कर्मनकुर्वीतशूद्रांत्यजसमीपतः कुक्कुटस्येहभर्यानिकुंभकारेणसंगता त-
स्याःसूनुस्तुविख्यातःकुरुविंदइतिस्फुटम् कौशेयानिसवस्त्राणिरचयेदात्मवृत्तये तुल्योसावंत्यजातीनांस्वधर्मंसतुपालयेत् सालीसंग
तावेनवनितावर्तकेनयदारहः तस्याःशार्बरिकाभिख्यःपुत्रोसौलोकसंमतः सहीनस्त्वंत्यजातिभ्यःकंचिवासोविधायकः कुर्विंदःआ
भीरीकुक्कुटाभ्यांयोजातःसोखिरसंज्ञकः सकुर्यात्तुसरीणांहिवासांसिस्वात्मवृत्तये तद्वैपरीत्याज्जातोयोनीलीकर्त्तासकथ्यते मार्गना-
पितयोर्जातोयोसौसाखिल्यसंज्ञकः हीनःसगुह्यकेशानांकुर्याद्वपनमंजसा जलूकातुबिभृंगाणिरक्तस्रावेप्रयोजयेत् जातोमैत्रेयशुक्लेन
जांघिकायांस्वयंसुतः असौबंधुलसंज्ञोत्र अधमःसर्वजातिषु स्वर्णकारविपणेर्धूल्यांहेमादिपश्यति निषादनारीसंयोगात्पौष्टिकंजनये
त्सुतम् सचपांसुलसंज्ञोहिशाणसूत्रविधायकः कर्ताचगोणीपट्टानांजीविकातस्यतद्धनम् पुल्कसस्त्रीपांस्फलकात्सूतेयावासिकाभि
धं कुर्यात्सतुरगादीनांशष्पेणैवचवर्त्तनम् घासी मेदस्यवनिताकायास्संगतांध्रेणचेद्रहः सासूतेयवनंपुत्रंतुरुष्कःसप्रकीर्तितः प्रसिद्धोम्लें
छदेशेयोगोवधेनास्यवर्त्तनम् बंदिनीशूद्रसंयोगात्जातःस्पंदालिकाभिधः चतुर्वर्णविहीनोसौमंजिष्ठारंगकारकः तेनरंगेणवासांसिचि
त्राणिरचयेत्सदा हस्तलेख्यंविचित्रंचद्विधातच्चित्रसाधनम् सएवत्र्कांचिकःख्यातःकर्त्तरीसूचिकार्जकः मागध्यांक्षत्रियाज्जातउ
ल्मुकोलोहकर्मकृत् उग्रात्सारसवीपुत्रोभौकालिस्तैलिकोभुवि रजकोवर्णतोहीनःप्रथमश्चांत्यजेषुसः वस्त्रनिर्णेजनंकुर्यादात्मवृत्त्यर्थ
मेवच उग्रजातंतुवैदेह्यांमंजूषंरजकंविदुः शूद्रायांक्षत्रादुग्रः विप्रायांवैश्याद्वैदेही वैदेहदसौतैलयंत्रसुत्तमश्चांत्यजातितः तैलहिंसायंत्र

वृज्यावसितानांयावज्जीवंदासवृत्तिलं मूलवृत्तित्वंशूर्पकरणंचपुल्कसानांमूलंवृक्षौषध्यादेः चं-
गराग्निविषप्रयोगश्च स्त्रीणांभर्तृशुश्रूषा नव्यंजनपानसंस्कारोनृत्यगीतकामसूत्राध्ययनंचव
पिचारणादिस्त्रीणांतुनृत्यादि सर्वेबाह्याः सर्वधर्मबहिष्कृताअन्यत्रप्राणिसंरक्षणात् अहिंसादि-
यंशौचमिंद्रियनिग्रहः दानंदमोदयाशांतिः सर्वेषांधर्मसाधनमितियाज्ञवल्क्योक्तेः पित्रोरार्द्धके
युक्तंप्राक् शंखस्त्वन्यथाह सूतानामन्यसंस्कारक्रियाकेशश्मश्रुरोमनखवापनस्नानविलेपनालंकर
णि योग्याश्वानंघासादि क्षत्तुः प्रतिहाररक्षादौत्ये मागधानांमृदंगवीणावेणुवादननृत्यगीतसिद्धिको
निकर्माणिसिद्धिरिति कोपसमयेतच्छामकगाथांपठेत् जयजीवेतिशब्दः सिद्धिशब्दार्थः अं
दक्लीबज्वरापस्मारचिकित्सापोषणानिकर्माणि कायाच्छल्यस्यशलाकाः शिराः तासांमोच
नर्णेजनवापीतडागोदकपानारामावकरशोधनानिकर्माणि उग्राणांकुंजरग्रहणराजछत्रधा
नाक्रीडानियुद्धमायाशंबरेंद्रजालानिकर्माणि नियुद्धंबाहुयुद्धंमायाशंबरंलाघवाद्द्रव्यपरिवर्तनं इंद्रजालमसद्वस्तु
पालप्रासासिपरश्वथलगुडलोहजालिकासंधानानि प्रहरणमायुधम् लोहजालिकाकवचं आयो-
र्णरजतलोहासिचर्मवृत्तिनाचेति पुल्कसानांनगरवीथीसंरक्षणजागरणानाथमृतनिर्हरणा

षिलकर्तनं कूपादिखननंच चांडालानांश्मशानसंरक्षण वृक्षलपरिवापनवध्यघातानिकर्माणि
नः समुच्चयोवा अन्येजातिविवेकेज्ञेयाइतिसंक्षेपः ननुकलौक्षत्रियवैश्याभावउक्तो भागवतेन
ष्यति यतस्तंप्राप्यराजानः संस्थांप्राप्स्यंतिवैकलौ देवापिर्योगमास्थायकलापग्राममाश्रि
द्वादशेपि एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनां कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभु
कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ताविहेत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ वर्णाश्रमयु
प देवापिः पौरवोराजा मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः कृतेयुगइहागत्यक्षत्रप्रावर्तकौहितौ तथा महाप
नंदश्चकलेरादौपरिक्षितोऽनंतरंजातः आरभ्यभवतोजन्मयावन्नंदाभिषेचनम् एतद्वर्षसहस्रंतु
जाः क्षत्रियावैश्याः शूद्रवर्णास्त्रयोद्विजाः युगेयुगेस्थिताः सर्वेकलावाद्यंतयोस्थिताइति अतः
जभूतास्तकेचित्तिष्ठंतिभूतले तथैवदेवापिपुरूसांप्रतंसमवस्थितौइतिविष्णुपुराणाद्ब्रह्मक्षत्र
युगेहितैः सार्द्धंनिर्विशेषास्तदाभवन्तीतिमात्स्योक्तेश्च प्रछन्नरूपाः स्वकर्मभ्रष्टाः क्षत्रियावैश्या
भाद्वृतंत्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रांतरेषुनिखिलेष्वपिमर्मभेत्ता यो त्रश्रमः किलकृतः कमलाकरेण
। इतिश्रीमज्जगद्गुरुमीमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते शूद्र

निरूपणं समाप्तश्चायंनिबंधः ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥
॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

हेंगिष्टे श्रीवर्द्धनकर यांनीं आपल्या शिलाछापखान्यांत छापिलें. शके १७९८ धातृ
१ भौमवार. ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इतिशूद्रकमलाकरःसमाप्तः

[OrderDescription]
,CREATED=18.06.20 14:37
,TRANSFERRED=2020/06/18 at 15:54:28
,PAGES=160
,TYPE=STD
,NAME=S0003177
,Book Name=M-2915-SHUDRAKAMLAKAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF

FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF

FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF

FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF

FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,